

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI

A K A D E M I YA

**JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA
QILISH**

*O‘zbekiston Respublikasi IIV tomonidan Vazirlik oliy ta’lim
muassasalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent – 2012

M u a l l i f l a r :

Kabulov R. – yuridik fanlar doktori, professor – kirish, 9-bob;

Otajonov A.A. – yuridik fanlar nomzodi, dotsent – 1-bob (**A.A. Rasulev** bilan hammualliflikda), 4-bob (**D.YU. Payziyev** bilan hammualliflikda), (6-bob 2-§ **I.A. Sottiyev** bilan hammualliflikda), 8-bob;

Sottiyev I.A. – yuridik fanlar nomzodi, dotsent – 6-bob (2-§ **A.A. Otajonov** bilan hammualliflikda), 7-bob;

Payziyev D.YU. – 4-bob (**A.A. Otajonov** bilan hammualliflikda), 5-bob;

Rasulev A.A. – 1-bob (**A.A. Otajonov** bilan hammualliflikda), 2-bob;

Kuchkarov T. R. – 3-bob.

T a q r i z c h i l a r :

O‘zbekiston Respublikasi IIV Tergov Bosh Boshqarmasi boshlig‘ining
o‘rinbosari **SH.B. O‘rinov**;

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi huzuridagi tadqiqot markazi bo‘lim boshlig‘i
yuridik fanlar doktori **A. Mirzayev**;

K-12 Kabulov R. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish: IIV oliy ta’lim muassasalari uchun darslik /R. Kabulov, A. A. Otajonov, I. A. Sottiyev va boshq. – T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. – 260 b.

Ushbu darslikda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish tushunchasi, turlari, bosqichlari hamda ularni kvalifikatsiya qilishning umumiy, xususiy va yagona qoidalari, shuningdek alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning xususiyatlari tahlil qilinadi.

Huquqshunos olimlar va amaliyotchi xodimlar, yuridik oliy ta’lim muassalarining katta ilmiy xodim-izlanuvchilari, talaba va stajor-tadqiqotchi-izlanuvchilari, IIV Oliy ta’lim muassalarining tinglovchi va kursantlariga mo‘ljallangan.

BBK 67.99(5u)8.ya73

© O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasini rivojlantirishga qaratilgan ustuvor vazifalar, avvalambor, «...oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlash, ularni zamonaviy o‘quv, laboratoriya va ilmiy uskunalar bilan jihozlash, pirovardida o‘quv dasturlarini takomillashtirish, tobora kuchayib borayotgan zamon talablariga javob beradigan kadrlarni tayyorlashda sifat jihatidan yangicha yondashuvlarni hayotga tatbiq etishdan iboratdir»¹. Bu esa, bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda respublikamiz Oliy o‘quv yurtlarida o‘qitilayotgan barcha fanlar bo‘yicha yangi o‘quv dasturlari, metodik materiallar, darslik, o‘quv qo‘llanma, o‘quv-metodik qo‘llanmalar va boshqa turdagi o‘quv materiallarini tayyorlash va qayta tayyorlashni, shuningdek, zamon talablariga javob beradigan kadrlarni tayyorlashda sifat jihatidan yangicha yondashuv zarurligini oldimizga asosiy vazifa sifatida qo‘yadi.

Bu borada, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ta’kidlaganidek, «...bugungi siyosiy-huquqiy voqelikni hisobga olgan holda, mamlakatimizda huquqiy ta’lim va ma’rifatni, jamiyatda huquqiy bilimlar targ‘ibotini tubdan yaxshilashga yo‘naltirilgan maqsadli keng ko‘lamli chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish zarur. Ushbu dasturning amalga oshirilishi aholining inson huquq va erkinliklariga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo‘lishini, fuqarolarda qonunga itoatkorlik tuyg‘usining yanada ortishini ta’minlaydi»². Shu maqsaddan kelib chiqqan holda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish fanini o‘rganish O‘zbekiston Respublikasida jinoyatchilikka qarshi kurash siyosatining hozirgi holati, jinoyatchilikka qarshi jinoiy-huquqiy kurashning imkoniyatlari va doirasi to‘g‘risidagi bilimlarga ega bo‘lish, jinoyat qonuni normalarini amalda

¹ *Каримов И. А.* Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т. 19. – Т., 2011. – 237-б.

² Qarang: *Каримов И.А.* Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., 2010. – 27–28-б.

qo‘llash, ularning yuridik mazmuni hamda ijtimoiy-siyosiy ma‘nosini, uni tashkil etuvchi normalar hamda institutlarning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilishga imkon beradi.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda shaxs va davlat o‘rtasidagi munosabatlarning asosi – hokimiyatga bo‘lgan ishonch hisoblanadi. Bu ishonch demokratik davlat prinsiplariga so‘zsiz itoat qilishda namoyon bo‘lib, kuchli sud hokimiyati ularga rioya qilishning haqiqiy kafolati bo‘lib xizmat qiladi. Hokimiyatga bo‘lgan ishonch va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning mas‘uliyatini oshirish masalalari yuzasidan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov «...bu sohada xizmat qiladigan odamlar o‘zining professional va fuqarolik burchini, o‘z vazifasini qanchalik halol va sidqidildan ijro etishi, hech mubolag‘asiz, butun hokimiyatning obro‘si va kishilarning adolatga ishonchi qay darajada bo‘lishini belgilaydi»³ – deb ta’kidlaydilar. Shu bois, keltirilgan ushbu fikrlar huquqni muhofaza qiluvchi organlarni jinoyat ishlarini ochish va tergov qilish faoliyatida jinoyatlarni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilishga undaydi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish – barcha huquqni muhofaza qiluvchi organlar – surishtiruv, tergov, prokuratura va sud tomonidan amalga oshiriladi va shuning uchun ham ular faoliyatini umumiy vazifa va majburiyatlar bilan uyg‘un ekanligini bildiradi.

Sodir etilgan jinoyatni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilish, ko‘rsatilgan hokimiyat organlari vakillaridan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish tushunchasi, uning jinoyat huquqi nazariyasidagi o‘rni va roli, shuningdek alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy, xususiy (maxsus) va yagona kvalifikatsiya qilish qoidalarini bilishni talab qiladi. Asosan ushbu qoidalar jinoyat qonunchiligida, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qarorlarida yoki jinoyat huquqi nazariyasi va sudning boshqa amaliyoti bilan belgilanadi. Ular xususiyatiga ko‘ra jinoyat qonunchiligida, jinoyat huquqi nazariyasining mustaqil bo‘limida alohida nazarda tutilmay, balki yuridik fanning bu sohadagi alohida holatlariga taalluqli ravishda ko‘rib chiqiladi.

³ *Каримов И.А.* Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т., 2005. – 189-б.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish muammolariga bag'ishlangan monografiyalarda⁴, bu qoidalarning barchasi emas, lekin ko'pchiligi tahlil qilingan. So'nggi yillarda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari bilan bog'liq holatlar tadqiq etilmoqda yoki kvalifikatsiya qilishning alohida qoidalarni o'zlarida mujassamlashtirgan dissertatsiyalar tayyorlanib, muvaffaqiyatli himoya qilinmoqda⁵. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish muammolariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish nazariyasini rivojlantirish va samaradorligini oshirishning mustahkam asosi bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari mutlaq va o'zgarmaydigan deb bo'lmaydi. Ularning mazmuni jinoyat qonunchiligining o'zgarishi hamda jinoyat huquqi nazariyasining rivojlanishiga bog'liq bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi yangi Jinoyat kodeksining 1995-yilda amalga kiritilishi 1959-yilgi Jinoyat kodeksiga muvofiq bo'lgan bu qoidalarning bir qatorini o'zgarishiga olib kelgan. Shularni hisobga olgan holda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish fani bo'yicha ushbu darslik amaldagi jinoyat qonunchiligi va yangi o'quv dasturi asosida tayyorlandi.

Darslik asosan, huquqshunos olimlar va amaliyotchi xodimlar, yuridik oliy ta'lim muassasalarining katta ilmiy xodim izlanuvchilar, stajor-tadqiqotchi izlanuvchilar va talabalariga, IIV Oliy ta'lim muassasalarining tinglovchi va kursantlariga mo'ljallangan bo'lib, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish borasidagi muammolar bo'yicha bahs yuritishda magistratura va

⁴ Qarang masalan: *Кудрявцев В.Н.* Общая теория квалификации преступлений. – М., 2004; *Куринов Б.А.* Научные основы квалификации преступлений. – М., 1984; *Миренский Б.А.* Вопросы квалификации преступлений органами внутренних дел. – Т., 1980; *Гаухман Л.Д.* Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – М., 2003; *Кузнецова Н.Ф.* Проблемы квалификации преступлений: Лекции по спецкурсу «Основы квалификации преступлений». – М., 2007.

⁵ Qarang: *Матлюбов Б.Б.* Уголовно-правовое значение совокупности преступлений. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Т., 2006; *Наимов С.С.* Ҳилмишининг жиноят-хукукий нормалар рақобатида квалификация қилишининг назарий ва амалий масалалари. Юрид. фан. ном. дис ... автореф. – Т., 2007. *Тургунбоев Е. О.* Жиноятни квалификация қилишда юридик ва фактик ҳатонинг таъсири: Юрид. фан. номз. ... дис. автореф. – Т., 2010; *Юсунджанов О. А.* Мураккаб айбли жиноятларни квалификация қилиш муаммолари: Юрид. фан. номз. ... дис. автореф. – Т., 2010.

bakalavriat yo‘nalishidagi talabalar uchun ilmiy tadqiqot ishlari olib borishda hamda sud-tergov amaliyotida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish borasida yuzaga kelgan muammolarning yechimini topishda ilmiy manba sifatida ko‘mak berishiga umid qilamiz.

JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISH TUSHUNCHASI VA JARAYONI

1-§. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish tushunchasi, mohiyati va ahamiyati

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ta’kidlaganidek, mamlakatimizni demokratik yangilashning bugungi bosqichdagi eng muhim yo‘nalishlaridan biri bu – qonun ustuvorligi va qonuniylikni mustahkamlash, shaxs huquqi va manfaatlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgan sud-huquq tizimini izchil demokratlashtirish va liberallashtirishdan iboratdir⁶. Bu esa huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlaridan ushbu konseptual talablarni, shu qatorda sodir etilgan qilmishlarga qonun asosida to‘g‘ri huquqiy baho berish orqali odil sudlovni ta’minlash lozimligini talab etadi.

Ma’lumki, jinoyat huquqi bo‘yicha shaxsning qilmishida jinoyat qonunida belgilangan aniq jinoyat tarkibi barcha belgilarining mavjudligi jinoiy javobgarlikning yagona asosi bo‘lib hisoblanadi. Shu bois, shaxsning sodir etgan qilmishi jinoyat qonunining aniq moddasida nazarda tutilgan bo‘lsagina, u jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Shaxsning muayyan jinoyatni sodir etishda aybdorligi masalasini hal etishda tergov organlari, prokuror yoki sud u sodir etgan qilmishning barcha belgilarini qamrab oluvchi jinoiy-huquqiy normani tanlashlari, ya’ni uning qilmishini kvalifikatsiya qilishlari kerak.

Kvalifikatsiya so‘zi lotincha «**qualis**» – «qanday», «qanday sifatli» va «**facere**» – «qilish» ma’nolarini anglatadi. Ta’kidlash joizki, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish surishtiruv, dastlabki tergov va sud organlari tomonidan amalga oshirilib, sudning qonuniy kuchga kiruvchi yakuniy hukmi bilan mustahkamlanadi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jinoyat huquqi nazariyasida huquqshunos olimlar o‘rtasida turlicha talqin etiladi. Xususan V.N. Kudryavsevning nazarida «jinoyatni kvalifikatsiya qilish – qilmishga

⁶ Qarang: *Каримов И.А.* Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., 2010. – 26-б.

yuridik baho berishni, ushbu jinoyat alomatlarini aks ettirgan tegishli jinoiy-huquqiy normani ko'rsatishni bildiradi»⁷.

Shu nuqtai nazardan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish tushunchasini keng va tor ma'noda qo'llaniladi, ya'ni tor ma'noda kvalifikatsiya qilish jinoiy-huquqiy normalarga muvofiq keluvchi ijtimoiy xavfli qilmishning huquqiy bahosidir.

Keng ma'noda kvalifikatsiya muayyan mantiqiy jarayon bo'lib, Jinoyat kodeksi Maxsus qismida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsning qilmishida jinoyat tarkibi mavjudligini aniqlash bo'yicha muayyan shaxslarning faoliyati hisoblanadi⁸.

Shu bois, «kvalifikatsiya» iborasi ko'p qirralidir. U qandaydir «toifa yoki guruhga tegishli bo'lgan hodisa yoki predmetning yuqori darajali tayyorgarligi va xususiyati (bahosi)ni bildiradi. Aynan shuning uchun «kvalifikatsiya» tushunchasi huquq sohasida qonun nuqtai nazaridan shaxslarning ijtimoiy xavfli xususiyatga ega bo'lgan xatti-harakatlariga huquqiy baho berishga xizmat qiladi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish – bu sodir etilgan qilmish belgilari bilan Jinoyat kodeksi Maxsus qismida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi belgilarining bir-biriga to'liq mos kelishini aniqlash va yuridik jihatdan mustahkamlashdir.

Shunday qilib, har qanday jinoyatni kvalifikatsiya qilish natijasida muayyan holatda jinoyat qonunining qaysi normasini qo'llash mumkinligi haqida xulosa chiqariladi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning mohiyati aybdorning axloqan tuzalishi uchun yetarli va zarur bo'lgan jazoni qo'llash maqsadida, sodir etilgan jinoyati uchun aybdor shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish, shuningdek boshqa shaxslar tomonidan yangi jinoyatlar sodir etilishining oldini olishdan iboratdir. Bu – huquqni muhofaza qiluvchi organlarning maxsus huquqiy faoliyati hisoblanib, o'zida psixologik va mantiqiy jarayonlarni mujassamlashtiradi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish murakkab fikrlash jarayoni bo'lib, u mantiqiy fikrlash qobiliyatini, ko'plab faktlar, belgi va holatlarga asoslanib, qilmishga huquqiy baho berishni talab etadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayoni jinoyatlarning obyektivi va obyektiv tomoni,

⁷ Qarang: *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений. – М., 2001. – С. 4.

⁸ *Рустамбаев М.Х.* Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. Махсус қисм. Т. 3: Шахсга қарши жиноятлар. Тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар: Олий таълим муассасалари учун дарслик. – Т., 2011. – 11-б.

subyekti va subyektiv tomonlarining yuridik ahamiyatga ega bo'lgan belgilarining Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi belgilariga aniq mos kelishini aniqlash zaruratini o'rnatadi. Masalan, qiynash (JK 110-m.), bezorilik (JK 277-m.) jinoyatlarida obyektiv tomonning tashqi belgilari bir xildek bo'lsa-da, ammo ular tajovuz obyekti bilan bir-biridan farq qiladi. Qiynash (JK 110-m.) jinoyati sog'liqqa qarshi jinoyatlarni nazarda tutuvchi bobda joylashgan bo'lsa, bezorilik (JK 277-m.) jinoyati esa, jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarni nazarda tutuvchi bobda joylashgan yoki «jabrlanuvchining o'lishiga sabab bo'lgan» qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyati uchun javobgarlik JK 104-moddasi 3-qismining «d» bandida nazarda tutilgan bo'lsa, qasddan odam o'ldirish JK 97-moddasining 1 yoki 2-qismiga mos keladi, bu yerda JK 104-moddasi 3-qismining «d» bandi nazarda tutilgan qilmishdagi ayb oqibatga nisbatan ehtiyotsizlik shaklida bo'lsa, JK 97-moddasining 1-qismiga ko'ra qasd odam o'ldirishdan iborat bo'ladi. Har ikkala holatda ham odam o'limi kelib chiqqan bo'lsa-da, ular bir-biridan subyektiv tomoni bo'yicha farqlanadi.

Boshqacha aytganda, *jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish sodir etilgan qilmishga huquqiy baho berishni* anglatadi. Kvalifikatsiya – jinoyat qonuni normalarini qo'llash usullaridan biri hisoblanadi.

Jinoyat qonunini qo'llash jinoiy hisoblanmagan qilmishlarga ham huquqiy baho berishni o'z ichiga oladi.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan kelib chiqib, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning quyidagi muhim jihatlarini ko'rsatish mumkin:

1) davlatning jinoiy-huquqiy sohada olib borayotgan siyosatini qo'llab-quvvatlaydi;

2) jinoyat qonuni prinsiplarini amalga oshirishning zarur sharti hisoblanadi;

3) qonunda ko'rsatilgan normalarga tayangan holda odil sudlovni amalga oshirishning kafolati hisoblanadi;

4) aybdor va jabrlanuvchining qonuniy huquq va manfaatlarini ta'minlashning kafolati hisoblanadi;

5) odil sudlov organlarining obro'sini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlashga ko'maklashadi;

6) aniq sud statistikasini yuritishning haqqoniy asosi hisoblanadi;

7) jinoyat qonunida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmishlarning haqiqatan ham sodir etilganligini tan olishning asosi va uslubi bo'lib xizmat qiladi, ya'ni jinoiy qilmishni jinoiy bo'lmagan qilmishdan farqlash vazifasini bajaradi.

Kvalifikatsiya (yuridik baho) jinoyat protsessining barcha bosqichlarida amalga oshiriladi. Dastlab u birlamchi xususiyatga ega bo‘ladi. Sodir etilgan qilmish haqida batafsil to‘liq ma‘lumotlar to‘planganidan so‘ng qilmishga to‘g‘ri, aniq huquqiy baho beriladi.

Qilmishga to‘g‘ri huquqiy baho bermasdan turib, jinoyat ishi bo‘yicha yakuniy xulosaga kelish mumkin emas. Shuning uchun ham jinoyat ishini qo‘zg‘atish uchun aybdorning qilmishiga mantiqan mos keluvchi taxminiy normani tanlash kerak bo‘ladi. Shu bilan birga, aytish joizki, qilmishga dastlabki huquqiy baho berilishi shart, chunki, dastlabki tergov jarayonida qamoqqa olish tarzidagi ehtiyot chorasini tanlash uchun jinoyat ishi bo‘yicha gumon qilinayotgan shaxsning jinoiy qilmishi qasddan sodir etilib, qonunda uch yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazoni nazarda tutgan bo‘lishi kerak. Shu bois, shaxsning qilmishiga u yoki bu darajada huquqiy baho bermasdan turib, unga nisbatan ehtiyot chorasini qo‘llash mumkin emas.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning quyidagi turlari mavjud:

- 1) rasmiy (legal);
- 2) norasmiy (doktrinal).

Jinoyatlarni rasmiy (legal) kvalifikatsiya qilish – bu davlatning maxsus vakolatga ega bo‘lgan (surishtiruv, tergov, prokuratura va sud) organi xodimlari tomonidan jinoyat va boshqa qonun normalari talablari asosida sodir etilgan qilmishga huquqiy baho berish bilan bog‘liq faoliyatidir. Jinoyat ishlari bo‘yicha ular tomonidan qabul qilingan qarorlar huquqiy kuchga ega bo‘lib, aniq yuridik hujjatlarda o‘z aksini topadi. Masalan, hukm chiqarish (JPK 454-m.), hukmni tuzish (JPK 465-m.), hukmning e‘lon qilinishi (JPK 473-m.), ayblov xulosasi (JPK 379-m.), jinoyat ishida ayblanuvchi tariqasida ishtirok etishga jalb qilish to‘g‘risidagi qaror (JPK 361-m.), jinoyat ishini qo‘zg‘atish sabablari, asoslari (JPK 322-m.) O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining normalarida o‘z aksini topgan.

Shu nuqtai nazardan jinoyatlarni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilish uchun har bir mas‘ul shaxsdan jinoyat qonunchiligini yaxshi bilish, sodir etilgan qilmishdagi faktik holatlarni sinchkovlik bilan o‘rganib, jinoiy-huquqiy baho bera olish qobiliyatiga ega bo‘lish talab etiladi.

Rasmiy kvalifikatsiya qilish belgilari quyidagilar hisoblanadi:

- 1) qilmishga berilgan baho huquqiy ahamiyatga ega bo‘ladi;
- 2) muayyan huquqiy oqibatni keltirib chiqaradi;
- 3) kvalifikatsiya aniq jinoyat ishi materiallariga taalluqli bo‘ladi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning norasmiy (doktrinal) turiga advokatlar va boshqa shaxslarning ariza va shikoyatlarida, ommaviy axborot vositalarida, shuningdek ilmiy ishlar va ilmiy nashrlarda ijtimoiy xavfli qilmishga u yoki bu darajada huquqiy baho berilishi tushuniladi. Masalan, «Jinoyat kodeksiga sharhlar»dagi olimlarning bergan sharhi, ommaviy axborot vositalari xodimlarining u yoki bu jinoyat ishi bo'yicha gazeta yoki jurnallarda bergan maqolasi shular jumlasidan.

Norasmiy kvalifikatsiya yuridik oqibatni keltirib chiqarmaydi, biroq, aksariyat hollarda ommaviy axborot vositalarida yoritilgan ma'lumotlar qilmishga berilgan huquqiy bahoning o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Shunday qilib, norasmiy kvalifikatsiya rasmiy kvalifikatsiya qilishga bevosita ta'sir o'tkazadi.

Norasmiy kvalifikatsiya qilish belgilari quyidagilar hisoblanadi:

- 1) muayyan huquq va majburiyatlarni tashkil etmaydi;
- 2) cheklanmagan shaxslar doirasida amalga oshiriladi;
- 3) o'zida ilg'or fikr va qarashlarni aks ettirgan holda huquqni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi;
- 4) jamoatchilik fikrini shakllantirishga sharoit yaratadi.

Shu bilan birga jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning turli bosqichlarda amalga oshirilishi va uning boshqa xususiyatlarini inobatga olgan holda uning o'ziga xos bo'lgan quyidagi jihatlarini baholash mumkin:

Boshlang'ich kvalifikatsiya – bu birlamchi ma'lumotlar asosida (jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichidagi mavjud og'zaki yoki yozma ma'lumotlar, ariza, shikoyatlar va boshq.) amalga oshiriladigan kvalifikatsiyadir.

Dastlabki kvalifikatsiya – bu dastlabki tergov jarayonida (jinoyat ishida ayblanuvchi tariqasida ishtirok etish uchun jalb qilish, ayblov xulosasi va sh.k.) amalga oshiriladigan kvalifikatsiyadir.

Yakuniy kvalifikatsiya – bu sud instansiyalari (apellatsiya, kassatsiya, nazorat tartibida) tomonidan amalga oshiriladigan kvalifikatsiyadir.

To'g'ri kvalifikatsiya – bu qonunga aniq va to'liq mos keluvchi kvalifikatsiyadir.

Noaniq kvalifikatsiya – bu sodir etilgan qilmish belgilariga mos keluvchi jinoyatning asosiy tarkibini to'g'ri aks ettiruvchi, biroq uning fakultativ belgilariga (kvalifikatsiya qilinuvchi yoki og'irlashtiruvchi holatlar) muvofiq kelmagan kvalifikatsiyadir.

Noto'g'ri kvalifikatsiya – qilmishning mavjud belgilari bo'yicha qonunga mos kelmaydigan kvalifikatsiyani anglatadi.

Qilmishga berilgan baho quyidagi hollarda noto'g'ri kvalifikatsiya qilingan deb topiladi, agar:

– sodir etilgan qilmish belgilarini qamrab oluvchi jinoyat qonuni normasi o'rniga boshqa norma qo'llanilgan bo'lsa, masalan o'g'irlikni (JK 169-m.) o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan talon- toroj qilish (JK 167-m.) deb kvalifikatsiya qilish;

– yagona jinoyat bir qancha jinoyat sifatida baholangan bo'lsa;

– bir qancha jinoyat yagona jinoyat sifatida baholangan bo'lsa.

Noto'g'ri kvalifikatsiya qilish o'z o'rnida davlatning jinoiy-huquqiy sohada olib borayotgan siyosatining amalga oshmay qolishiga, jinoyat qonuni prinsiplarining buzilishiga, odil sudlovning amalga oshirilmay qolishiga, aybdor va jabrlanuvchilarning qonuniy huquq va manfaatlarining ta'minlanmay qolishiga, odil sudlov organlari obro'sining tushishiga va fuqarolarda odil sudlovga nisbatan ishonchsizlikning paydo bo'lishiga, shuningdek, sud statistikasining noto'g'ri yuritilishiga olib keladi.

Shu bilan birga, jinoyatlarni noto'g'ri kvalifikatsiya qilish jinoyat qonunining vazifalarini amalga oshirishga va uning ko'zlangan maqsadiga erishishga to'sqinlik qiladi hamda ijtimoiy salbiy oqibatlarining kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Noto'g'ri kvalifikatsiya qilishning o'zi ham muayyan holatlarda jinoiy qilmish sifatida baholanadi (masalan, (aybsiz kishini javobgarlikka tortish (JK 230-m.), adolatsiz hukm, hal qiluv qarori, ajrim yoki qaror chiqarish (JK 231-m.).

2-§. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning metodologik asosi

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish huquq nazariyasida ishlab chiqilgan va qonunda shakllantirilgan holatlarga tayanadi. O'z navbatida, bu holatlar, falsafa nazariyasidan kelib chiqadigan muayyan metodologik asoslardan paydo bo'ladi.

Falsafa, yuridik normani to'g'ri qo'llashda ilmiylikni ta'minlab, sodir etilgan qilmishni huquq normalari bo'yicha kvalifikatsiya qilishda namoyon bo'ladigan qonunchilik tartibini asoslab beradi. Bunda aniq holatga nisbatan huquq normasini qo'llash jarayonining gnoseologik tabiatini tavsiflovchi falsafiy kategoriyalar ham muhim ahamiyatga egadir.

Ushbu holatda yakkalik va umumiylik, aniq va abstrakt (mavhum) kategoriyalar hamda mutlaq va nisbiy haqiqat tushunchalari muhim hisoblanadi.

Yakkalik va umumiylikning o‘zaro munosabati – kvalifikatsiyaning falsafiy asosidir.

1. Umumiylik va yakkalik real hodisalarni aks ettiruvchi kategoriyalardir.

Yakkalik – narsa yoki voqelikning sifatini anglatadi, ularning xususiyatini, o‘ziga xosligini, aniq makon va vaqtda bo‘lganligini nazarda tutadi. Biz huquq sohasida hodisa – aniq faktlarga tez-tez duch kelamiz. Masalan, fuqaro A. 2008-yil 11-avgust kuni Toshkent shahrida velosiped o‘g‘irladi. Bu yagona holat, obyektiv borliqning real fakti. Jinoyat huquqida bunday alohida turdagi qilmish *aniq jinoyat* deb ataladi.

Ta’kidlash joizki, jinoiy-huquqiy adabiyotlarda yagona jinoyat tushunchasi, boshqa ma’noda, masalan, jinoyatlar majmuidan farqlashda ishlatiladi.

Yagona hodisa ko‘plab turli xil xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin, shuningdek, har qanday aniq jinoyat turli xil belgilar bilan tavsiflanishi mumkin. Masalan, jinoyatni sodir etgan shaxsni tavsiflovchi belgilar (uning biografik ma’lumotlari, tashqi ko‘rinishi, xarakteri, xulq-atvorining xususiyatlari va hokazo) yoki qilmishning o‘ziga xos belgilari (aybdor tomonidan qo‘llanilgan usul, kelib chiqqan oqibatlar, jinoyat sodir etish joyi, vaqti, vaziyati va hokazo). Shaxs tomonidan narsaning o‘ziga xos barcha sifatlari va xususiyatlari bilan tasvirlangan holatlar aniq bo‘lsa, har qanday narsa, predmet to‘g‘risida taassurotga ega bo‘lishi mumkin. Shu bois, biz aniq jinoyat to‘g‘risida yagona hodisa, ya’ni obyektiv borliqning hodisasi sifatida so‘z yuritganimizda, tergovchi yoki sud tomonidan jinoyat ishida aks ettirilgan yoki ettirilmaganidan qat’i nazar, unga tegishli bo‘lgan va kvalifikatsiya uchun ta’sir etadigan va ta’sir etmaydigan behisob belgilarni nazarda tutamiz.

Jinoyat ishida biz yagona jinoyatni shunchalik batafsil, to‘liq tavsiflashga erisha olmaymiz. Jinoyat ishini tergov qilish va hal etishda bizni, odatda, aniq qilmishning jinoiy-huquqiy, kriminologik, protsessual yoki boshqa huquqiy belgilari qiziqtiradi. Aniq jinoyatning boshqa belgilari esa jinoyat ishining doirasidan tashqarida qolib ketadi. Masalan, jinoyatchi shaxs sochining rangi, jinoyatchi o‘g‘irlangan velosipedda ketgan yo‘l asfalt qatlamining xususiyatlari, yoki velosipedning tartib raqami – bularning barchasi sodir etilgan qilmish yoki jinoyatchi shaxsga tegishli belgilar, lekin ular jinoiy javobgarlik masalasini hal etilishiga ta’sir etmaydi va shuning uchun ham jinoiy-huquqiy ahamiyat kasb etmaydi. Bu belgilarning ayrimlari jinoyatni tergov qilishda aniqlanishi zarur bo‘lganligi (masalan, shaxsni tanib olish uchun) bois ishda shunchaki o‘z aksini topishi mumkin.

Shunday qilib, aniq jinoyatga tegishli bo'lgan belgilarning to'rt guruhini ajratib olish mumkin:

1) mazkur qilmishning «barcha» belgilari. «Barcha» deganimizning sababi, qandaydir voqea yoki hodisaning amaldagi belgilarining jamini faqatgina nazariy jihatdan taxmin qilish mumkin, ular behisobdir;

2) jinoyat ishini ochish yoki tergov qilish uchun ahamiyatli belgilar;

3) jinoiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan belgilar;

4) jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan belgilar.

2. *Sodir etilgan jinoyatni kvalifikatsiya qilishda uning belgilarini aniqlashning o'zi yetarli hisoblanmaydi, buning uchun sodir etilgan qilmishning jinoyat qonuni bilan nazarda tutilganligini ham aniqlash zarur.* Bunda sodir etilgan qilmish belgilari jinoiy-huquqiy normaning belgilari bilan mosligini aniqlash kerak.

Huquqiy normaga falsafiy kategoriya nuqtai nazardan qaralsa, umumiy tushunchani qamrab oladi.

Falsafada *umumiy* deganda obyektiv borliqdagi yagona predmet va hodisa belgilari obyektiv xususiyatlarining takrorlanishi, ularning o'zaro munosabat va aloqalarining o'xshashligi tushuniladi. Umumiy tushunchada obyektiv borliqqa xos qonuniylik aks ettiriladi.

Muayyan jinoyatni nazarda tutuvchi norma (masalan, o'g'irlik) tuzilayotganda, unda bu turdagi barcha ijtimoiy xavfli qilmishlarning muhim (qonunda o'g'irlik sifatida tavsiflanadigan) belgilari umumlash-tirilgan shaklda belgilanadi. Natijada o'g'irlikning «o'zganing mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilish» sifatidagi tushunchasi, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 169-moddasida ko'rsatilgan belgilarga ega bo'lgan har qanday ijtimoiy xavfli qilmishlarga taalluqli bo'ladi.

Falsafa *umumiylik* va *yakkalik (yagonalik)*ning o'zaro munosabatlarini aniq belgilaydi. Umumiylik mustaqil ravishda o'zicha mavjud bo'lmay, balki aniq yakkalik holatlarida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, JK Maxsus qismi normalarida nazarda tutilgan aniq jinoyat tarkiblari *umumiy* holat deb hisoblanadi. Real hayotda sodir etilgan har qanday qilmish *yakkalikni* anglatadi. Ijtimoiy xavfli qilmishga huquqiy baho beruvchi shaxslar hayotda sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishlarning belgilari bilan JK Maxsus qismi jinoiy-huquqiy normasida ko'rsatilgan aniq jinoyat tarkibini nazarda tutuvchi belgilar o'rtasidagi moslikni aniqlaydilar.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning mantiqiy usullari. Ma'lumki, mantiqan jinoyat qonuni normalarini qo'llash va ularni tanlash tartibi, shuningdek, har qanday jinoyat turlarini aniqlash asoslari uchun muhim bo'lgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish prinsiplari va ularning umumiy qoidalari mavjud. Shu nuqtai nazardan, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy nazariyasi, huquqiy normalarni amalda tatbiq etish muammolari doirasida ko'rib chiqiladi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda, ya'ni qilmish (yakkalik) bilan aniq jinoyat tarkibi (umumiylik) o'rtasidagi moslikni aniqlashda bilishning mantiqiy usullaridan keng foydalaniladi. Jinoyat huquqi va jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish muammolarini hal etishda mantiq fanining ahamiyatidan kelib chiqib, mantiq qonunlarining obyektiv tabiatiga asosan ish olib boriladi. Mantiq qonunlari – to'g'ri fikr yuritish qonunlaridir.

Mantiq va yurisprudensiya muhim ichki aloqadorlikka egadir. Mantiq qonunlarini qo'llashning favqulodda kengligiga qaramay ular barcha fanlarda qo'llaniladi. Biroq, yuridik normalar, mantiq kategoriyalariga taqqoslaganda, voqealarning bevosita harakatlarini o'zida aks ettira olish imkoniga ega bo'lmaydi. Odatda, JK Maxsus qismi moddalari dispozitsiyalarida jinoiy qilmish rivojlanishining biron-bir «asosiy to'xtamlari», ko'p hollarda, jinoiy qilmishning tamom bo'lish vaqtlari aks ettiriladi. Shuning uchun, kvalifikatsiyada faqat voqealar rivojining real jarayonlaridagi muayyan vaqt inobatga olinadi.

Mantiq, fikr yuritish shakllarini o'rganadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish bu – bilim va mantiq qonunlariga amal qilish bilan bevosita aloqador bo'lgan murakkab bilish jarayonining natijasidir. Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sudyaning amaliy faoliyatida qonun va mantiq, odatda, keng qo'llaniladi. Bu har bir amaliyot xodimiga xos bo'lib, biz mantiq qoidalarini o'rganamizmi yoki yo'qmi, unga bog'liq bo'lmagan holda mantiqan fikr yuritish inson turmushining har bir hayotiy sharoitida shakllanib boradi. Biroq, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish masalalarini ilmiy tahlil qilish uchun ushbu jarayonda jinoyat qonuni normalarini qo'llashda qaysi mantiq qoidalari ko'proq samara beradi va yurist ongida ushbu vazifalarning qanday hal etilishiga doir mantiq shakllarini ochib berishimiz shart.

Har qanday fikr yuritish sohalarida bo'lganidek, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda ham turli mantiq qoidalari va usullaridan foydalaniladi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda mantiq kategoriyalaridan quyidagilari muhim hisoblanadi:

Analiz. Yunoncha «analysis» «ajratish, bo‘lib-bo‘lib yuborish, parchalash» degan ma‘nolarni anglatadi, ya‘ni analiz – bu fikrlash jarayonida o‘rganilayotgan narsalarni belgilarga (bo‘laklarga) ajratib tahlil qilishdir. Bu kategoriyaning mohiyati shundaki, kvalifikatsiya qiluvchi shaxs obyektiv voqelikda sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishni belgilarga (bo‘laklarga) bo‘lib tahlil qiladi. Har qanday qilmish ko‘plab turli xil belgilarga ega hisoblanadi, masalan, sodir etilgan qilmish belgilari (vaqti, joyi, usuli va hokazo), jabrlanuvchini va qilmish sodir etgan shaxslarni tavsiflovchi belgilar (millati, tashqi ko‘rinishining xususiyatlari, oilaviy ahvoli, jinsi, fuqaroligi, yoshi va hokazo). Bu belgilar jinoiy-huquqiy, kriminalistik, jinoyat-protsessual ahamiyatlarga ega bo‘lishi mumkin. Lekin, ularning barchasi sodir etilgan qilmishni ochish, tergov qilish, huquqiy baholash, to‘plangan dalillar asosida isbotlash jarayonlarida alohida ahamiyat kasb etadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida, ularning ahamiyatini inobatga olgan holda, har bir belgini alohida o‘rganib chiqish lozim.

Sintez. Yunoncha «synthesis» «jamlash, qo‘shib olish, tuzish» degan ma‘nolarni anglatadi, ya‘ni sintez – fikrlarni jamlashning mantiqiy amalidir. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida sintez analizning mantiqiy davomi hisoblanib, analiz natijasida to‘plangan bilimlarning umumlashtirilishi, jamlanishini nazarda tutadi. Obyektiv voqelikda sodir etilgan qilmishga oid belgilar tahlil qilinganidan so‘ng, ular ichidan jinoiy-huquqiy ahamiyatga ega bo‘lgan (javobgarlik yoshi, aqli rasolik, jinoyat sodir etish usuli va hokazo) belgilar ajratilib aqliy xulosa qilinadi. Bunday holatni quyidagi misolda ko‘rish mumkin: rus millatiga mansub B.Kladov 2008-yil 6-avgust kuni, taxminan soat 15.30 larda Qushbegi massivi yaqinida Anvar ismli shaxsni bezorilik oqibatida pichoqlab o‘ldiradi va uni bo‘laklarga bo‘lib, ikkita sumkaga joylashtirgan holda tungi taxminan soat 03.00 larda Toshkent shahri, Yakkasaroy tumanidan o‘tgan kanalga tashlab yuboradi.

Ushbu holat bo‘yicha olib borilgan tergov harakatlari natijasida sodir etilgan qilmishning bir qator turli xil ahamiyatga ega bo‘lgan belgilari aniqlanadi. Sodir etilgan qilmishni kvalifikatsiya qilish jarayonida bu holatlardan faqatgina jinoiy-huquqiy ahamiyatga ega bo‘lgan belgilar ajratib olinadi. Jumladan, Kladovning yoshi, uning aqli rasoligi, jinoyat sodir etish usuli (masalan, o‘ta shafqatsizlik bilan), jinoyat sodir etish motivi (bezorilik oqibatida), qilmish natijasida zarar ko‘rgan ijtimoiy munosabatning xususiyati (jabrlanuvchining hayoti), ya‘ni JKning 97-

moddasida nazarda tutilgan kvalifikatsiyaga oid belgilar ajratib olinadi va yakuniy xulosa qilinadi.

Induksiya. Lotincha «inductio» «keltirish» degan ma’noni anglatadi, ya’ni induksiya – bu bilib olish jarayonida fikrni juz’iylikdan umumiylikka, ya’ni yakkalikdan umumiy xulosalarga yo‘naltirilganligidir.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida induktiv xulosa qilish deb, bilib olishning juz’iylikdan umumiylikka yo‘nalishiga, ya’ni haqiqiy yakka hodisani ehtimol tutilgan umumiy holatga taqqoslash orqali yagona xulosa chiqarishga qaratilgan mantiqiy natija tushuniladi.

Bunda juz’iylik deganda, obyektiv voqelikda sodir etilgan qilmish nazarda tutiladi. Masalan, fuqaro Latipovning fuqaro Kenjayevga tegishli transport vositasining yon derazasini sindirib, uning ichidagi avtomagnitolani talon-toraj qilganlik (yuridik fakt) holati juz’iy hisoblanadi.

Umumiylik deganda esa bir turdagi barcha juz’iy holatlar uchun yagona qoidani belgilab beruvchi jinoiy-huquqiy normalar nazarda tutiladi. Masalan, JK 169-moddasining 1-qismi dispozitsiyasida barcha sodir etilgan hamda kelajakda sodir etilishi mumkin bo‘lgan o‘g‘irliklar uchun yagona (umumiy) tushuncha belgilangan. Kvalifikatsiya qilish jarayonida obyektiv voqelikda sodir etilgan qilmish belgilari (juz’iylik) JKda nazarda tutilgan aniq jinoyat tarkibi belgilari (umumiylik) bilan taqqoslanadi. Ushbu taqqoslash jarayonida ko‘rsatilgan belgilar o‘rtasidagi to‘liq o‘xshashlik holatlarining aniqlanishi kvalifikatsiyani to‘g‘ri amalga oshirilishini kafolatlaydi.

Deduksiya. Lotincha «deductio» «chiqarish» degan ma’noni anglatadi, ya’ni deduksiya – fikrlarning umumiylikdan juz’iylikka yo‘nalishidan yangi bilimlarning kelib chiqishidir. Masalan, deduksiya amaldagi jinoyat qonunida nazarda tutilgan aniq jinoyat tarkibi belgilarini (umumiy holat) sodir etilgan qilmish, ya’ni juz’iy holat belgilari bilan taqqoslashni nazarda tutadi. Bunda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida yuqorida tahlil qilingan fikr yuritish induktiv usulining aks holati qo‘llaniladi.

3-§. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning bosqichlari

Yuridik adabiyotlarda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning bosqichlari haqida turlicha qarashlar mavjud. Jumladan, V.N. Kudryavsev jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonini quyidagi bosqichlarga ajratadi: 1) ishning

faktik holatlarini tahlil qilish; 2) mos keluvchi normani tanlash (qidirish); 3) kerakli normani tashkil qiluvchi yuridik manba jumlasining tuzilishini to'g'ri (noto'g'ri) ekanligini aniqlash; 4) normaning maqsadi va uning tuzilishini belgilash; 5) normani sharhlash; 6) yakuniy xulosani mustahkamlovchi normani aniqlab, qaror qabul qilish⁹. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish bosqichlari jinoyat ishini qo'zg'atishdan sudning hukmi chiqqan davrgacha bo'lgan jarayonni o'z ichiga oladi.

Ammo, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jinoyat ishini ko'rib chiqish jarayonlarining barcha bosqichlarida ham amalga oshirilishi mumkin, shuning uchun uning chegarasini bu tariqa belgilash, jinoyatni to'liq kvalifikatsiya qilish imkoniyatini cheklab qo'yadi. Chunki kvalifikatsiya qilish jarayoni sud hukmi chiqqanidan so'ng ishni apellatsiya, kassatsiya yoki nazorat tartiblarida ko'rib chiqish bosqichlarida ham diqqat markazida bo'lishi lozim.

Hozirgi kunda yuridik adabiyotlarda, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishni quyidagi bosqichlarga tayanib olib borish umum e'tirof etilgan.

1-bosqich. Sodir etilgan qilmishning umumiy belgilarini aniqlash (huquqbuzarlik turini aniqlash). Bu bosqichda sodir etilgan ijtimoiy qilmish qaysi yuridik javobgarlik (jinoiy javobgarlik, ma'muriy javobgarlik, fuqaroviy javobgarlik, intizomiy javobgarlik) turiga tegishli ekanligi aniqlanadi.

Har qanday jinoyat ishi ozmi-ko'pmi voqea-hodisalarning murakkab faktik ko'rinishiga ega bo'ladi. Shu bois jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sudga ma'lum bo'lgan jinoyat ishini qo'zg'atish uchun asos bo'luvchi qilmishga yuridik baho berish nuqtai nazaridan muayyan *tusmol* yoki *gipotezani* ilgari surishdan boshlanadi.

Ta'kidlash joizki, jinoyatlarning faktik belgilarini aniqlash tartibi, odatda, mustaqil xususiyatga ega bo'ladi. Bunday vaziyatda ko'p holatlar tergovchining «huquqiy qoidalar yo'nalishini qanchalik to'g'ri belgilab olishi»gi hamda huquqiy bilim darajasiga bog'liq.

2-bosqich. Sodir etilgan qilmishning turdosh belgilarini aniqlash. Ushbu bosqichda huquqni qo'llovchi, sodir etilgan qilmishning turdosh obyektini (ushbu qilmish jinoyat qonunining qaysi bo'lim, bobida joylashganligini) aniqlaydi.

Jinoyat-protsessual kodeksida faqat jinoyat belgilarini tashkil qiluvchi yetarli ma'lumotlar bo'lgan taqdirdagina, jinoyat ishini qo'zg'atish

⁹ Qarang: Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификация преступлений. – М., 2004. – С. 198-207.

mumkinligi nazarda tutilgan. Tergovchi to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilib, ushbu ma'lumotlar yig'indisi qaysi jinoyat tarkibiga mos kelishi mumkinligi haqidagi taxmin asosida umumiy xulosaga kelishi shart. Ushbu masalani mantiqan hal etish majburiy xususiyatga ega hisoblanadi, chunki jinoyat ishini qo'zg'atish qarorida jinoyat qonunining normasi ko'rsatilishi majburiy hamda shu asosda ishning keyingi yo'nalishlari belgilab olinishi kerak.

Albatta, mazkur qarorda berilayotgan kvalifikatsiya, dastlabki hisoblanib, sodir etilgan jinoyat xususiyatiga taalluqli bo'lgan gipotezalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Ko'p hollarda ko'rsatilgan vaqt oralig'ida qilmishning faktik holatlari haqidagi ma'lumotlar to'liq bo'lmaydi. Bunday hollarda tergov ishini faqat mavjud ma'lumotlar asosida rejalashtirish mumkin. Jinoyat ishini qo'zg'atayotgan shaxs odatda, jinoyat belgilarini ko'rsatuvchi ayrim faktlargagina tayanadi. Biroq, sodir etilgan qilmishni kvalifikatsiya qilishga oid bir yoki bir necha tasmolni tuzish uchun ma'lumotlarning o'zi kifoya qiladi.

Buni aniq misollar yordamida ko'rib chiqamiz. Chekka bir qishloq dalalaridan birida, bosh qismidan o'qotar quroldan otib o'ldirilgan shaxsning murdasi topildi. Mazkur murdaning kiyimlaridan shaxsini tasdiqlovchi hujjat yoki boshqa narsalar topilmadi. Biroq, uning shu oradagi yaqin qishloqlardan birida istiqomat qilgan B.ning murdasi ekanligi aniqlandi.

Mazkur ma'lumotlar qilmishni kvalifikatsiya qilish uchun qanday ahamiyatga ega?

Bunday ma'lumotlar jinoyat sodir etilganligidan dalolat beradi va bir qancha tasmollar tuzish uchun imkoniyat yaratadi. Masalan: o'zini o'zi o'ldirish, qasddan odam o'ldirish (og'irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi holatlar bo'lganida), o'lim kelib chiqishiga sabab bo'lgan qasddan badanga og'ir shikast yetkazish, terrorizm va boshqa tarzda odam o'ldirishni nazarda tutuvchi jinoyatlar. Demak, bunday ma'lumotlarni olgandan so'ng, darhol insonni hayotidan mahrum qilishni nazarda tutuvchi bir-biriga o'xshash jinoyat tarkiblari haqida fikr yuritiladi.

Bundan, tasmol qilish imkoniyatining yuqori ekanligi, biroq shu bilan birga cheklanganligi ko'rinib turibdi. Ularning barchasi ish bo'yicha odamning o'limi faktini aniqlash bilan bog'liqdir. Mazkur belgilar kvalifikatsiya qilish nuqtai nazaridan, to'liq bo'lmasa-da, jinoyat obyektini aniqlash imkonini beradi.

Jinoyat subyektini, jinoyatning obyektiv va subyektiv tomoni haqidagi ma'lumotlarga kelganda, ular haqida hali hech qanday ma'lumotlar bo'lmaydi.

Bizningcha, hech bo'lmaganda, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanayotgan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazgan yoki zarar yetkazish xavfini keltirib chiqargan *jinoyat sodir etilish faktining aniqlanganligi* jinoyat ishini qo'zg'atishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Jinoyat obyektiga qilingan tajovuzdan, u yoki bu shaxsning jinoyat sodir etishga bo'lgan ruhiy munosabatini aniqlash haqida dastlabki ma'lumotlarni olish mumkin.

Jinoyatning obyektiv tomoni haqidagi ma'lumotlar ham, qilmishni dastlabki kvalifikatsiya qilish uchun asos sifatida xizmat qiluvchi belgilar orqali olinishi mumkin.

Qilmishlarni kvalifikatsiya qilishning dastlabki bosqichlaridanoq, amaldagi jinoyat qonunchiligi haqida aniq tasavvurga ega bo'lish shart. Vakolatli shaxs jinoyat qonuni normalari haqida yaxshi bilimga ega bo'lgan taqdirdagina, har qanday ma'lumotni nazardan chetda qoldirmagan holda, kvalifikatsiya qilish uchun zarur bo'lgan barcha tasmollarni ilgari surishi mumkin. Jinoyat qonuni normalarini yaxshi bilmaslik, jinoyat ishini tergov qilish va qilmishga baho berishda yanglishish tergov yo'nalishini noto'g'ri belgilanishiga olib keladi.

Jinoyat ishini qo'zg'atish to'g'risidagi qarorda to'plangan ma'lumotlarga mos keluvchi va qilmishni samarali tergov qilishga ko'maklashuvchi JK normasi ko'rsatilishi kerak.

Bu o'rinda ta'kidlash joizki, jinoyat ishini qo'zg'atish qarorida ko'rsatilgan JK moddasiga yagona kvalifikatsiya qiluvchi norma sifatida qaralmasligi kerak, unda ilgari surilgan boshqa tasmollar ham birga tekshirilishi lozim. Ilgari surilgan tasmollarning barchasini birgalikda tekshirish va baholash, qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilishga imkon beradi.

Mazkur bosqich, jinoyat ishi qo'zg'atilgandan so'ng, shaxsni ayblanuvchi tariqasida ishga jalb qilish to'g'risidagi qaror chiqarilgunga qadar davom etadi. Agar jinoyat ishi qo'zg'atilgunga qadar gipoteza va tasmollar ilgari surilgan bo'lsa, bunda ushbu gipoteza va tasmollar tekshiriladi va baholanadi.

3-bosqich. Kvalifikatsiya qilinayotgan qilmish belgilarini jinoyat qonuni Maxsus qism normalarida nazarda tutilgan aniq jinoyat tarkibi belgilariga mosligini aniqlash. Mazkur bosqich jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyatlarning turiga qarab, sodir etilgan qilmishni barcha

boshqa o'xshash jinoyatlardan farqlab, uni Jinoyat kodeksi Maxsus qismining qaysi normasiga to'liq mos kelishini aniqlashdan iborat (masalan, «qasddan odam o'ldirish JK 97-m., 1-q. yoki 2-q. «д» b.).

Shaxsga ayb e'lon qilish uchun jinoyatning obyekti, obyektiv tomoni, subyekti va subyektiv tomonining faktik belgilarini aniqlash talab etiladi.

Ko'p hollarda, yangi holatlarning aniqlanishi munosabati bilan qilmishga berilgan dastlabki baho keyinchalik o'zgarishi mumkin.

Misol sifatida yuqorida keltirilgan fabulani oladigan bo'lsak B.ni hayotidan mahrum qilish haqidagi jinoyat ishi bo'yicha, jinoyat ishi qo'zg'atilganidan so'ng, jismoniy o'ldirish faktini aniqlash uchun sud-tibbiyot ekspertizasi o'tkazildi. Uning natijalariga ko'ra, yaqindan otib o'ldirish fakti tasdiqlanmadi. Shuningdek, zaruriy mudofaa, o'zini o'zi o'ldirish va baxtsiz hodisa bo'yicha ilgari surilgan tasmollar inkor etildi. Jabrlanuvchi tanasining bosh qismidan olingan o'q ov miltig'idan otilganligi aniqlandi. Voqea sodir etilgan vaqtda esa B. mast holda bo'lgan.

To'plangan ma'lumotlar odam o'ldirish haqidagi tasmolni tasdiqlaydi va tergovni ushbu yo'nalish bo'yicha olib borish kerakligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, hali mazkur jinoyatni sodir etgan shaxs, ya'ni jinoyat subyekti va subyektiv tomoni aniqlanmadi. Bunda bizdagi qilmishning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etilganligi haqidagi tasmollar o'z kuchini yo'qotmaydi va ularni tahlil qilish borasida tergov harakatlarini davom ettirish kerakligini ko'rsatadi. Shuningdek, bizda bosqinchilik hujumi, qasddan odam o'ldirish va ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirish kabi tasmollar mavjud.

Tergov harakatlari natijasida biz quyidagi ma'lumotlarni aniqladik. Voqea sodir bo'lgan kuni B. ov qilish uchun SH. bilan birga ovga borgan. Guvoh tariqasida SH. so'roq qilinganda, u haqiqatan ham B. bilan birga ovga chiqqanligini tan oldi, biroq u ovdan B.dan oldin qaytganligini va B.ning o'zi ovni davom ettirganligini ma'lum qildi.

SH.ning ov miltig'i ko'zdan kechirilganda, B. tanasining bosh qismidan topilgan o'q bilan uning kalibri o'xshash ekanligi aniqlandi. Shundan so'ng ov miltig'i kriminalistik ekspertizadan o'tkazish uchun yuborildi. Ekspert xulosasiga ko'ra, B. tanasining bosh qismidan topilgan o'q, tadqiq qilish uchun berilgan ov miltig'idan otilganligi aniqlandi.

Shundan so'ng SH. o'z ko'rsatuvini o'zgartirib, B.ni ehtiyotsizlik orqasida o'ldirib qo'yganligi haqida ko'rsatuv berdi. Uning ko'rsatuvlariga ko'ra, ov qilish vaqtida SH. yiqilib tushgan va yerga yiqilgan vaqtda zarbadan miltiq otilib ketgan va uning o'qi B.ning bosh qismiga borib

tekkan. B.ning o'lganligini ko'rib, javobgarlikdan qo'rqan SH. voqea joyidan yashiringan. SH.dan B.ning yonida bo'lgan hujjatlari yoki boshqa qimmatbaho narsalari haqida so'ralganda, SH. ular haqida hech narsa bilmasligini ma'lum qildi.

Ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirish tasmoli, voqeaning ayrim faktlari bilan tasdiqlanishi mumkin. Shuning uchun ham tergovchi ushbu tasmol bilan chegaralanishi va tergovni yakunlashi mumkin edi. Biroq, qilmishga to'g'ri baho berilganligiga ishonch hosil qilish uchun gumon qilinayotgan shaxsning ko'rsatuvlaridan kelib chiquvchi boshqa tasmollarni ham tekshirish kerak bo'ladi. Undan tashqari, B.ga tegishli ashyolar qayerga yo'qolganligi haqidagi ma'lumot o'z tasdig'ini topmadi.

SH.ga tegishli o'qotar qurol texnik jihatdan to'liq soz holatda bo'lgan. Shuning uchun SH. yiqilib tushganda, qurolning o'z-o'zidan otilib ketishi haqidagi ko'rsatuv to'liq tasdig'ini topa olmaydi va unga ishonish qiyin.

Keyinchalik voqea sodir bo'lgan joyni sinchkovlik bilan ko'zdan kechirish va tergov eksperimenti o'tkazilishi SH.ning ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirish kabi bergan ko'rsatuvi yolg'on ekanligidan dalolat berdi. Ushbu tergov harakatlari natijasida, B.ning murdasi topilgan joyda unga yetkazilgan jarohatni hech qachon yotgan holda o'q otish bilan yetkazish mumkin emasligi va uni yer sathidan kamida 1,5 metr balandlikdan yetkazish mumkinligi aniqlandi.

Shundan so'ng, tintuv o'tkazish natijasida SH.ning xonadonidan B.ga tegishli bo'lgan hujjatlar va boshqa ashyolar topildi. Mazkur faktlar ta'siri ostida SH. B.ni o'ldirganligi haqida ko'rsatuv berishga majbur bo'ldi.

Uning ushbu ko'rsatuvlari va o'tkazilgan tergov harakatlari xulosalari tergovchi tomonidan SH.ga nisbatan «tamagirlik niyatida» qasddan odam o'ldirish (JK 97-m. 2-q. «и» b.) jinoyati bilan ayb e'lon qilinishiga olib keldi.

Olingan ma'lumotlar nuqtai nazaridan qilmishga bunday baho berishda biz jinoyatning obyektini, obyektiv tomoni, subyektini va subyektiv tomon belgilari to'liq isbotlanganligini ko'rishimiz mumkin. Shu orqali huquqni qo'llovchi SH.ga nisbatan ayblov xulosasini tuzishi mumkin.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

- 1. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish tushunchasini aniqlang.*
- 2. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning qanday turlari mavjud?*
- 3. Jinoyatlarni aniqlik darajasi bo'yicha kvalifikatsiya qilishning turlarini ko'rsating.*

4. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish turlarining mazmunini yoritish.*
5. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish bosqichlarini aniqlang.*
6. *Jinoyatlarni to'g'ri kvalifikatsiya qilishning ahamiyati nimadan iborat?*
7. *Jinoyatlarni noto'g'ri kvalifikatsiya qilishning sababini ko'rsating.*
8. *Sodir etilgan qilmishni huquqiy baholashda falsafa qonunlari va kategoriyalarining ahamiyati nimalardan iborat?*
9. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning mantiqiy usullarini ko'rsating.*
10. *Ichki ishlar idoralarida huquqni qo'llash faoliyatida jinoyatlarning kvalifikatsiyasini o'zgartirish muammolari nimalardan iborat?*
11. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning metodologik asoslarini nima tashkil qiladi?*
12. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda falsafa qonunlari va kategoriyalarining ahamiyati nimadan iborat?*

JINOYAT QONUNI – JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISHNING HUQUQIY ASOSI

1-§. Jinoyat qonuni jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning huquqiy asosi sifatida

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayoni – sodir etilgan real faktning (qilmish) belgilarini jinoiy-huquqiy normalarga mosligini aniqlashni tashkil etadi. Shuning uchun jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayoni o‘zida ikki elementni qamrab oladi:

1) jinoyat qonuni normalari jinoiy qilmishning o‘ziga xos modelidan tashkil topadi;

2) huquqiy baho berishga mos keluvchi hayotiy hodisalarni o‘zida mustahkamlaydi.

Shubhasiz, faqat jinoyat qonuni normalari sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish nuqtai nazaridan unga baho berishda asosiy o‘rinni tashkil etadi.

Jinoyat qonuni qat’iy ravishda ijtimoiy xavfli qilmish belgilaridan tashkil topadi. Ushbu ro‘yxatni qonunda belgilangan tartibdan tashqari kengaytirib talqin etishga yo‘l qo‘yilmaydi. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 1-moddasiga asosan «O‘zbekiston Respublikasining jinoyat to‘g‘risidagi qonun hujjatlari Konstitutsiya va xalqaro huquqning umum e’tirof etilgan normalariga asoslangan bo‘lib, ushbu Kodeksdan iboratdir». Jinoiy javobgarlikni nazarda tutuvchi yangi qonunlar, mazkur Jinoyat kodeksiga kiritilishi shart hisoblanadi.

Sud amaliyoti, ilmiy xodimlar yoki alohida fuqarolar Jinoyat kodeksida ko‘rsatilgan jinoyatlar ro‘yxatiga qo‘shimchalar qilish yoki huquqiy normalarga o‘zgartishlar kiritish huquqiga ega emaslar.

Jinoyat qonunining biron-bir huquqiy normasini sharhlash faqat normaning qonuniy tuzilishi chegarasi doirasida qonunga asoslangan holda amalga oshirilishi mumkin. Qonundagi muayyan kamchiliklar yoki boshqa muammoli vaziyatlar faqat qonunchilik yo‘li bilan hal etiladi.

Shu nuqtai nazardan qonunchilikdagi mavjud kamchiliklar yoki muammolarni ikki yo‘l bilan hal etish mumkin:

1) Jinoyat kodeksiga yangi norma (modda) kiritish;

2) Jinoyat tarkibining obyektiv yoki subyektiv belgilariga yanada aniqroq ta’rif berish (jinoyat qonuni normasiga oydinlik kirituvchi o‘zgartish yoki qo‘shimchalar kiritish) yo‘li bilan.

Birinchi holatda – jinoyat qonunida butunlay yangi norma paydo bo‘ladi. Masalan, Jinoyat kodeksiga jinoyatlar to‘g‘risidagi arizalar, xabarlar va boshqa ma‘lumotlarni qabul qilish, ro‘yxatdan o‘tkazish yoki ko‘rib chiqish xizmat vazifalariga kiradigan mansabdor shaxsning jinoyatni hisobga olishdan qasddan yashirganligi uchun jinoiy javobgarlik belgilovchi 241¹-modda (jinoyatni hisobga olishdan qasddan yashirish)ning kiritilishi.

Ikkinchi holatda – jinoyat qonunida avvaldan mavjud bo‘lgan huquq normasiga o‘zgartirish yoki qo‘shimchalar kiritish yo‘li bilan unga yanada kengroq yoki qisqaroq tushunchalar beriladi. Masalan, Jinoyat kodeksining ayrim moddalariga qo‘shimcha kvalifikatsiya qilinuvchi belgilarning kiritilishi.

Hokimiyatning vakolatli shaxsi, kvalifikatsiya qilish jarayonidan kelib chiqib, davlat tomonidan jinoyat qonunidagi sodir etilgan qilmish belgilariga mos keluvchi qoidalarni, mustahkamlab qo‘yilgan huquqiy baho shaklidagi tushunchalarni qo‘llaydi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining Oliy sudi muayyan jinoyat ishlari bo‘yicha qaror qabul qilishda jinoyat qonunining ma‘lum bir moddasiga asoslanadi va bunday jinoyatlarga ushbu sharhlarda berilgan qoidalaridan kelib chiqib baho beradi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining Umumiy yoki Maxsus qismi moddasiga havola qilish lozimligini nazarda tutadi. Masalan, tamom bo‘lmagan jinoiy qilmishni kvalifikatsiya qilishda Jinoyat kodeksining Umumiy va Maxsus qismi normalari ko‘rsatilishi kerak (25-m., 1-q.; 97-m. 1-q.). Shuning uchun jinoyat qonunidagi normalarning tuzilishi yakunlovchi xususiyatga egadir.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 16-moddasining 2-qismiga asosan «Ushbu Kodeksda nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo‘lgan qilmishni sodir etish javobgarlikka tortish uchun asos bo‘ladi». Shu bois, jinoyat tarkibining belgilari bir vaqtning o‘zida ham zarur, ham yetarli bo‘lishi kerak.

Zarurligi shundaki, jinoyat tarkibining bitta elementini bo‘lmasligi qilmish uchun jinoiy javobgarlikni istisno etadi.

Shuning uchun qilmishni kvalifikatsiya qiluvchi shaxsning oldida sodir etilgan qilmish belgilarini, mazkur qilmishning qonunchilik modelini tashkil qiluvchi tarkibiy belgilarini aniqlash kabi asosiy vazifa turadi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda quyidagi omillar e‘tiborga olinadi:

- 1) jinoyat qonuni bo‘lim va boblarining nomlanishi va uning tizimi;

- 2) Jinoyat kodeksi Umumiy qismi normalari;
- 3) Jinoyat kodeksi Maxsus qismi normalari;
- 4) O‘zbekiston qonunchiligining boshqa sohalari normalari;
- 5) sud amaliyoti;
- 6) alohida jinoyat tarkiblarining ilmiy ta’rifi va qonunga sharhlar.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish – jinoyat qonunidan tashqari o‘zining boshqa yuridik asosiga ega bo‘lmaydi.

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi (O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinadi va Senat tomonidan ma’qullanadi) tomonidan qabul qilinib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolanadi.

Jinoyatning belgilari faqat jinoyat qonuni bilan aniqlanadi. O‘zbekiston Respublikasida ayrim jinoyat belgilarini nazarda tutuvchi qonunlarda belgilangan jinoiy qilmishlar, faqatgina uning belgilarini jinoyat qonuniga kiritgandan so‘ngina amal qila boshlaydi. Masalan, 2008-yil 17-aprelda «Odam savdosiga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni qabul qilindi. Unda odam savdosi va odam savdosi bilan bog‘liq boshqa tushunchalarning belgilari yoritib berilgan. Biroq odam savdosi uchun jinoiy javobgarlik O‘zbekiston Respublikasining «Odam savdosiga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi 2008-yil 16-sentabr qonuniga binoan O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga o‘zgartish va qo‘shimcha kiritish haqidagi qonuni bilan kiritildi. Ushbu Qonun bilan O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 135-moddasi yangi tahrirda bayon etildi va odam savdosi uchun jinoiy javobgarlik belgilandi.

Demak, jinoyatlar to‘g‘risida alohida holda qabul qilingan qonunlar jinoyat qonunchiligiga kiritilgunga qadar faqat axborot, ma’lumot vazifasini o‘taydi. Shu bois, jinoyatlar haqida qabul qilingan qonunlar O‘zbekiston Respublikasining hozirgi jinoyat qonunchiligiga u yoki bu sabablarga ko‘ra kiritilmagan bo‘lsa, u holda ushbu huquq normasini jinoiy javobgarlik belgilash nuqtai nazaridan amalga kiritish mumkin emas.

Shu bilan birga jinoyat qonuni va unga o‘zgartish yoki qo‘shimchalar kiritish haqidagi qonunlarni qabul qilish hamda amalga kiritish vaqtlari har doim ham bir-biriga mos kelmasligini inobatga olish lozim. Chunki, qonunlar ularni amalga kiritish haqida boshqacha qoidalar nazarda tutilmagan bo‘lsa, qonun qabul qilinib, rasmiy nashrlarda e’lon qilinganidan so‘ng 10 kun muddat o‘tgach kuchga kiradi. O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunlar Respublikaning barcha ma’muriy-hududiy birliklarida amal qilishi shart.

O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi ikki palatali (Senat va Qonunchilik palatasidan iborat) parlament sifatida tashkil qilinganidan so‘ng (2005-yil yanvar oyi) O‘zbekistonda qonunlar loyihasini ishlab chiqish va ularni qabul qilish shakli tubdan o‘zgardi. Endi Qonunlar O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 84-moddasida belgilangan qoidaga asosan, Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinib, Senat tomonidan ma’qullanadi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolanadi. Shundan so‘ng qonunda belgilangan tartibda rasmiy nashrlarda e’lon qilingach, yuridik kuchga ega bo‘ladi.

Qonunlarni, shu jumladan jinoyat qonunini amalga kiritish tartibi va vaqti O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori bilan belgilanadi. Ya’ni, ana shu qarorda qonunni amalga kiritish vaqti ko‘rsatiladi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksi 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining qarori bilan 1995-yil 1-apreldan amalga kiritilgan.

Ta’kidlash joizki, aksariyat hollarda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida amalda bo‘lmagan qonun normalarini qo‘llashga ham to‘g‘ri keladi.

Masalan, ijtimoiy hayot zaruratidan kelib chiqib qonunlar o‘zgaradi, bekor qilinadi, yangilari qabul qilinadi. Bunday holat jinoyat qonunchiligiga ham tegishli. Agar jinoyat bir jinoyat qonuni amalda bo‘lgan vaqtda sodir etilib, jinoyat ishini tergov qilish yoki sudga ko‘rish vaqtida o‘zgartirilsa, amal qilib turgan qonun bekor qilinib, yangi qonun qabul qilingan taqdirda jinoyat sodir etishda ayblanayotgan shaxs qaysi qonun bilan javobgarlikka tortilishi kerak? – degan savol tug‘iladi.

Jinoyat qonunining vaqt bo‘yicha amal qilish tartibi JKning 13-moddasida belgilangan. Ushbu moddaga ko‘ra, qilmishning jinoiyligi va jazoga sazovorligi ana shu qilmish sodir etilgan vaqtda amalda bo‘lgan qonun bilan belgilanadi. Ko‘pgina jinoyatlar bir yoki bir necha daqiqa davom etmasdan, soatlab, hatto oylab davom etishi mumkin. Shunga ko‘ra jinoyat sodir qilish paytini to‘g‘ri aniqlash muhim ahamiyatga ega. Ma’lumki, JK Maxsus qismining moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlar jinoiy qilmish oxiriga yetkazilganda, ya’ni JK Maxsus qismi moddasida belgilangan harakatlari sodir etilgan yoki muayyan oqibat kelib chiqqanda, jinoyat tamom bo‘lgan deb hisoblanadi.

Masalan, JKning 168-moddasida firibgarlik, ya’ni aldash yoki ishonchni suiiste’mol qilish yo‘li bilan o‘zganing mulkini yoki o‘zganing mulkiga bo‘lgan huquqni qo‘lga kiritish, deyilgan. Demak, firibgarlik jinoyati aybdor talon-toroj qilgan mulkni erkin tasarruf etishg imkoniyati

paydo bo'lgan paytdan boshlab tugallangan hisoblanadi. Kodeksning 164-moddasida bosqinchilik, ya'ni o'zganing mol-mulkini talon-toroj qilish maqsadida hujum qilib, hayot yoki sog'lik uchun xavfli bo'lgan zo'rlik ishlatib yoxud shunday zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitib sodir etilgan bo'lsa, deyiladi. Demak, bosqinchilik jinoyatida o'zganing mulki bosqinchining qo'liga o'tishi shart bo'lmay, hujum qilishning o'ziyiq bu jinoyatning oxiriga yetkazilganligini bildiradi.

JK 13-moddasining 1-qismida jinoyat sodir qilish payti aniq belgilab qo'yilgan bo'lib, unda «agar ushbu Kodeks moddasida harakat yoki harakatsizlik sodir qilish payti jinoyat tamomlangan payt, deb hisoblangan bo'lsa, ijtimoiy xavfli qilmish bajarilgan payt jinoyat sodir etilgan vaqt, deb topiladi. Agar ushbu Kodeks moddasida jinoiy oqibat yuz berishi bilan jinoyat tamom bo'lgan deb hisoblangan bo'lsa, jinoiy oqibat yuz bergan payt jinoyat sodir etish vaqti, deb topiladi».

Davomli jinoyatlarda jinoiy qilmishning boshlang'ich qismi sodir etilishi bilanoq jinoyat tamomlangan deb topilishi mumkin. Uzoqqa cho'zilgan jinoyatlarda esa aybdor tomonidan oxirgi jinoiy harakatni sodir etib jinoiy harakatni to'xtatishi yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan to'xtatilishi bilan jinoyat tamom bo'lgan, deb hisoblanadi.

Guruh bo'lib sodir etilgan jinoyatlarda esa jinoyatning bajaruvchisi tomonidan muayyan jinoyatning obyektiv tomonini ifodalovchi harakatlarni bajarib bo'linishi bilan jinoyat tamom bo'lgan deb topiladi. Demak, jinoyat sodir qilish paytini to'g'ri belgilash, jinoyatga oldingi yoki yangi qabul qilingan qonun bilan javobgar belgilashni aniqlab beradi.

Jinoyat qonunining insonparvarlik prinsipidan biri Jinoyat kodeksi 13-moddasining 2-qismida jinoyat qonunining orqaga qaytish kuchining belgilanganligidir.

JK 13-moddasining 2-qismiga ko'ra, jinoyat qonuni quyidagi hollarda orqaga qaytish kuchiga ega:

- 1) qilmishning jinoiyligini bekor qiladigan qonun;
- 2) jazoni yengillashtiradigan qonun;
- 3) shaxsning ahvolini boshqacha tarzda yaxshilaydigan qonun qabul qilinmagan bo'lsa.

Qilmishning jinoiyligini bekor qiladigan qonun faqat jinoyat ishi hukm chiqarish bosqichigacha bo'lgan ishlarga nisbatan tatbiq qilinadimi yoki jazoni o'tayotgan shaxslarga nisbatan ham qo'llaniladimi degan savol tug'iladi. Bu savolga JK 13-moddasining 2-qismida aniq javob keltirilgan bo'lib, unda «... qonun kuchga kirgunga qadar tegishli jinoiy qilmish sodir etgan shaxslarga – shu jumladan jazoni o'tayotgan yoki o'tab bo'lgan

shaxslarga nisbatan, agar ular hali sudlangan hisoblansalar, tatbiq etiladi», deyiladi. Demak, oldingi qonun bo'yicha sudlanib, jazoni o'tab chiqqan shaxslar shunday qilmish uchun yangi qonunda javobgarlik nazarda tutilmagan bo'lsa, sudlanmagan, deb hisoblanadi.

Agar:

– yangi qonunda muayyan jazo muddati yoki miqdori kamroq belgilangan bo'lsa;

– yangi qonunda asosiy jazo muddati yoki miqdori o'zgarmagani holda qo'shimcha jazo nazarda tutilmagan bo'lsa;

– yangi qonunda muqobil tarzda jazo belgilanib, sanksiyasida bir necha yengilroq turdagi jazolar nazarda tutilgan bo'lsa, jazoni yengillashtiradigan qonun hisoblanadi.

Shaxsning ahvolini boshqacha tarzda yengillashtiradigan qonun orqaga qaytish kuchiga ega deganda, muayyan jinoyat uchun javobgarlikni belgilovchi qonun normasi sanksiyasidagi jazo muddati yoki miqdori o'zgarishda, Jinoyat kodeksiga kiritilgan o'zgartish yoki qo'shimchalar tufayli mahkumning ahvoli yengillashadigan bo'lsa, orqaga qaytish kuchiga ega bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksining 50-moddasiga 1996-yil 27-dekabr qonuni bilan o'zgartishlar kiritilib, ehtiyotsizlik orqasida jinoyat sodir qilganligi uchun ozodlikdan mahrum etilganlar jazoni manzil koloniyasida o'tashi belgilandi. Jazoni o'tash koloniyasidagiga nisbatan manzil-koloniya mahkumning ahvoli ancha yengillashadi. Demak, bu qonun 1996-yil 27-dekabr gacha ehtiyotsizlik orqasida jinoyat sodir qilganlarga nisbatan tatbiq etiladi. O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 29-avgust qonuniga binoan JKning 85-moddasiga qo'shimcha kiritilib, voyaga yetmay turib, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo tayinlanmasligi belgilandi. Demak, 2001-yil 29-avgustgacha ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatni voyaga etmagan shaxs takroran sodir qilgan yoki oldin shunday jinoyati uchun sudlanganligidan qat'i nazar, ularga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanmaydi.

Qilmishni jinoyat deb hisoblaydigan, jazoni kuchaytiradigan yoki shaxsning ahvolini boshqacha tarzda og'irlashtiradigan qonun orqaga qaytish kuchiga ega emas. Bunday holda jinoyat qilmish ishni mazmunan hal qilish vaqtida kuchdan qolgan, ammo jinoyat sodir qilish paytida amalda bo'lgan qonun bilan hal qilinadi.

2-§. Jinoyat qonunida jinoyat tarkibi

Jinoyatni kvalifikatsiya qilishning asosini jinoyat qonunida belgilangan aniq jinoyat tarkiblari tashkil etadi. Shu bois, jinoyat qonunida aniq jinoyat tarkibi muayyan yaxlitlik sifatida emas, balki jinoyat tarkibining zaruriy belgilari sifatida nazarda tutiladi.

Jinoyat tarkibining belgisi jinoyat qonuni, boshqa qonun yoki normativ hujjatlar, shuningdek, xalqaro shartnomalarda ibora yoki atamalar birikmasi bilan tavsiflanadigan tushunchadir.

Jinoyat qonunida aks ettirilishi va u bilan o‘zaro munosabatlar nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda, jinoyat tarkibining belgilari bir qator mezonlar bo‘yicha tasniflanadi. Bu asoslar majburiy va qo‘shimcha (fakultativ) belgilar bilan bir qatorda: 1) normativ manba; 2) jinoiy-huquqiy ahamiyatliligiga asoslanganlik; 3) ijtimoiy xavflilik darajasi; 4) gnoseologik mohiyati; 5) aniqlik darajasi; 6) doimiylik va 7) qonunda atamalarning ta’riflash xususiyatiga ko‘ra qonunchilik tuzilishida inobatga olinadi.

Demak, *huquqiy manba* kabi mezon bo‘yicha, jinoyat tarkibining belgilari, *birinchidan*, mazkur turdagi jinoyat uchun javobgarlik o‘rnatuvchi JK Maxsus qismi moddasida; *ikkinchidan*, JK Maxsus qismining bo‘lim va boblari nomlarida; *uchinchidan*, JK Umumiy qismi moddalarida; *to‘rtinchidan*, JK Maxsus qismining blanket dispozitsiyalarida havola qilinadigan O‘zbekiston Respublikasining boshqa qonun yoki normativ-huquqiy hujjatlarida va *beshinchidan*, JK Maxsus qismining blanket dispozitsiyalarida havola qilinadigan O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilanadi.

Jinoyat kodeksi Maxsus qismi dispozitsiyasida muayyan jinoyat tarkibini individuallashtiradigan va boshqa jinoyat tarkiblaridan farqlaydigan belgilar ham ko‘rsatiladi. Shu bilan birga, dispozitsiyada jinoyat obyektini (masalan, JK 277-m. 3-q. «r» b.), jinoyat subyektini (JK 205–208-moddalarini) va subyektiv tomonini (JK 97–102-moddalarini) tavsiflovchi alohida belgilar ham nazarda tutiladi. Alohida ta’kidlash joizki, aniq jinoyat tarkiblarining obyektiv tomoni faqat Jinoyat kodeksi Maxsus qismi normalarining dispozitsiyasida nazarda tutiladi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi Umumiy qismining bir qator moddalarini, *birinchidan*, barcha yoki ayrim jinoyat tarkiblari uchun umumiy bo‘lgan jinoyat obyekti, obyektiv tomoni, subyektiv va subyektiv tomonini tavsiflovchi belgilarni; *ikkinchidan* tamom bo‘lmagan jinoyatlarga – jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va unga suiqasd

qilishga, shuningdek jinoyat bajaruvchisi bo‘lmagan – tashkilotchi, dalolatchi va yordamchi kabi ishtirokchilarning qilmishlaridagi jinoyat tarkibiga tegishli bo‘lgan belgilarni, *uchinchidan* qilmishning jinoiyligi istisno qiluvchi belgilarni qamrab oluvchi normalarni o‘z ichiga oladi.

Shunday qilib, JK 2-moddasining 1-qismi jinoiy-huquqiy muhofazaning bir qator obyektlarini nazarda tutadi. Bu ro‘yxat jinoiy-huquqiy muhofaza ostiga olingan obyektlarning umumiy mezonini o‘z ichiga oladi. Obyektlarning turdosh, bevosita turlari esa JK Maxsus qismi bo‘lim va boblarining nomlarida aks ettiriladi.

Ayni paytda, JK 17 va 18-moddalarida jismoniy shaxslarning javobgarligi (jinoyat subyekti), javobgarlikka tortish yoshi, aqli rasolik kabi belgilar jinoiy-huquqiy jihatdan mustahkamlangan. Shu bilan birga, JKning 20-moddasida aybning shakllari belgilanib, 21, 22 va 23-moddalarida qasd, ehtiyotsizlik orqasida yoki aybning murakkab shakli bilan sodir etiladigan jinoyatlarning jinoiy-huquqiy belgilari ko‘rsatib o‘tilgan.

Bundan tashqari, JK 25-moddasining 1 va 2-qismlarida tamom bo‘lmagan jinoyatning – jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va jinoyat sodir etishga suiqasd qilish bosqichlari belgilangan. Ko‘rsatilgan normalarda JK Maxsus qismi moddalarida aks ettirilmagan tamom bo‘lmagan jinoyat tarkibining belgilari, ya’ni aybdorga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra JK Maxsus qismi moddasi ta’rif berilgan jinoyat obyektiv tomonining to‘liq yoki qisman bajarilmaganlik holatlari nazarda tutiladi.

Shuningdek, JKning 27-moddasida jinoyatda ishtirokchilik tushunchasi, 28, 29, 30-moddalarida esa, uning mazmun-mohiyati va jinoyatda ishtirok etganlik uchun javobgarlik doirasi belgilangan. Mazkur normalarda JK Maxsus qismi moddalarida ko‘rsatilmagan bajaruvchi bo‘lmagan ishtirokchilarning, ya’ni tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilarning jinoiy-huquqiy tushunchalari mustahkamlangan.

Jinoyat tarkibini nazarda tutuvchi va belgilarini yoritib beruvchi Umumiy qism normalari bilan bir qatorda, ushbu qismda sodir etilgan qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi normalar ham belgilanadi.

Misol uchun bularga JKning 18-moddasida jinoyat subyektini istisno qiluvchi belgini; JKning 26-moddasida jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishning belgilarini; JKning 36-41-moddalarida qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlarni nazarda tutuvchi normalarni kiritish mumkin.

Ta’kidlash joizki, O‘zbekiston Respublikasi JK Maxsus qismi moddalarining blanket dispozitsiyalarida jinoyat tarkibining belgilari umuman ko‘rsatilmaslighi yoki qisman ko‘rsatilishi mumkin. Jinoyat

tarkibining qisman ko'rsatilgan belgilari mazkur dispozitsiyalarda havola qilinadigan O'zbekiston Respublikasining boshqa qonunlarida yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda, shuningdek O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilanadi¹⁰.

Jinoyat kodeksining blanket dispozitsiyalarda havola qilinadigan O'zbekiston Respublikasining boshqa qonunlarida yoki normativ-huquqiy hujjatlarida yoxud O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan jinoyat tarkiblarining barcha belgilari jinoyat tarkibini aniqlashda hamda tergov va sud amaliyotida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda hisobga olinishi zarur.

Jinoiy-huquqiy ahamiyati bo'yicha jinoyat tarkibining belgilari ikki guruhga bo'linadi, ya'ni ular: ijobiy (pozitiv) va salbiy (negativ) belgilardir. Ijobiy – bu jinoyat tarkibi mavjudligini ko'rsatuvchi, salbiy esa jinoyat tarkibining mavjud emasligini ko'rsatuvchi belgilar hisoblanadi. Bunday iboralarni ishlatish ushbu belgilarni faqatgina jinoyat tarkibiga ta'sir etishini nazarda tutadi, chunki umumijtimoiy nuqtai nazardan bu iboralarning ahamiyati aksincha bo'ladi.

JK Maxsus qismi moddalari aksariyat hollarda ijobiy belgilar va salbiy belgilarni nazarda tutadi. Salbiy belgilarga, *birinchidan*, mazkur jinoyat tarkibining mavjud emasligini aniqlovchi; *ikkinchidan*, boshqa jinoyat tarkibining mavjud emasligini aniqlovchi; *uchinchidan*, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishning mavjudligida jinoiy javobgarlikni istisno qiluvchi belgilarni kiritish mumkin. Masalan, mazkur jinoyat tarkibi mavjud emasligini aniqlovchi belgilar JK 223-moddasining 3-qismi, 240-moddasining 2-qismlarida, shuningdek JK 155-moddasining 4-qismida jinoyatning oldini olishga faol ko'maklashganlik holatlari mavjud bo'lganda, jinoiy javobgarlikdan ozod qiluvchi qoidalar nazarda tutilgan.

JK Umumiy qismida ham ijobiy va salbiy belgilarni nazarda tutuvchi normalar nazarda tutilgan. Ijobiy belgilar, masalan, JK 2-moddasi 1-qismida, 17-moddasi 1-qismida, 18-moddasining 2 va 3-qismlarida, 20-23-moddalarida, 26-moddasining 2-qismida, 27-moddasida, salbiy belgilari esa JK 24, 36-41-moddalarida qayd etilgan.

JK Maxsus qismi bo'lim va boblarining nomlarida, shuningdek, boshqa qonunlarda yoki normativ-huquqiy hujjatlarda yoxud O'zbekiston

¹⁰ Jinoyat kodeksining muayyan jinoyat tarkiblarini nazarda tutuvchi blanket dispozitsiyalarida to'liq yoki qisman mavjud bo'lmagan jinoyat tarkibining belgilari ham blanket belgilari deb ataladi. Qarang, masalan: *Кудрявцев. В.Н. Общая теория квалификации преступлений.* – М., 2001. – С. 113.

Respublikasining xalqaro shartnomalarida jinoyat tarkiblarining faqatgina ijobiy belgilari nazarda tutiladi.

Ijtimoiy xavflilik darajasi bo'yicha jinoyat tarkibining belgilari uch guruhga bo'linadi, ular: konstitutiv, og'irlashtiruvchi (alohida og'irlashtiruvchi) va yengillashtiruvchi guruhlardir. Konstitutiv – bu ham asosiy, ham og'irlashtiruvchi (alohida og'irlashtiruvchi) va yengillashtiruvchi tarkiblarga tegishli bo'lgan belgilardir. Og'irlashtiruvchi (alohida og'irlashtiruvchi) va yengillashtiruvchi belgilar, jinoyat kvalifikatsiyasini JK Maxsus qismi moddasining og'irroq yoki yengilroq qismi bilan amalga oshirish lozimligini ko'rsatadi. Ko'rsatilgan belgilar JKning 55 va 56-moddalarida nazarda tutilgan holatlardan farqli o'laroq jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etadi, 55-56-moddalarda ko'rsatilgan holatlar esa faqatgina jazo tayinlashda inobatga olinadi.

Gnoseologik mohiyati bo'yicha ko'rilayotgan belgilar ikki –obyektiv va subyektiv guruhga bo'linadi. Obyektiv belgilar – bu jinoyat tarkibining obyekt va obyektiv tomonini, subyektiv belgi esa jinoyat tarkibining subyekt va subyektiv tomonini tavsiflovchi belgilar hisoblanadi.

Aniqlik mezon bo'yicha jinoyat tarkibining belgilari ikki guruhga bo'linadi: aniq va baholanuvchi. Aniq belgilar deganda, qonunning o'zida qonun chiqaruvchi tomonidan qilmishning mazmun-mohiyatini yoritib beruvchi normalar tushuniladi. Baholanuvchi belgilarning mazmun-mohiyati esa qonunda yoritilmagan bo'ladi, ularning mazmuni «JKning talablari va aniq jinoyat ishi holatlaridan kelib chiqqan holda qonunni qo'llovchining huquqiy ongi bilan aniqlanadi».

Doimiylik darajasi bo'yicha jinoyat tarkibining belgilari ikki guruhga ajratiladi: doimiy va o'zgaruvchan. Doimiy belgilar deganda, jinoyat qonuni amal qilishining butun vaqti davomida mazmuni o'zgarmaydigan belgilar tushuniladi. O'zgaruvchan belgilar deganda JK Maxsus qismi moddasi dispozitsiyasining matni o'zgarmagan holda mazmun-mohiyati o'zgarishi mumkin bo'lgan belgilar tushuniladi. Masalan, JK Maxsus qismining blanket dispozitsiyalarga ega bo'lgan moddalarining matni o'zgarishligi, lekin dispozitsiyada havola qilinadigan boshqa qonun yoki normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuni o'zgarishi mumkin.

Qonunda terminologik ta'riflashning xususiyati bo'yicha jinoyat tarkibi belgilari quyidagi turlarga bo'linadi: 1) umum ishlatadigan iboralar bilan ta'rif beriladigan belgilar (masalan, o'zganing mulki); 2) ilmiy-texnik iboralar bilan ta'rif beriladigan belgilar (masalan, epizootiya); 3) maxsus yuridik atamalar bilan ta'rif beriladigan belgilar (masalan, talon-toroj).

Jinoyat qonunida aks ettirilganligiga ko'ra jinoyat tarkibi: ijtimoiy xavflilik darajasi, qonunda yozilish uslubi va tuzilish xususiyatlari bo'yicha tasniflanadi.

Ijtimoiy xavflilik darajasi bo'yicha jinoyat tarkibi uch turga bo'linadi: birinchisi – asosiy tarkib, ikkinchisi – og'irlashtiruvchi (alohida og'irlashtiruvchi) tarkib va uchinchisi – yengillashtiruvchi tarkib.

Asosiy tarkibda aniq jinoyat tarkibining o'ziga xos umumiy (bu turdagi jinoyatlarning) belgilari ko'rsatilib, og'irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi belgilar ko'rsatilmaydi (masalan, JK 97-m. 1-q., 104-m. 1-q.).

Og'irlashtiruvchi (alohida og'irlashtiruvchi) tarkibda asosiy tarkib belgilar bilan bir qatorda javobgarlikni og'irlashtiruvchi (alohida og'irlashtiruvchi) belgilari ko'rsatiladi (masalan, JK 97-m. 2-q., 104-m. 2 va 3-q., 169-m. 2, 3 va 4-q.).

Yengillashtiruvchi tarkibda asosiy tarkib belgilari bilan bir qatorda javobgarlikni yengillashtiruvchi belgilar ko'rsatiladi (masalan, JK 98, 99, 107-m.).

Qonunda yozilish uslubi bo'yicha jinoyat tarkibi ikki – oddiy va murakkab turga bo'linadi:

Oddiy tarkib deganda bitta obyekt, bitta qilmish, bitta oqibat va aybning bitta shaklini o'z ichiga oladigan tarkib tushuniladi (masalan, JK 97-m. 1-q., 169-m. 1-q.).

Murakkab tarkib deb – ikki yoki undan ortiq obyekt (masalan, JK 164-m.); ikki yoki undan ortiq qilmish (masalan, JK 166-m. 2-q. «a» b.); ikki yoki undan ortiq oqibat (JK 104-m. 3-q. «d» b.) yoxud ikki yoki undan ortiq ayb shaklidan (JK 104-m. 3-q. «d» b.) iborat bo'lgan tarkib tushuniladi.

Tuzilish xususiyatlari bo'yicha jinoyat tarkibi ikki – moddiy va formal turga bo'linadi:

Moddiy tarkibda jinoyat obyektiv tomonini ta'riflashda ijtimoiy xavfli qilmish va jinoiy oqibat belgilanadi. Bu turdagi tarkibda jinoyatni tugallangan deb hisoblash uchun qonunda ko'rsatilgan oqibat kelib chiqishi shart bo'ladi. Masalan, JKning 97-moddasi 1-qismida nazarda tutilgan jinoyatni tugallangan deb hisoblash uchun jabrlanuvchining o'limi kelib chiqishi shart.

Formal tarkibda jinoyat obyektiv tomonini ta'riflashda ijtimoiy xavfli oqibat zaruriy belgi sifatida ko'rsatilmaydi. Bu turdagi tarkibda jinoyatni tugallangan deb hisoblash uchun zararli oqibat kelib chiqishi talab qilinmaydi. Masalan, tuhmat (JK 139-m.) jinoyatining tarkibi mavjud bo'lishi uchun boshqa shaxsni sharmanda qiladigan uydirmalar tarqa-

tishdan iborat bo'lgan harakatlarni amalga oshirishning o'zi shaxsni javobgarlikka tortish uchun yetarli asosni tashkil qiladi. JK 139-moddasi dispozitsiyasi tuzilishiga ko'ra bu holda jinoiy oqibatlarni kelib chiqishi talab qilinmaydi. Zero, ushbu harakatlar natijasida qandaydir zararli oqibat kelib chiqsa, u jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta'sir etmaydi, lekin sud tomonidan jazo tayinlashda inobatga olinishi mumkin.

3-§. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat qonunining ahamiyati

Jinoyat qonuni jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning huquqiy asosi bo'lib hisoblanadi. Bu holat jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning mazmun-mohiyatidan kelib chiqadi, chunki jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish deganda, aniq ijtimoiy xavfli qilmish belgilari bilan jinoiy-huquqiy normaning belgilari o'rtasidagi moslikni (o'xshashlikni) aniqlash tushuniladi. Shunday qilib, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida bir tomondan muayyan turdagi jinoyatning qonuniy modelini tashkil qiluvchi jinoyat qonunining normalari (namuna), ikkinchi tomondan esa aniq hayotiy holat (ijtimoiy xavfli qilmish) mavjud bo'ladi. Jinoyat qonunining jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning huquqiy asosi deb hisoblanishi, kvalifikatsiya qilish jarayonida sodir etilgan qilmishning belgilari bilan jinoyatning qandaydir ilmiy yoki sud amaliyotida shakllangan va mavjud tushunchalari bilan emas, balki faqatgina bu turdagi jinoyatning qonuniy tuzilishi (modeli) bilan moslikni aniqlash orqali izohlanadi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda foydalaniladigan jinoyat qonuni normalari. Tahlil qilinayotgan ijtimoiy xavfli qilmish jinoyat qonunining qaysi normasi bilan qamrab olinishi borasida xulosa chiqarish jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning yakunlovchi bosqichi bo'lib hisoblanadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jinoyat qonunining aniq moddasiga havola qilishni anglatadi.

Jinoyat qonuni Umumiy va Maxsus qism normalaridan iborat. JKning Umumiy qismi jinoyat huquqining vazifalari, prinsiplari va uning asosiy institutlarini aks ettiruvchi normalardan iborat. Jinoyat qonunining Umumiy qismida har qanday turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda qo'llaniladigan holatlar aks ettirilgan.

JK Maxsus qismi esa, aniq turdagi jinoyatlarning ro'yxati va ta'rifini, shuningdek bu turdagi jinoyatlarni sodir etganlik uchun javobgarlik doirasini belgilaydi.

Jinoyat huquqining Umumiy va Maxsus qismlari o‘zaro chambarchas bog‘liq. Maxsus qism normalari Umumiy qism normalarida ifodalangan umumiy tushunchalarga asoslangan holda qo‘llaniladi. Bu holat jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda albatta inobatga olinishi kerak. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning maqsadi shaxsni sodir etgan jinoyati uchun javobgarlikka tortishning yuridik asoslarini aniqlashdan iborat.

V.N. Kudryavsevning fikricha, «huquq sohasida kvalifikatsiya qilish – mazkur hodisani nazarda tutuvchi huquqiy normani izlashdir, boshqacha aytganda, – bu hodisani muayyan umumiy qoidaga taqqoslashdan iboratdir»¹¹.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish belgilari bilan qonun chiqaruvchi tomonidan bu turdagi barcha jinoyatlarga ta’rif berilgan belgilar o‘rtasidagi moslikni aniqlash amalga oshiriladi. Jinoyat qonunidagi bunday huquqiy tavsif *jinoyat tarkibini* anglatadi.

Jinoyat qonuni Maxsus qismida tamom bo‘lgan jinoyatlarning tarkiblari belgilangan. Biroq amalda jinoyat qonunchiligini qo‘llashda tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni tashkil qiluvchi qilmishlarni ham kvalifikatsiya qilish masalalarini hal etishga to‘g‘ri keladi. Bu holatlarni, ya’ni jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish yoki unga suiqasd qilish bosqichida to‘xtatilganligi faktini protsessual hujjatlarda (qarorlar, ajrimlar, hukmlar) aks ettirish zarurati paydo bo‘ladi. Ushbu holatda bunday masala jinoyatni kvalifikatsiya qilish jarayonida JK Umumiy qismi normalarini qo‘llash orqali hal etiladi.

Ayrim huquqshunos olimlarning fikricha, JKning Maxsus qismi normalarida faqatgina bajaruvchi tomonidan sodir etilgan tamom bo‘lgan jinoyatlarning tushunchalari berilgan. Olimlarning bu fikrlarini mutlaqo to‘g‘ri deb qabul qilib bo‘lmaydi. Haqiqatan ham, ko‘p hollarda JK Maxsus qismi normalarida bajaruvchi tomonidan sodir etilgan jinoyatlarning tushunchalari berilgan, lekin bu umumiy qoidada ayrim istisnoli holatlar ham mavjud. Masalan, JKning Maxsus qismida bir guruh shaxslar tomonidan, ya’ni murakkab ishtirokchilikda jinoyat sodir etganlikni nazarda tutuvchi bir qator normalar ham mavjud. JK Maxsus qismi normalarida jinoyatni bir guruh shaxslar ishtirokida sodir etish to‘g‘risida maxsus ko‘rsatma bo‘lmasa, jinoyat esa bir necha shaxslar tomonidan sodir etilgan bo‘lsa, qilmishni kvalifikatsiya qilishda JKning

¹¹ Qarang: *Кудрявцев В.Н.* Общая теория квалификации преступлений. – М., 2004. – С. 12.

Umumiy qismidagi jinoyatda ishtirokchilik haqidagi normalarga murojaat qilish zarur bo‘ladi.

Mazkur holatda biz, jinoyatlarni aniq va to‘liq kvalifikatsiya qilishda ayrim holatlarda nafaqat JK Maxsus qismi moddalarining qismi va bandlariga, balki Umumiy qismning ba’zi bir normalariga ham havola qilish kerakligini e’tirof etishimiz mumkin. Masalan, tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilishda JKning Maxsus qismi normalari bilan bir qatorda JKning 25-moddasiga ham havola qilishimiz zarur. Dalolatchi va yordamchilarning harakatlarini kvalifikatsiya qilishda JK Maxsus qismi normalari bilan birga, JKning 28-moddasiga havola qilinadi.

JK Umumiy qismi normalaridan foydalanishni faqat protsessual hujjatlarda Umumiy qism muayyan normasiga murojaat qilganlikni aks ettirish holatlariga keltirish mumkin emas. Bu muammoga kengroq qarash kerak, ya’ni Umumiy qism normalaridan foydalanish deganda, kvalifikatsiya qilish jarayonida JK Umumiy qismi muayyan normalariga havola qilmasdan jinoyat tarkiblarining belgilarini aniqlash va yoritish uchun JKning Umumiy qismi normalariga murojaat qilishning barcha holatlarini tushunish lozim. Masalan, JKning 17, 18 va 19-moddalarida barcha jinoyat tarkiblari uchun zarur bo‘lgan jinoyat subyektining belgilari aks ettirilgan (uning javobgarlik yoshi, aqli rasoligi, aqli norasoligi), JK 27, 28, 29-moddalarida jinoyatda ishtirokchilik tushunchasi, ishtirokchilik shakllari va ularning turlari ko‘rsatilgan, 30-moddasida esa ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarning kvalifikatsiyasiga oid qoidalar mujas-samlashgan. Yuqorida ko‘rsatilganlar va Umumiy qismda belgilangan boshqa bir qator qoidalardan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida foydalaniladi.

Jinoiy-huquqiy normalar Jinoyat kodeksi shaklida kodifikatsiyalangan. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda JKning muayyan moddalariga havola qilinadi.

Aniq turdagi jinoyatlarning tushunchalari JKning maxsus normalarida belgilanadi. Demak, jinoyatlarni jinoiy-huquqiy kvalifikatsiya qilish JK Maxsus qismining normasini tanlash va unga havola etishni nazarda tutadi. Bu jarayonda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning bir qator qoidalari qo‘llaniladi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari jinoyat qonunida, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining rahbariy qarorlarida, shuningdek sud amaliyoti va jinoyat huquqi nazariyasida ishlab chiqilgan holatlardan kelib chiqqan holda jinoyat qonunini qo‘llashning usul va uslublari hisoblanadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarining xususiyati

shundan iboratki, ular na jinoyat qonunchiligida, na jinoyat huquqi nazariyasining mustaqil bo‘limlarida jamlangan holda nazarda tutilmagan bo‘lib, bu turdagi yuridik sohaning alohida holatlariga tegishincha ko‘riladi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarining mazmunini sodir etilgan qilmishga jinoiy-huquqiy baho berishda jinoyat qonunini qo‘llashning shartlari va texnologiyasiga oid holatlar tashkil qiladi. Bu qoidalar jinoyat qonunini qanday tarzda qo‘llash kerakligini tushuntirib, jinoyatlarni aniq va to‘liq kvalifikatsiya qilishni ta’minlaydi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarini uch – umumiy, maxsus va yagona (yakka) turiga bo‘lish mumkin.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning *umumiy* qoidalari jinoyat qonunchiligining prinsiplari va boshqa umumiy holatlariga asoslangan bo‘lib, barcha turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda qo‘llaniladi.

Maxsus qoidalar sodir etilgan qilmishlarning alohida tirik vaziyatlarida jinoyat huquqining turli xil lokal (cheklangan) masalalarini hal etishda qo‘llaniladi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning *yagona* qoidalari muayyan jinoyat tarkiblarini yuridik tahlil qilish jarayonida aniqlanib, alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda, ularni o‘xshash jinoyatlardan farqlashda qo‘llaniladigan qoidalar hisoblanadi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy qoidalarining soni uncha ko‘p emas. Ularni sifat mezonlari asosida ikki guruhga ajratish mumkin:

1) O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va Jinoyat kodeksi prinsiplaridan kelib chiqadigan qoidalar;

2) O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining umumiy qoidalarida belgilangan qoidalar.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va Jinoyat kodeksi prinsiplaridan kelib chiquvchi umumiy qoidalarning uch turi mavjud.

Birinchi qoidaning mazmuni, sodir etilgan har qanday qilmish jinoyat qonunida bevosita jinoyat sifatida belgilangan bo‘lishi kerakligidan iborat. Bu qoida JKning 4-moddasida belgilangan qonuniylik prinsipiga asoslanadi. O‘zbekiston Respublikasi JK 4-moddasining 1-qismiga muvofiq «sodir etilgan qilmishning jinoiyliги, jazoga sazovorligi va boshqa oqibatlarini faqat Jinoyat kodeksi bilan belgilanadi».

Ushbu qoidaga muvofiq, sodir etilgan qilmish O‘zbekiston Respublikasi JKning Maxsus qismida, shu qatorda jinoyat qonunidan tashqari boshqa qonun va (yoki) normativ huquqiy hujjatlarda yoxud O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga havola etilgan va JKning

Umumiy qismi normalarida o‘rnatilgan talablarga javob beradigan holda o‘z aksini topgan bo‘lishi lozim.

Ikkinchi qoidaga muvofiq sodir etilgan qilmish aniq jinoyat tarkibini tashkil qilishi lozim. Mazkur qoida O‘zbekiston Respublikasi JKning 16-moddasida «ushbu Kodeksda nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo‘lgan qilmishni sodir etish javobgarlikka tortish uchun asos bo‘ladi» – deb ko‘rsatilgan normaga asoslanadi.

Har qanday jinoyat tarkibining boshqa jinoyat tarkiblaridan farq qiluvchi belgilari O‘zbekiston Respublikasi JKning Maxsus qismi moddalarida nazarda tutiladi, agar moddaning dispozitsiyasi blanket xususiyatga ega bo‘lsa, boshqa qonunlarda yoki normativ hujjatlarda yoxud O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilanadi. Barcha jinoyat tarkiblari yoki bir qator aniq jinoyat tarkiblari uchun umumiy bo‘lgan belgilar JKning Umumiy qismida nazarda tutiladi. Masalan, jinoyat obyektini tavsiflovchi belgilar JKning 2-moddasida, JK Maxsus qismi bo‘lim va boblarining nomlanishida; subyekt belgilari JKning 17-18-moddalarida; subyektiv tomon belgilari JKning 21-22-moddalarida aks ettirilgan.

Uchinchi qoidaga muvofiq ayblovning negizida bo‘lgan jinoyatlarning rasmiy kvalifikatsiyasi O‘zbekiston Respublikasi JPKda belgilangan qoidalar bo‘yicha isbotlangan va aniqlangan faktik ma’lumotlarga asoslangan bo‘lishi shart. Kvalifikatsiya qilish jarayonida aynan ushbu ma’lumotlar bilan jinoyat tarkibi o‘rtasidagi moslik aniqlanadi. Ushbu ma’lumotlarning yetarli emasligi, nizolashuv holatidagi barcha shubhalar ayblanuvchining foydasiga hal etiladi. Bu qoida O‘zbekiston Respublikasi JPKning 23-moddasida (Aybsizlik prezumpsiyasi) o‘z aksini topgan. Unga ko‘ra aybdorlikka oid barcha shubhalar, basharti ularni bartaraf etish imkoniyatlari tugagan bo‘lsa, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchining foydasiga hal qilinishi lozim. Qonun qo‘llanilayotganda kelib chiqadigan shubhalar ham gumon qilinuvchining, ayblanuvchining yoki sudlanuvchining foydasiga hal qilinadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. *Jinoyat qonunining jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi o‘rni va roli nimadan iborat?*

2. *Jinoyat qonunining jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyati nimalardan iborat?*

3. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda JK Umumiy va Maxsus qismlarining o'ri nimadan iborat?*

4. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat qonunining amal qilish doirasini aniqlang.*

5. *Jinoyatning tugallanish vaqtini aniqlash bilan bog'liq kvalifikatsiya qilish qoidalarini aniqlang.*

6. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish prinsiplarini ko'rsating.*

7. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy qoidalari tushunchasini aniqlang.*

8. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning maxsus qoidalari tushunchasini aniqlang.*

9. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning yagona qoidalari tushunchasini aniqlang.*

10. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning Jinoyat kodeksi prinsiplaridan kelib chiquvchi qanday qoidalari mavjud?*

JINOYAT TARKIBINING OBYEKTIV BELGILARI BO‘YICHA KVALIFIKATSIYA QILISH

1-§. Jinoyatning obyektini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan kvalifikatsiya qilish qoidalari

Jinoyat huquqida jinoyat obyektini belgilash haqidagi masala muhim muammolardan biri hisoblanadi. Jinoyatning turdosh, bevosita va qo‘shimcha obyektini batafsil tahlil qilish zarurati jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonidagi bir qator muammolarni to‘g‘ri hal etishni belgilab beradi. Shuningdek, jinoyat obyektini to‘g‘ri aniqlash, qilmishni kvalifikatsiya qilishda va jinoiy tajovuzning Jinoyat kodeksi Maxsus qismi tizimidagi o‘rnini belgilash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, jinoyat obyektini to‘g‘ri aniqlash ijtimoiy xavfli qilmishning yuridik tabiatini o‘rganish, uning shakl va mazmuni hamda subyektlar doirasini aniqlash, boshqa jinoyat va huquqbuzarliklardan farqlash imkonini beradi. Ba’zi hollarda aynan tajovuz qilingan jinoyat obyektiga asoslanib, bir jinoyat ikkinchisidan, masalan, qasddan odam o‘ldirish terrorizmdan, sog‘liqqa qarshi alohida turdagi jinoyatlar (qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish, qasddan badanga o‘rtacha og‘irlikda shikast yetkazish) bezorilikdan farqlanadi.

Jinoyat obyektini aniqlamay turib, jinoiy qilmishni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilish mumkin emas. Shu bois, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyat obyektini to‘g‘ri belgilash qilmishga to‘g‘ri huquqiy baho berilishini belgilaydi.

Jinoyat qonunida nazarda tutilgan har qanday jinoyat sodir etilishida ma’lum bir ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkaziladi. Shuning uchun ham jinoyat qonunida biror-bir ijtimoiy munosabatga zarar yetkazilishidan qo‘riqlanmaydigan jinoyat nazarda tutilmagan. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, jinoyat obyektini aniqlashda, dastlab ijtimoiy munosabatlarni jinoyat obyektini sifatida tan olish lozim bo‘ladi. Shu bilan birga, faqat jinoyat qonuni bilan qo‘riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar jinoyatning obyektini sifatida tan olinadi. Demak, jamiyatdagi barcha ijtimoiy munosabatlar ham jinoyat obyektini bo‘la olmaydi, balki ular ichidan qonun chiqaruvchi tomonidan, ijtimoiy sharoitdan kelib chiqib, jinoiy-huquqiy taqiq o‘rnatish orqali qo‘riqlanishi lozim deb topilganlarigina jinoyat

obyekti sifatida baholanadi. Tabiiyki, bunday hollarda faqat ijtimoiy xavfli qilmish natijasida jiddiy ziyon yetkazilishi mumkin bo'lgan alohida fuqarolar, jamiyat yoki davlat manfaatlari uchun o'ta muhim va ahamiyatga molik bo'lgan ijtimoiy munosabatlar haqida so'z yuritiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, har qanday ijtimoiy munosabatlarni jinoyat obyektini deb hisoblash, bu munosabatlarga qarshi qilingan barcha tajovuzlarni jazoga sazovor qilmish deb baholash mumkin emas. Faqatgina jinoyat qonuni bilan himoya qilinadigan munosabatlarga jinoyat obyektini hisoblanib, aynan shu munosabatlarga zarar etkazuvchi yoki zarar yetkazish real xavfini keltirib chiqaruvchi ijtimoiy xavfli qilmishlar jinoyat deb topiladi.

Kvalifikatsiya qilish jinoyatning obyektini aniqlash bilan bog'liq bo'lganda jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar va jinoyatning predmeti katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois, bayon qilingan fikrlar jinoyat obyektining tushunchasini, jinoyat sodir etish natijasida zarar yetkazilgan yoki zarar yetish xavfi ostida qolgan va jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar, deb belgilash imkonini beradi.

Ijtimoiy munosabatlar shunday murakkab tuzilmaki, u munosabat subyektlari (ishtirokchilar), subyektlar o'rtasidagi munosabatlar va shu munosabatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladigan ijtimoiy qadriyatlar elementlaridan tashkil topgan. Ijtimoiy munosabat deganda – odamlar hayot faoliyatining turli sohalarida yuzaga kelgan munosabatlar tushuniladi. Qonun chiqaruvchi bu ijtimoiy munosabatlarni ahamiyatiga qarab turli qonunlar bilan qo'riqlaydi. Agar qilmish aynan jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazmasa yoki zarar yetkazish real xavfini keltirib chiqarmasa, bu qilmish javobgarlikka sazovor bo'lmaydi. Shuning uchun ham qilmishning jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan muayyan ijtimoiy munosabatga zarar yetkazishining o'zigagina jinoyat sifatida qaralmaydi. Davlat qonun bilan faqat muhim ijtimoiy munosabatlarnigina qo'riqlashi mumkin. Har bir ijtimoiy xavfli qilmish ijtimoiy munosabatlarga zarar etkazar ekan, ushbu ijtimoiy munosabatlarning qaysi qonun bilan qo'riqlanishini aniqlash mazkur qilmishga huquqiy baho berishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Qonun chiqaruvchi jinoyatning obyektini sifatida belgilab qo'ygan ijtimoiy munosabatlar ro'yxati Jinoyat kodeksi 2-moddasining 1-qismida keltirilgan. Qonun chiqaruvchining u yoki bu ijtimoiy munosabatni jinoyat obyektini deb tan olishi, bu faqat jinoyat qonunchiligi bilan qo'riqlanadi

degani emas, chunki ba'zi hollarda bir xil obyektning o'zi turli huquq tarmoqlarining normalari bilan qo'riqlanishi ham mumkin. Masalan, mulkchilik bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlar fuqarolik va ma'muriy huquq normalari bilan ham qo'riqlanadi. Jinoyat huquqi bu obyektlarga xavfliroq tajovuz qilingandagina (bosqinchilik, talonchilik, firibgarlik, o'g'irlik va boshq.) ularni o'z himoyasi ostiga oladi. Mulknini qo'riqlash sohasidagi ijtimoiy munosabatlarga qaratilgan ijtimoiy xavfi kam bo'lgan deliktlar fuqarolik huquqi normalari bilan (masalan, qarzni qaytarmaslik) yoki ma'muriy huquq normalari (masalan, oz miqdorda talon-toroj qilish, MJtK 61-m.) bilan tartibga solinadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarni shartli ravishda jinoyatning obyekti deyish mumkin. Ijtimoiy xavfli qilmishga yuridik baho berishda sodir etilgan qilmishning obyektini aniqlash shart hisoblanadi. Shu bois, sodir etilgan qilmish jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan muayyan ijtimoiy munosabatga zarar etkazar ekan, aynan ushbu holatni to'g'ri aniqlash qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilish uchun imkon yaratadi.

Yuridik adabiyotlarda jinoyatning obyekti sifatida nafaqat ijtimoiy munosabat, balki ularning moddiy tarafi yoki boshqacha aytganda o'zga qadriyatlar (hayot, salomatlik, narsalar, mulklar, huquqiy normalar, manfaatlar) ham jinoyatning obyekti hisoblanadi degan fikrlar ta'kidlangan¹². Obyektning bunday tushunilishi bizning fikrimizcha, to'g'ri emas. Agar hayot va sog'liqni jinoyatning obyekti sifatida tan olsak, bu holda hayotdan mahrum qiladigan har qanday qilmishni jinoyat sifatida tan olishga majbur bo'lamiz, shu jumladan, zaruriy mudofaa holatida bo'lgan vaziyatda (jabrlanuvchining tajovuzchiga shikast yetkazish yoki uni ehtiyotsizlik oqibatida hayotidan mahrum etish) zarar yetkazish holatlari ham jinoyatga aylanadi. Ammo bunday qilmishlar O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligiga asosan ijtimoiy xavfli deb hisoblanmaydi (garchi ular hayotdan mahrum etishga sabab bo'lsa-da). Demak, gap hayot, sog'liq yoki biron-bir predmetda emas, balki ularning holati, o'zaro bog'liqligi va ijtimoiy sohada bo'lgan o'zaro aloqadorlik va bir-biriga ta'sir ko'rsatishida tutgan o'rni, ya'ni ijtimoiy munosabatlarda aks etishida hisoblanadi.

Shu bilan birga, yuridik adabiyotlarda jinoyat obyektini huquqiy norma sifatida tan olishga doir fikrlar o'z tasdig'ini topmagan. Chunki,

¹² *Плотников А. И.* Теоретические основы квалификации преступлений. – Оренбург, 2001. – С. 33-34.

shaxs jinoiy javobgarlikka tortilsa, demak, bu norma harakatda degan xulosaga kelinadi. Agar huquqiy norma asosida xatti-harakatlarning ideallashtirilgan modelini qabul qilmasdan, normaning voqelikdagi shaklini tasavvur etib, uni hayotga tatbiq etilganini ko'z oldimizga keltirsak, bu holda u ijtimoiy munosabatdan farqlanadigan biron-bir jihatga ega bo'lmaydi, chunki voqelikda o'z ifodasini topgan norma ijtimoiy jihatdan ma'qullanganlik sharoitiga ega bo'ladi.

Jinoyat huquqi fanida jinoyat obyektining ijtimoiy munosabat sifatidagi tushunchasi yetarli darajada ishlab chiqilgan bo'lib, u o'zining mustahkam moddiy asosiga ega va bu asos ma'lum tarkibiy elementlardan tashkil topgan.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyat predmeti va jinoyat obyektini bir-biridan farqlab tahlil etish lozim. Avvalambor ular o'zlarining mohiyati bilan farq qiladi: jinoyat obyektini – ijtimoiy munosabatlar hisoblansa, jinoyat predmeti – moddiy narsalardir. Undan tashqari ijtimoiy xavfli qilmish natijasida obyektga har doim zarar yetkazilsa, predmet esa hamma jinoyat tarkibining zaruriy belgisi hisoblanmaydi.

Qilmishni jinoyat deb topish uchun tajovuz natijasida zarar etishi mumkin bo'lgan ijtimoiy munosabatning qonun bilan qo'riqlanishidagina kelib chiqish noto'g'ri. Chunki, jinoyat tarkibi faqatgina jinoyat obyektidan emas, balki qilmishning jinoyat ekanligini belgilovchi eng kam, biroq yetarli obyektiv va subyektiv belgilar yig'indisidan kelib chiqadi.

Sodir etilgan qilmishni kvalifikatsiya qilishda uning qaysi ijtimoiy munosabatga zarar yetkazganligini, ya'ni jinoyat obyektini aniqlash dastlabki jarayon hisoblanadi. Lekin kvalifikatsiyaning keyingi bosqichlarida jinoyat tarkibining boshqa alomatlari tahlili asosida sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish aynan qaysi munosabatga zarar yetkazganligini aniq belgilash mumkin.

Sodir etilgan qilmishning mohiyatini to'laligicha tahlil qilmay, jinoyat obyektining boshqa alomatlarini hisobga olmay, subyektiv jihatlariga e'tibor qaratmay (obyekt ko'pgina hollarda qilmishning maqsadiga tobe bo'ladi) va yuqorida qayd etilganidek, jinoyatning subyektiv tomoniga va boshqa alomatlariga baho bermay jinoyatning obyektini to'g'risida biron-bir xulosa chiqarish mumkin emas. Shuning uchun jinoyatni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyat obyektini to'g'risida yakuniy xulosa chiqarish dastlabki bosqich sifatida emas, balki yakuniy xulosa qilish maqomiga ega bo'ladi. Masalan, shaxs o'zganing mulkini portlatish yo'li bilan nobud

qildi. Bunday holatda jinoyatning obyekti to'g'risida to'xtamga kelish jinoyat tarkibining obyektiv va subyektiv belgilarini to'liq tahlil qilish asosida amalga oshirilsa, to'g'ri bo'ladi. Chunki ushbu holat bo'yicha subyektiv tomon belgilari (qilmishni sodir etish niyati va maqsadi) va obyektiv tomon belgilari (ushbu qilmishni sodir etish usullari) birinchi navbatda aniqlanishi lozim. Ushbu belgilarning to'g'ri aniqlanishi bu qilmishni terrorizm (JK 155-m.) yoki mulkni qasddan nobud qilish yoxud unga zarar yetkazish (JK 173-m.), bezorilik (JKning 277-m.) jinoyatlaridan biri sifatida baholanishiga olib keladi.

Ba'zi huquqshunoslar jinoyatning obyektini ta'riflaganda «jinoyatning predmeti» degan tushunchadan foydalanadilar va buning asosida narsalar yoki buyumlar anglab etilishini va jinoyat sodir etuvchi shaxs o'z qilmishi orqali ularga ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydilar.

Agar jinoyatning predmeti ko'rinishida jinoyatning sodir etilishi bilan bog'liq u yoki bu darajada aloqadorlik yoki biron-bir ijtimoiy xavfli qilmish belgilansa, ular jinoyatning obyektiv tomoniga mansub bo'ladi (jinoyat qurollari, vositalari, sharoiti va hokazo) yoki umuman hech qanday jinoiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lmaydi, masalan hayvonni tutish uchun ishlatiladigan arqon yoki qulfni ochishga mo'ljallangan narsa.

Jinoyat predmetiga jinoyat qonunchiligida ta'rif berilmagan. Jinoyat natijasida zarar yetkazilishi mumkin bo'lganligidan hamda jinoyat qonuni normalari mohiyatidan kelib chiqib, yuqorida ta'kidlangan holatlarni tahlil qiladigan bo'lsak, ular jinoyat qonunchiligida mulk (JK 169-m.), jabrlanuvchi (JK 118-m.) va boshqa xil shakllarda ifodalangan bo'lishi mumkin. Lekin qonun chiqaruvchi tomonidan jinoiy niyat qaratilgan yoki jinoyat natijasida zarar ko'rgan narsa yoki buyum, shuningdek, jabrlanuvchiga jinoyat predmeti deb ta'rif berilmagan. Kvalifikatsiya jarayonida asosiysi, qilmishning jamiyatda o'rnatilgan qaysi munosabatni buzganligi va jinoiy qilmish natijasida kim yoki nimaning zarar ko'rganligini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Jinoyat obyektini aniqlash ko'p hollarda 1) jinoyatning predmeti; 2) jabrlanuvchining maxsus alomatlari bilan belgilanadi.

Jinoyatning predmeti. Jinoyat predmetining son va sifatlari kvalifikatsiya paytida jinoyat obyekti va unga bo'lgan tajovuzning jadallik darajasini to'g'ri aniqlashga yordam beradi.

Shuni inobatga olish zarurki, jinoyatlarning ba'zi tarkiblarida predmet zaruriy belgi sifatida belgilangan. Bunday holda kvalifikatsiya jinoyat predmetining o'ziga xos alomatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lishi lozim,

chunki ularning bor yoki yo'qligi jinoiy javobgarlikning asoslarini aniqlash bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Masalan, shaxsni ko'zdan kechirilganda uning yonidan oq, kulrang kukun olinsa, JKning 273-moddasida belgilangan jinoyat tarkibi borligi to'g'risida xulosa mazkur kukun (moddiy olam predmeti) giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarga mansubligi aniqlangan taqdirdagina chiqarilishi mumkin.

Ikkinchidan, jinoyatning predmeti qilmishni mustaqil ravishda JKning boshqa moddasi bo'yicha kvalifikatsiya qilinishiga sabab bo'lishi mumkin (masalan, bojxona nazoratidan yashirib, tamaki mahsulotlari orasiga giyohvandlik vositalarini O'zbekiston Respublikasiga olib kirilishi, jinoyatlar majmui (JK 182 va 246-m.) bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi).

Shuni unutmaslik lozimki, moddiy olamdagi mavjud narsa yoki buyumlar alohida jinoyatlarda jinoyat predmeti sifatida tan olinsa, boshqa jinoyatlarda jinoyat sodir etish quroli yoki vositasi sifatida ham belgilanishi mumkin. Masalan, o'qotar qurol, o'q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalari JKning 247-moddasida predmet sifatida tan olinsa, bezorilik jinoyatida (JK 277-m. 3-q. «б» b.) jinoyat sodir etish quroli hisoblanadi.

Shundan kelib chiqqan holda jinoyat predmetini jinoyat sodir etish jarayonida foydalanganlik holatidan jinoyat quroli va vositasidan aniq farqlay olish jinoyatlarni to'g'ri kvalifikatsiya qilish uchun muhimdir. Ular o'rtasidagi farq quyidagilarda namoyon bo'ladi: 1) qilmishni sodir etish paytida foydalanish xususiyatiga ko'ra; 2) jinoyat tarkibiga tegishliligi bo'yicha. Agar narsa yoki buyumdan obyektga tajovuz qilishda vosita sifatida foydalangan bo'lsa, narsa yoki buyumni jinoyat sodir etish quroli yoki vositasi deb tan olish lozim. Predmet jinoyat obyektining xususiyati hisoblanib, jinoiy qilmish yo'naltirilgan ijtimoiy munosabat bilan bog'liqdir. Jinoyat sodir etish quroli va vositalari jinoyat tarkibining obyektiv tomoniga tegishli hisoblanib, jinoyat obyektini bilan hech qanday aloqada bo'la olmaydi.

Jabrlanuvchining maxsus alomatlari. Predmet tushunchasiga ko'ra narsa yoki buyum hisoblanar ekan, insonni narsa yoki buyum sifatida tan olish mumkin emas. Shu bois jinoyat natijasida ziyon ko'rgan shaxsni jabrlanuvchi deb atash to'g'ridir. Ushbu atama Jinoyat-protsessual kodeksiga (JPK 54-m.) mos bo'lib, uni jinoyat huquqida ham qo'llash mumkin.

Qonun ba'zi jinoyat tarkiblarining alomatlari jabrlanuvchining maxsus alomatlari bilan mos kelishini belgilaydi va ularni jinoyat tarkibining zaruriy belgisi sifatida tan oladi. Aynan ushbu alomatlar bevosita obyektini belgilaydi va mazkur jinoyatga o'xshash tarkiblar farqlashga imkon beradi.

Shunda jabrlanuvchining maxsus alomatlari jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda turlicha qo'llaniladi.

*Birinchi*dan, aniq jinoyat tarkiblari bo'yicha jabrlanuvchi mavjudligini aniqlanmasligi jinoyat tarkibining ham mavjud emasligini ko'rsatadi (masalan, JK 118-m., 119-m. va boshq.);

*Ikkinchi*dan, ular bir jinoyat tarkibini boshqa tarkibdan (masalan, JK 97-moddasini JK 99-moddasidan) farqini belgilaydi.

*Uchinchi*dan, ular jinoyatning ko'rsatib turadi (JK 137-m. 1-q. va JK 137-m. 2-q. «a» b.).

Jinoyat kodeksi Maxsus qismidagi har bir jinoyat tarkibi alohida ijtimoiy munosabatni qo'riqlaydi. Shuni unutmaslik lozimki, shaxs tomonidan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish bir vaqtning o'zida bir nechta ijtimoiy munosabatga zarar yetkazishi yoki zarar yetkazish real xavfini keltirib chiqarishi mumkin. Shaxs bir vaqtning o'zida bir nechta ijtimoiy munosabatga zarar yetkazgan hollarda har bir munosabatni alohida huquqiy baholash shart. Lekin qonun chiqaruvchi qilmishlarning amalda sodir etilishiga qarab, alohida hollarda jinoyat tarkibining murakkab tuzilishini joriy etgan. Shuningdek, shaxs biron qilmish orqali jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazish bilan birga aynan o'sha jinoyat qilmishning boshqa, ya'ni jinoyat qonuni bilan qo'riqlanmaydigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi mumkinligini ham unutmaslik lozim.

Jinoyat obyektini aniqlashda qo'llaniladigan usullar. Jinoyat obyektini aniqlashda sodir etilayotgan jinoyatning jinoyat qonuni normalari bilan qo'riqlanadigan qaysi ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qilishi, ya'ni u nimaga tajovuz qilishi va tajovuz qilish real xavfini keltirib chiqarish holatlariga oydinlik kiritiladi.

Jinoyat obyektini aniqlash dastlab, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanishi mumkin bo'lgan ijtimoiy munosabatning ijtimoiy xavfliligini aniqlashdan boshlanadi.

Ushbu ijtimoiy munosabatlarning taxminiy ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 2-moddasining 1-qismida keltirilgan. Jumladan, jinoyat-huquqiy qo'riqlash obyekti sifatida shaxsning huquq va erkinliklari, davlat va jamiyat manfaatlari, mulk, tabiiy muhit, tinchlik, insoniyat xavfsizligi sohalaridagi ijtimoiy munosabatlar ko'rsatilgan.

Biroq, bu normada jinoyat qonuni normalari bilan qo‘riqlanishi mumkin bo‘lgan barcha ijtimoiy munosabatlar to‘liq qamrab olinmagan. Ularni aniqlashda biz avvalambor Jinoyat kodeksi Maxsus qismi normalarini tizimlashtirish asosini belgilab olishimiz kerak bo‘ladi (*Jinoyat kodeksi Maxsus qismi normalarini tizimlashtirish turdosh obyektning umumiylikiga asoslanadi*).

Ijtimoiy munosabatlar, jamiyatdagi har qanday ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarning shakllanish jarayonlaridan kelib chiqadi. Ular qonun normalari bilan tuzilmaydi, balki qonun, shu jumladan jinoyat qonuni, ijtimoiy munosabatlarni shaxs, jamiyat va davlatning huquq va qonuniy manfaatlaridan kelib chiqqan holda qonun normalari bilan himoya qilish orqali mustahkamlashga, shakllantirishga ko‘maklashadi.

Qonun, munosabatlarning huquqiy tabiatini o‘zida aks ettirib, ularni barcha uchun umumiylikini va haqiqiylikini ko‘rsatib beradi. Shuning uchun munosabatlarning huquqiy tabiati qonunga yo‘naltirilgan bo‘lishi mumkin emas, balki qonun ular asosida tizimlashtiriladi.

Qonun normalari bilan qo‘riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar qanchalik muayyan bir norma bilan kengroq aniqlansa hamda muayyan norma bilan aniq ifodalansa, mazkur huquqiy normaning samarasi shunchalik yuqori bo‘ladi, shuningdek, mazkur norma bu sohadagi ijtimoiy munosabatlarni to‘liq himoya qilishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy munosabatlar obyektiv hayotda mavjud bo‘lib, muayyan munosabat sifatida vujudga keladi. Jinoyat huquqi ijtimoiy munosabatlarni o‘z himoyasi ostiga olishda ularni jinoiy-huquqiy nuqtai nazardan jinoyat obyektini sifatida tan oladi.

Ijtimoiy munosabatlar tushunchasi asosida bir xil ahamiyatga ega bo‘lmagan «jinoiy-huquqiy muhofaza obyektini» va «jinoyat obyektini» tushunchalari vujudga keladi.

Jinoiy-huquqiy muhofaza obyektini faqat jinoyat qonuni normalari bilan muhofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlar doirasi haqidagi umumiy tasavvurlarni beradi.

Jinoyat obyektini muhim jinoiy-huquqiy ahamiyatga ega bo‘lib, u jinoyat tarkibining elementlaridan birini tavsiflaydi. Shu nuqtai nazardan ijtimoiy munosabatlar ularning jinoyat qonuni Maxsus qismning bo‘limlarida, boblarida va alohida moddalari nomlarida ifodalab beriladi.

Ma‘lumki, har qaysi ijtimoiy xavfli qilmish faqat bitta ijtimoiy munosabatga zarar etkazmaydi, balki bir necha ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi ham mumkin. Shuning uchun har bir jinoiy tajovuzning obyektini o‘zining murakkab bo‘lgan ichki tarkibiy xususiyatiga ega bo‘ladi.

Qilmishlar bilan aks etuvchi yoki insonlar va butun jamiyatdagi mavjud o‘zaro munosabatlar ayrim hollarda o‘zining mavjudligiga ko‘ra muayyan moddiy (sharoitlar) shakllar bilan mustahkamlanadi. Masalan, insonning xususiy, shaxsiy, o‘ziniki deb belgilanuvchi moddiy olam ne‘matlari mulk ko‘rinishida belgilanadi yoki pul va hujjatlar turli xil munosabatlarni mustahkamlash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Undan tashqari, «faktik» ijtimoiy munosabatlarning atrofida ularni huquqiy tartibga solish nuqtai nazaridan muayyan «huquqiy qobiq» yuzaga keladi, ya’ni ijtimoiy munosabat qatnashchilarining muayyan hulq-atvorini belgilab beruvchi huquqiy munosabatlar hamda ushbu munosabatlarning himoya qilinishi o‘rnatiladi.

Shu bilan birga, jinoyat obyekti: a) shaxslar o‘rtasidagi faktik ijtimoiy munosabatlarni; b) ularning huquqiy shakllarini; d) muayyan sharoitlarning moddiy shakllarini va ushbu munosabatlarning rivojlanish jarayonlarini qamrab oladi.

Aksariyat hollarda Jinoyat kodeksi moddasining dispozitsiyasida faqat ushbu kompleks elementlarning u yoki bu turlari ko‘rsatilgan bo‘ladi.

Masalan, *moddiy tarkibli* jinoyatlarda jinoyatning obyekti normada nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli oqibatlar vositasi va ayrim hollarda tajovuzning predmeti asosida aniqlanadi. Uni O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 97-moddasida nazarda tutilgan qasddan odam o‘ldirish jinoyati misolida ko‘rib chiqamiz.

Qasddan odam o‘ldirishning obyekti insonning hayotini qo‘riqlovchi ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi, uning huquqiy shaklini esa, shaxs daxlsizligini ta’minlovchi huquqiy munosabatlar tashkil etadi.

Qasddan odam o‘ldirish jinoyatining obyekti sifatida ko‘rsatilgan belgilari ushbu jinoyat tarkibi bilan to‘liq hajmda qamrab olinadi. Har qanday sharoitda surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud shaxsning hayotiga tajovuz qilish hollari mavjud ekanligini va u huquqqa xilof ravishda amalga oshirilganligini aniqlashi shart bo‘ladi. Aks holda, bu holatlar aniqlanmasa, qilmishda JK 97-moddasida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi belgilari mavjud bo‘lmaydi. Ya’ni shaxs boshqa shaxsni o‘ldirish uchun noqonuniy qilmish sodir etgan bo‘lishi lozim.

Ta’kidlash joizki, shaxsni qasddan odam o‘ldirganlikda ayblash uchun, odam o‘limining kelib chiqqanligining o‘zi yetarli hisoblanmaydi. Uning uchun albatta shaxs hayotini muhofaza qiluvchi ijtimoiy munosabatlarning buzilganligini aniqlash kerak bo‘ladi.

Formal tarkibli jinoyatlarda jinoyat oqibati jinoyat tarkibining zaruriy belgisi sifatida nazarda tutilmaydi. Odatga ko‘ra, ularda jinoyat

obyektining bitta belgisi, ya'ni «huquqiy qobiq» ijtimoiy manfaatlarni himoya qilish uchun belgilangan huquqiy munosabatlar ko'rsatiladi.

Bunday tarkibli jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat obyektini aniqlash sodir etilgan qilmishning huquqqa xilofligini aniqlash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Jinoyat obyektini aniqlash uchun ijtimoiy munosabatlarning ichki tuzilishini anglash ham muhimdir, ya'ni ular: 1) ijtimoiy munosabatni tashkil etuvchi jinoyat predmeti; 2) munosabatlarning subyekti; 3) ijtimoiy munosabatning tuzilishi sifatidagi ijtimoiy aloqalar; 4) jinoyat natijasida yetkazilgan zararining mohiyati hisoblanadi.

Yuqoridagilarni hisobga olib, jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatning obyektini ham ma'lum darajada tizimga solingan, ya'ni jinoyat obyektining quyidagi turlari mavjud: umumiy obyekt; maxsus obyekt; turdosh obyekt; bevosita obyekt.

Jinoyatning umumiy obyektini aniqlash bilan bog'liq bo'lgan kvalifikatsiya qilish qoidalarini. Jinoyatning umumiy obyektini deganda, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan barcha ijtimoiy munosabatlar yig'indisi tushuniladi. Ya'ni Jinoyat kodeksining 2-moddasida nazarda tutilgan ijtimoiy munosabatlarning barchasi birgalikda jinoyatning umumiy obyektini tashkil etadi.

Umumiy obyektning ahamiyati shundan iboratki, bu zarar yetkazilgan ijtimoiy munosabatning avvalambor qaysi qonun bilan qo'riqlanishini bildiradi. Agar tajovuzga uchragan ijtimoiy munosabat Jinoyat kodeksida belgilangan munosabatlarga mos kelsa, ushbu tajovuzning jinoyat ekanligi to'g'risidagi dastlabki tasavvurni keltirib chiqaradi.

Qonun chiqaruvchi ijtimoiy munosabatlarni ma'lum tizimga joylashtirgan. Jinoyat obyektini sifatida avvalambor inson, uning huquq va erkinliklarini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar, undan keyin esa jamiyat va davlat manfaatlari ifodalanadi. Mazkur ijtimoiy munosabatlarning bunday belgilanishi Jinoyat kodeksi Maxsus qismini tizimlashtirishda ham o'zini namoyon etadi.

Jinoyatning maxsus obyektini aniqlash bilan bog'liq bo'lgan kvalifikatsiya qilish qoidalarini. Jinoyatning maxsus obyektini aniqlash sodir etilgan jinoyat qonunining qaysi bo'limida belgilanganligi bilan shartlanadi. Jinoyat qonuni maxsus qismining yettita bo'limida jinoyat tarkiblari belgilangan. Bu yettita bo'lim jinoyatning obyektini bo'yicha tizimlashtirilib, umumiy holatda jinoyat qonunining barcha obyektlarini belgilaydi hamda ularning aynanlashtirilishi, jinoyat qonunining alohida maxsus obyektlarini keltirib chiqaradi.

Maxsus obyekt jinoyat qonunini tizimlashtirishda, jinoyatlarni farqlash hamda to‘g‘ri kvalifikatsiya qilishda birlamchi ahamiyat kasb etadi.

Jinoyatning turdosh obyektini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan kvalifikatsiya qilish qoidalari.

Jinoyatning turdosh obyektini aniqlash sodir etilgan jinoyat jinoyat qonunchiligining qaysi bobida belgilanganligini aniqlash bilan shartlanadi.

Huquqiy tahlil jarayonida turdosh obyektning maxsus obyektning bir qismi sifatida baholash lozim. Ya‘ni turdosh obyektlar yig‘indisi maxsus obyektning belgilaydi. Lekin shuni ham unutmaslik lozimki, ayrim holatlarda turdosh va maxsus obyektlar bir-biriga muvofiq bo‘lib, aynanlashadi. Buning zamirida maxsus obyektning qismlarga bo‘linmasligi, ya‘ni JK Maxsus qismining aynan bir bo‘limi faqat bitta bobdan iborat ekanligini, shuningdek bitta bo‘limdagi boblarning mazmuni bir-biriga juda yaqinligini tushunishi lozim. (Masalan, Jinoyat kodeksi Maxsus qismining to‘rtinchi bo‘limi).

Jinoyatning bevosita obyektini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan kvalifikatsiya qilish qoidalari. Jinoyatning bevosita obyekti deb, jinoyat tarkibi bilan qo‘riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar, ya‘ni ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilganda, birinchi navbatda zarar etishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy munosabatlar tushuniladi.

Jinoyatning bevosita obyekti jinoyat tarkibi tuzilishidan kelib chiqib, *asosiy bevosita obyekt, qo‘shimcha bevosita obyekt va fakultativ bevosita obyektlarga* bo‘linadi.

Jinoyat qonunchiligida jinoyat tarkiblari jinoyatning obyektiga ko‘ra tizimlashtirilgan bo‘lib, jinoyatning asosiy bevosita obyekti aynan birinchi navbatda qo‘riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar hisoblanib, u turdosh obyektning bir qismini tashkil etadi. Qo‘shimcha bevosita obyekt jinoyat tarkibining tuzilishida asosiy bevosita obyektidan keyin turadigan, lekin jinoyat tarkibining muhim belgisini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabat hisoblanadi. Fakultativ bevosita obyekt deganda esa, ijtimoiy xavfli qilmish oqibatida zarar yetkazilishi mumkin bo‘lgan, lekin jinoyat qonuni normasi bilan qo‘riqlanmaydigan ijtimoiy munosabatlar tushuniladi.

Yuqorida aytilganidek, murakkab tarkibli jinoyatlarda ikki yoki undan ko‘p jinoyat obyektlari bo‘lishi mumkin, ya‘ni aynan bitta jinoyat tarkibi bilan ikki yoki undan ortiq ijtimoiy munosabatlar qo‘riqlanadi. Haqli savol tug‘iladi, bu ikki yoki undan ortiq obyektning qaysi biri asosiy va qaysi biri qo‘shimcha bevosita obyekt hisoblanadi? Bunday holatda asosiy bevosita obyektini aniqlash uchun mazkur jinoyatning turdosh obyektiga

havola qilinadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, asosiy bevosita obyekt, turdosh obyektga monand hisoblanadi. Masalan, shaxs o'zganing mulkini egallash maqsadida uning egasiga hayot yoki sog'liq uchun xavfli bo'lgan shikast yetkazadi. Ushbu holatda, shaxsning qilmishi o'zganing mulkini egallash maqsadida sodir etilgan bo'lsa, u mulkni egallash uchungina boshqa shaxsga tajovuz qiladi. Shaxsning bunday qilmishi JKning 164-moddasi (bosqinchilik) jinoyat tarkibiga mos keladi. Aynan, bosqinchilik jinoyati murakkab tarkibli jinoyat hisoblanadi. JK 164-moddasining mohiyatiga ko'ra mulkiy munosabatlar bilan birgalikda o'zga shaxsning sog'lig'ini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar ham qo'riqlanadi. Mazkur holatda mulkiy munosabatlarni asosiy bevosita obyekt deyishga sabab, ushbu jinoyat talon-toroj qilish bilan bog'liq jinoyatlar guruhiga kiradi va o'zganing mulkiy munosabatlarini qo'riqlovchi ijtimoiy munosabatlar ham bu jinoyatlarning turdosh obyektini hisoblanadi.

Qonun chiqaruvchi ayrim qilmishlarni murakkab tarkibli jinoyatlarda mujassamlashtiradi. Bunday holda shaxsning qilmishini ikki modda emas, balki bitta modda bo'yicha kvalifikatsiya qilish shart (masalan, shaxs o'zganing mulkini egallash maqsadida jabrlanuvchiga og'ir shikast etkazadi). Agar shaxsning barcha qilmishlarini qonun chiqaruvchi bitta jinoyat tarkibida mujassamlashtirmagan bo'lsa, unda qilmishni (shaxs o'zganing mulkini egallash maqsadida jabrlanuvchini o'ldirgan taqdirda) jinoyatlar majmui bo'yicha kvalifikatsiya qilish talab etiladi.

Jinoyat obyektini bo'yicha kvalifikatsiya qilish xususiyatlari quyidagilarni aniqlashni taqozo etadi:

– jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarning turi va ijtimoiy xavfli qilmish natijasida ta'sirga uchragan ijtimoiy munosabatlarni;

– jinoyat predmetining maxsus alomatlari (belgilari)ni (ba'zi bir jinoyat tarkiblarida);

– jinoiy qilmish natijasida zarar ko'rgan boshqa jonli mavjudotlarni;

– asosiy va qo'shimcha bevosita obyektlarni (jinoyatlarning ba'zi bir tarkiblarida).

Faqatgina obyektini kvalifikatsiya qilish bilan kvalifikatsiya yakuniy bosqichga keltirilishi mumkin emas. Obyekt bo'yicha kvalifikatsiya – qilmishni jinoiy deb baholash bosqichlaridan biridir.

2-§. Jinoyatning obyektiv tomoni xususiyatlarini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan kvalifikatsiya qilish qoidalari

Jinoyatni kvalifikatsiya qilish jarayonida qonunning muayyan normasida nazarda tutilgan barcha obyektiv tomon belgilari ishtirok etadi. Obyektiv tomon bo‘yicha kvalifikatsiya qilishning qonuniy asosi uning belgilarini o‘zida to‘liq aks ettirgan JK Maxsus qismining muayyan normasi hisoblanadi.

Jinoyatning obyektiv tomoni jinoyat qonuni bilan qo‘riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazuvchi ijtimoiy xavfli qilmishning tashqi tomonini tavsiflovchi belgilar yig‘indisidir. Jinoyatning obyektiv tomonini shaxsning moddiy olamdagi hulq-atvorini tavsiflaydigan belgilar yig‘indisi tashkil etadi. U ijtimoiy xavfli qilmish, ijtimoiy xavfli oqibat va ular o‘rtasidagi sababiy bog‘lanish, shuningdek jinoyat sodir etish usuli, joyi, holati, vaqti, quroli, vositasi kabi belgilardan iborat bo‘ladi.

Jinoyatning obyektiv tomoni Jinoyat kodeksi Maxsus qismi moddasining dispozitsiyasida deyarli to‘liq aks ettiriladi. Shuning uchun ham jinoyatlarni obyektiv tomon belgilari bo‘yicha kvalifikatsiya qilish ko‘pincha qiyinchilik tug‘dirmaydi. Shunga qaramay qonunni qo‘llash amaliyotida bunday holatlar bo‘yicha xatoliklar uchrab turadi.

Jinoyatning obyektiv tomoni ham ijtimoiy xavfli qilmishni kvalifikatsiya qilishda hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Bu quyidagi hollar bilan tavsiflanadi:

birinchidan, ma‘lum bir tashqi ifodaga ega bo‘lmagan holatni jinoyat sifatida tan olish mumkin emas, shu bois har qanday jinoyat tarkibida qilmishning obyektiv tomon belgilari mavjud bo‘ladi;

ikkinchidan, tashqi belgilar ichki (subyektiv tomonning) belgilari ifodalanishining eng muhim mezonini hisoblanadi, chunki bu ikki belgi o‘zaro chambarchas bog‘liq va biri ikkinchisini to‘ldirib turadi. Shuningdek, bo‘lib o‘tgan ruhiy vaziyatni bevosita qabul etishning obyektiv jihatdan mumkin emasligi obyektiv belgilar orqali subyektiv belgilarni aniqlashni taqozo etadi;

uchinchidan, qilmishning tashqi alomatlarida jinoyatning ijtimoiy xavfli oqibatlari (zarar, ziyon va hokazo) o‘z ifodasini topadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda ta‘kidlash joizki, jinoyatning obyektiv tomoni kvalifikatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi va jinoyat obyektiv tomonining ahamiyati quyidagilardan iborat bo‘ladi:

– obyektiv tomon jinoyat tarkibining elementi hisoblanadi;

– obyektiv tomon ijtimoiy xavfli qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasini tavsiflaydi;

– obyektiv tomon jinoyatning tamom bo‘lish vaqti, qasddan jinoyat sodir etish bosqichlari differensiyasini aniqlab beradi;

– jinoyat tarkibining obyekti va boshqa alomatlari bo‘yicha bir-biriga o‘xshash bo‘lgan jinoyatlarni o‘zaro farqlashda foydalaniladi.

Jinoyatning obyektiv tomon belgilari shartli ravishda asosiy va qo‘shimcha belgilarga bo‘linadi.

Obyektiv tomonning *asosiy belgilarini* ijtimoiy xavfli qilmish, ijtimoiy xavfli oqibat va ular o‘rtasidagi sababiy bog‘lanish, *qo‘shimcha belgilarini* esa, jinoyat sodir etish usuli, joyi, holati, vaqti, quroli, vositalari tashkil etadi. Ularning asosiy va qo‘shimcha belgilarga bo‘linishining asosiy sababi qonun chiqaruvchi tomonidan belgilangan jinoyat tarkibining qonunda tuzilishidan kelib chiqadi. Ijtimoiy xavfli qilmish, jinoiy oqibat va ular o‘rtasidagi sababiy bog‘lanish deyarli barcha jinoyatlarda birinchi navbatda aniqlanishi zarur bo‘lgan holatlar hisoblansa, qolgan belgilar faqat ayrim hollarda, ya’ni jinoyat tarkibida qayd etilgan holatlardagina jinoyat kvalifikatsiyasiga ta’sir qiluvchi belgi hisoblanadi.

Ijtimoiy xavfli qilmishning kvalifikatsiyasi. Ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyatning obyektiv tomoni mohiyatiga ko‘ra ta’riflaganda shuni esdan chiqarmaslik kerakki, qilmishni butunlay obyektiv tomon orqali ifodalab bo‘lmasligi, ifodalagan taqdirda ham uning faqat tashqi ko‘rinishi ifodalanishini unutmazlik lozim.

Qilmishni jinoyatning obyektiv tomoni sifatida inson badanining harakatlar tizimi maqomida tan olish zarur va uning ifodasi shundaki, odam badani va uning organlari makon va zamonda harakat qilib, ijtimoiy muhitda (harakat) ma’lum jismoniy o‘zgarishlarga olib keladi yoki biron-bir tana harakatlaridan voz kechish (harakatsizlik)dan iborat bo‘ladi.

Shuni e’tiborga olish joizki, jinoiy-huquqiy ma’noda qilmishni umumiy jihatdan yoxud uni faqat tashqi, obyektiv tomon mohiyatiga ko‘ra tahlil qilganda, bu faoliyat hajmi bo‘yicha odam faoliyatiga qaraganda tor ma’noga ega bo‘ladi. Faoliyatni umumiy jihatdan olganda, u fikrlash faoliyati (tafakkur)ni ham o‘z ichiga oladi va uning yakka o‘zi hech qachon, hatto, ba’zi bir badan harakatlaridan tashkil topsa ham jinoyatni tashkil qila olmaydi.

Ammo bunday fikr yuritish jinoyat sodir etishning yozma rejada aks etishi yoki o‘zgani (tanishining) jinoyatda ishtirok etishi to‘g‘risidagi da’vatlar bilan shartlansa, ushbu xatti-harakat rejani amalga oshirish uchun

sharoit yaratish bosqichi hisoblanib, ijtimoiy xavflilik darajasiga ega bo'ladi, chunki uni amalga oshirish imkoni yuzaga keladi.

Aytish joizki, kvalifikatsiya jarayonida, biz qilmishni umuman farazli ravishda bor yoki yo'qligini emas, balki u yoki bu jinoyat tarkibini ta'riflashda qonunda qayd etilgan alomatlarining bor yoki yo'qligini aniqlaymiz. Shunga bog'liq ravishda qonundagi jinoiy qilmishni tasniflashning bir necha turlarini ajratib ko'rsatish mumkin bo'ladi, ya'ni:

a) normaning tuzilishida yagona ijtimoiy xavfli qilmish ko'rsatiladi. Bunday holatda qilmishning jinoyat yoki jinoyat emasligi aynan shu qilmishning sodir etilishi bilan shartlanadi. Masalan, JK 274-moddasining birinchi qismida giyovandlik vositalari, psixotrop yoki shaxsning aql-idrokiga ta'sir etuvchi boshqa moddalarni har qanday shaklda iste'mol qilishga jalb etish uchun javobgarlik belgilangan. Qilmishni ushbu norma bo'yicha kvalifikatsiya qilish uchun ushbu moddalarni iste'mol qilishga jalb etish harakatining o'zi aniqlanishi shart hamda yetarli hisoblanadi;

b) normaning tuzilishida ijtimoiy xavfli qilmish asosiy tarkibga nisbatan yengillashtiruvchi yoki og'irlashtiruvchi belgi sifatida ko'rsatiladi. Masalan, JK 129-moddasining birinchi qismida shaxsning o'n olti yoshga to'lmaganligi aybdorga ayon bo'lgan holda, unga nisbatan zo'rlik ishlatmay uyatsiz-buzuq harakatlar sodir etish uchun javobgarlik belgilangan. Agar ushbu harakatlar zo'rlik ishlatib yoki qo'rqitib sodir etilsa, qilmishni ushbu moddaning ikkinchi qismi bilan kvalifikatsiya qilish lozim;

d) normaning tuzilishida muqobil qilmishlar ko'rsatiladi. Bunday holatda jinoyatni kvalifikatsiya qilishda normada nazarda tutilgan muqobil qilmishlarning kamida birining aniqlanishi shart hisoblanib, qolgan qilmishlarning sodir etilmaganligi kvalifikatsiyaga ta'sir ko'rsatmaydi. Masalan, JK 112-moddasining birinchi qismiga ko'ra, o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish, agar bu harakat amalga oshirilishidan xavfsirash uchun yetarli asoslar mavjud bo'lsa, jinoiy javobgarlik kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkinligi belgilangan. Bunday holatda jinoyat subyekting o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish harakatlarining biri bilan qo'rqitganligi jinoyatni kvalifikatsiya qilish uchun yetarli hisoblanadi;

e) normaning tuzilishida ijtimoiy xavfli qilmishlar tizimli ketma-ketlikda belgilanadi. Bunday holatda jinoyatni kvalifikatsiya qilishda normada nazarda tutilgan qilmishlar unda belgilanganidek, ketma-ketlikda sodir etilgan bo'lishi lozim. Aks holda bu qilmishni ushbu norma bilan kvalifikatsiya qilib bo'lmaydi. Masalan, JK 118-moddasining birinchi qismida zo'rlik ishlatib, qo'rqitib yoki jabrlanuvchining ojizligidan

foydalanib, jinsiy aloqa qilish uchun javobgarlik belgilangan. Ushbu holatda jinsiy aloqa qilish harakati aynan normada belgilangan boshqa qilmishlardan keyin sodir etilgan bo'lishi lozim. Agar jinsiy aloqa qilish harakati normada belgilangan boshqa qilmishlardan oldin sodir etilgan bo'lsa, ushbu qilmishni nomusga tegish (JK 118-m.) deb kvalifikatsiya qilish mumkin emas;

f) norma blanket xususiyatga ega bo'lib, ijtimoiy xavfli qilmish boshqa qonun hujjatlarida belgilanadi. Bunday holatda jinoyatni kvalifikatsiya qilishda ijtimoiy xavfli qilmishni aniqlash boshqa qonun normasini tahlil etishni taqozo etadi. Masalan, JK 226-moddasining birinchi qismida ustidan ma'muriy nazorat o'rnatilgan shaxsning ma'muriy nazorat qoidalarini buzishi uchun javobgarlik belgilangan. Bunday holatda ma'muriy nazorat qoidalarini buzish qanday qilmishlar ekanligini aniqlash O'zbekiston Respublikasining «Jazoni ijro etish muassasalaridan bo'shatilgan shaxslar ustidan ichki ishlar idoralarining ma'muriy nazorati to'g'risida»gi 1992-yil 9-dekabr qonuni orqali amalga oshiriladi;

g) javobgarlikka tortish sharti sifatida qo'shimcha huquqiy oqibatlarni nazarda tutuvchi normalar. Jinoyat kodeksida javobgarlikka tortish sharti sifatida bir qator qo'shimcha huquqiy oqibatlarni nazarda tutuvchi jinoyat tarkiblari ham nazarda tutilgan. Jumladan, Jinoyat kodeksi Maxsus qismi normalarida javobgarlikka tortish sharti sifatida quyidagi huquqiy oqibatlar belgilangan, masalan: a) «avval shunday qilmishlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilgandan keyin» (JK 109-m.); b) «jazoni ijro etish koloniyasining karseriga o'tkazish tariqasidagi jazo qo'llanilganidan yoki turmaga o'tkazilganidan keyin» (JK 221-m.), «intizomiy jazo qo'llanilganidan keyin» (JK 284-m.) va boshqalar.

JK 109-moddasida sog'liqning qisqa muddatga yomonlashuviga yoki mehnat qobiliyatining uncha uzoq bo'lmagan muddatga yo'qolishiga olib kelmagan qasddan badanga yengil shikast yetkazish o'sha harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilganligi uchun javobgarlik belgilangan. Qilmishni ushbu norma bo'yicha kvalifikatsiya qilish uchun shaxs ilgari MJtKning 52-moddasida nazarda tutilgan qilmishni sodir etganligi uchun ma'muriy jazo qo'llanilgan hamda MJtKning 37-moddasiga asosan ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin bir yil muddat o'tmagan bo'lishi shart.

Qonun chiqaruvchi harakatni va ayrim holatlarda esa harakatsizlikni ham ijtimoiy xavfli qilmish ekanligini belgilaydi.

Harakat – bu shaxsning faol ijtimoiy xulq-atvoridir. Jinoiy harakat deganda, jinoyat qonuni bilan taqiqlangan, ushbu harakatning sodir etilishi jinoyat ekanligining belgilanganligi tushuniladi.

Harakatsizlik – bu shaxsning sust ijtimoiy xulq-atvoridir. Harakatsizlik shaklidagi qilmishni aniqlanishi ma'lum hususiyatlarga ega. Eng muhimi, jinoiy harakatsizlik sifatida har qanday harakatsizlik emas, balki harakat qilish majburiyati mavjud bo'lganda harakat qilmaslik tan olinadi. Agar shaxs yuridik jihatdan biror harakatni bajarish majburiyatiga ega bo'lmasa va bu harakatni amalga oshirmagan bo'lsa, jinoiy qilmishni tashkil qilmaydi. Masalan, ko'chada ketayotgan shaxs boshqa bir shaxsning suvda cho'kayotgani va «yordam bering cho'kayapman» degan so'zlarini eshitdi, lekin bu shaxs o'z kiyimlarining suv bo'lishini xohlamasdan unga yordam bermadi va boshqa shaxslarga ham bu to'g'rida xabar bermay yo'lida davom etdi. Bunday holat bo'yicha shaxsning harakatsizligini jinoyat deb topish uchun ushbu shaxs qonun nuqtai nazaridan hayoti yoki sog'lig'i xavf ostida qolgan va o'zini o'zi himoya qilish imkoniyatidan mahrum bo'lgan shaxsga yordam berish majburiyati yuklatilganligini aniqlash lozim bo'ladi. Bu holat esa shaxsda bunday majburiyatlarni yuklatilmaganligi aniqlangan taqdirda, mazkur ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat deb kvalifikatsiya qilib bo'lmaydi. Chunki cho'kayotgan odamni qutqarish yuridik jihatdan uning majburiyatiga kirmaydi va buning uchun u cho'kayotgan odamni qutqarish imkoniyati bor yoki yo'qligidan qat'i nazar, hech qanday javobgarlikka tortilmaydi.

Jinoiy harakatsizlik Jinoyat kodeksi Maxsus qism normalarining dispozitsiyasida kam uchraydi, biroq uning norma dispozitsiyasi matnidan kelib chiqib aniqlanishi muhim ahamiyat kasb etadi va kvalifikatsiyaga bevosita ta'sir qiladi.

Bu birinchidan, qonun va boshqa me'yoriy hujjatlardan kelib chiqqan holda muayyan yo'nalishda harakat (obyektiv mezon) qilish majburiyati sifatida yoki sud organlarining qaroriga ko'ra, kasbi yoki xizmat holati xususiyatida ifodalanadi.

Ikkinchidan, bu aniq holatda harakat qilishning real imkoniyati mavjud bo'lgan yoki bo'lmaganligi bilan shartlanadi. Shaxsning muayyan holatda harakat qilish imkoniyati bo'lgan yoki bo'lmaganligini sud barcha obyektiv holatlarni (vaqt, sharoit va boshq.) va shaxsning subyektiv imkoniyatlarini inobatga olgan holda aniqlaydi. Agar shaxsda bunday imkoniyat mavjud bo'lmagan taqdirda, u jinoiy javobgarlikka tortilmaydi.

Jinoiy harakatsizlikning boshlanishi – shaxsning bajarishi shart va mumkin bo'lgan harakatlarni bajarmaslik oqibatida qonun bilan

qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazgan vaqtdan hisoblanadi. Harakatsizlik o'z aybini bo'yniga olish to'g'risida arz qilgan paytdan, lozim darajada harakatlar qilish imkoniyatini istisno qiluvchi holatlarning vujudga kelish paytidan, qilmishning dekriminalizatsiya qilinishi paytidan to'xtatiladi.

Majburiyat qonun yoki o'zga normativ hujjatlarda (hukumat qarorlari, mansabga oid yo'riqnomalari va boshqalar bilan) belgilanadi. Ba'zi hollarda majburiyat umum e'tirof etilgan ehtiyotkorlik qoidalaridan kelib chiqishi ham mumkin va ularni odatga ko'ra, umum e'tirof etilgan atama, «zarar qilma» deb ta'riflash mumkin. Masalan, aybdor jabrlanuvchini xavfli ahvolga solib qo'ygan va buning oqibatida shaxsning hayoti yoki sog'lig'iga ma'lum darajada zarar yetkazilgan bo'lsa, shaxs bunday ahvoldagi shaxsga yordam ko'rsatishga majburdir. Aks holda, aybdorning harakatsizligi (yordam ko'rsatmasligi) jinoyat qonuni bo'yicha (117-m.) ijtimoiy xavfli qilmish sifatida kvalifikatsiya qilinadi.

Yana bir e'tirofli tomoni shundaki, bir qator hollarda jinoiy qilmish ikki taraflama maqomiga ega bo'lishi mumkin, ya'ni u qisman harakat qilishda va qisman harakatsizlikdan tashkil topadi. Masalan, JK 266-moddasida transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzganda, taqiqlovchi signalga qaramay harakatni davom ettirish (harakat) va transport vositasini to'xtatish choralarni ko'rmaslik (harakatsizlik)dan iborat bo'ladi.

Jinoyatlarning oqibatlarini kvalifikatsiya qilish. Oqibat – bu borliq olamdagi o'zgarishlardir. Ijtimoiy xavfli qilmishning sodir etilishi salbiy o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Aynan o'sha ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishi natijasida yuzaga kelgan salbiy o'zgarishlar jinoyat oqibatining mohiyatini tashkil etadi.

Qonun chiqaruvchi jinoyat tarkibini tuzishda ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishini yoki boshqa holatlarda esa ijtimoiy xavfli qilmish biron-bir oqibatni yuzaga keltirgan bo'lsagina jinoyat deb belgilanishi mumkin.

Ma'lumki, jinoyat tarkibi tuzilishiga ko'ra moddiy va formal tarkibli jinoyatlarga bo'linadi.

Formal tarkibli jinoyat deganda, biron-bir oqibatning kelib chiqishi shart bo'lmaydigan, oqibat kelib chiqqan taqdirda ham jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta'sir qilmaydigan jinoyatlar tushuniladi.

Moddiy tarkibli jinoyatlarda Jinoyat kodeksi Maxsus qismi moddalarida nazarda tutilgan qilmish natijasida yuzaga keladigan oqibat hamda qilmish va oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish nazarda tutiladi.

Jinoyat oqibatlari bo'yicha adabiyotlarda turli fikrlar bildirilgan. Ba'zi olimlar uni jinoyatning zaruriy alomati deb hisoblasa, boshqalari uni fakultativ (qo'shimcha) alomatga mansubligi tarafdoridir.

Agar aynan jinoyat to'g'risida, ya'ni xatti-harakatning holati, qilmish to'g'risida so'z yuritib, uni tahlil qilganda, u albatta u yoki bu oqibatga olib keladi, chunki agar harakat hech qanday oqibatga ega bo'lmasa va hech narsani o'zgartirmasa, ijtimoiy ma'noda u neytral (betaraf) bo'lsa, biz uni payqamaymiz. Tabiiyki, bunday harakat hech qanday ijtimoiy xavfni yuzaga keltirmaydi. Shu bois, oqibatsiz jinoyat – bu g'ayritabiiy fikrdir, chunki bunday hol voqelikda bo'lishi mumkin emas. Ammo qonun ijodkori jinoyatni tasniflaganda har doim ham uning oqibatlarini qonun normalarida belgilamasligi mumkin.

Jinoyat tarkibiga oqibatlarni kiritmaslik bo'yicha boshqa sabablar ham mavjud (jinoyat qonunining ogohlantiruvchi rolini kuchaytirish va uning mavjudligini qilmishning dastlabki vaziyatida namoyon qilish, sababiy bog'liqlikni asoslashning murakkabligi va hokazo).

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, oqibatsiz jinoyatlar voqelikda yo'q, ammo oqibatlari qonunda belgilanmagan jinoyat tarkiblari mavjuddir.

Jinoyat-huquqiy ma'noda oqibatlar asosida biz ularni umumiy jihatdan qandaydir bir ijtimoiy o'zgarishlar sifatida emas, balki jinoyat tarkibida aks etgan oqibatlar asosida tushunamiz.

Jinoyat kodeksida oqibatlar jinoyat tarkibining tuzilishida namoyon bo'ladi va faqat moddiy tarkibli jinoyatlarda mavjuddir. Jinoyat tarkibining tuzilishida oqibatlar turli (moddiy, jismoniy, ma'naviy, mulkiy) shakllarda belgilanadi.

Moddiy tarkibli jinoyatlarda sodir etilgan qilmishning oqibatlari bu qilmishlarni tugallangan jinoyat sifatida tasnif etish imkonini beradi. Qonunda belgilangan oqibatlarning kelib chiqmaganligi qilmishni jinoyatga suiqasd qilish kabi kvalifikatsiya qilishga sabab bo'ladi.

Alohida hollarda ijtimoiy xavfli qilmish oqibatida kelib chiqqan salbiy o'zgarishlarda huquqbuzarlik turi (jinoyat yoki ma'muriy huquqbuzarlik) o'zaro farq qilinadi. Masalan, shaxsga shikast yetkazilishi sog'lig'ining qisqa muddatga yomonlashuviga olib kelgan bo'lsa, qilmish ma'muriy huquqbuzarlik sifatida yoki bunday shikast sog'liqning uzoq muddatga yomonlashuviga olib kelgan bo'lsa, jinoyat sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Oqibatlarni qonunda tasniflaganda qonun ijodkori qilmishni tasniflash paytida qo'llagan usullardan foydalanadi. Tarkibida oqibatlarning ro'yxati

aniq belgilangan yoki namunaviy, shu bilan birga, jinoyat qonuni normalarida belgilangan jinoyat ham bo'lishi mumkin. Odatda qonunda u yoki bu jinoiy oqibat qayd etilsa-da, ammo uning to'liq tavsifi keltirilmaydi.

Bunday hollarda jinoiy oqibatlarning ma'nosini anglash uchun atamalarning huquqiy ma'nosiga, o'zga normativ hujjatlarga, maxsus adabiyotlarga havola qilishga yoki boshqa jinoyat tarkibi bilan taqqoslab mantiqan aniqlashga to'g'ri keladi.

Jinoyat huquqida qilmish bilan oqibat o'rtasidagi chegaraning qayerdan o'tishi bilan bog'liq muammoga nisbatan yagona fikrning shakllanmaganligini tan olish zarur. Ba'zi huquqshunoslar qilmish sifatida faqat odam tanasining xatti-harakatlarini tan oladilar. Boshqalari esa, bundan tashqari odamni harakatga keltiradigan kuchlarni, masalan, har xil mexanizmlarni qo'shadilar. Fikrimizcha, u yoki bu mexanizmlarning harakatlarini odam tanasi harakatlaridan uzil-kesil ajratib olish mumkin emas va ular aksariyat hollarda yagona harakat qiluvchi boshlang'ich asosga aylanadi. Masalan, transport vositasini boshqarish ham odamning (shu jumladan, qoidalarni buzish bilan bog'liq) tana harakatlarini, ham uning boshqaruvda bo'lgan mexanizmlar harakatining birligini namoyon qiladi. Odam tanasining harakatlanishi uning boshqaruvida bo'lgan mexanizmlarsiz transport harakati va undan foydalanish xavfsizligiga qarshi jinoyatlarda qayd etilgan qilmish sifatida ko'rilmaydi. Ammo transport vositasida bo'lib va mexanizmlardan foydalanmay jinoyat sodir etish mumkin emasligi bilan bog'liq fikr munozaralidir va buni tasdiqlash uchun transport vositasi yordamida sodir etilgan bezorilikni keltirish mumkin.

«Qoidalarining buzilishi ...xavfni yuzaga keltirgani» degan mantiqiy formula «tahdid» qilmishni chegaralaridan, ya'ni «qoidalarining buzilishidan» chiqarib yuboradi va bu ma'noda (mantiqiy jihatdan) «tahdidning» (sog'liqqa zarar keltirish ehtimoli) oqibati sifatida tan olinadi. Bundan kelib chiqadiki, qoidalarining buzilishi va tahdid o'rtasida, ya'ni qilmish va oqibat o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lishi kerak. Bu qoida amaliy ahamiyatga ega. Masalan, qoidalarining buzilishi voqelikda yuzaga kelgan va zarar keltirish xavfi mavjud, ammo oqibat qoida buzilishidan avval yuzaga kelib, boshqa sabablar bilan bog'liq bo'lsa, bu holda shaxsning harakatlarida u qoidani buzgan bo'lsa-da, jinoyat tarkibi bo'lmasligi mumkin.

Ijtimoiy xavfli qilmish va ijtimoiy xavfli oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanishni aniqlash. Qonun ijodkori jinoyatning mavjudligini nafaqat

tananing ma'lum harakatlari, balki oqibatlar bilan ham bog'laydigan bo'lsa (boshqa bir harakatning amalga oshirilishi natijasida emas), qonunda qayd etilgan aynan shu qilmishni sodir etish natijasida tegishli oqibatlar kelib chiqqanligini aniqlash kerak bo'ladi. Chunki qonunga binoan oqibatning oddiy tarzda yuzaga kelishi emas, balki uni mazkur qilmish bilan aloqadorlikda vujudga kelishi, aynan shu qilmishdan paydo bo'lishiga olib keladi.

Bu holda huquqshunos oldida biron-bir hol o'zga bir holni yuzaga keltirishi (ishlab chiqarashi) mumkinmi? – degan savol tug'ilishi tabiiydir.

Oqibatga doir falsafiy ta'limotdan bu savolga aniq javob topish mumkin. Shunga bog'liq ravishda jinoyat huquqi fanida mustahkam tasavvur shakllanadi va unga ko'ra moddiy tarkiblarga ega bo'lgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilganda qonunda ko'rsatilgan qilmish va oqibat o'rtasida sababiy bog'lanish aniqlanishi kerak va ular tegishli jinoyatning tarkibiga kiruvchi xossalar sifatida bo'lishi lozim.

Jinoyat huquqida sababiy bog'lanish asosida harakat va oqibat o'rtasidagi analogik tobelikni tushunish kerak.

Sababiy bog'lanishining mohiyati uning oqibatni yuzaga keltirish va ishlab chiqilishida namoyon bo'ladi.

Garchand biz voqelikda mavjud sababiy aloqalarni aniqlar ekanmiz, bu holda tegishli hodisalarda har qanday voqelik o'zining vaqt va makon bo'yicha shakliga ega ekanligini anglaymiz. Shu bilan qilmish va oqibat davriy jihatdan (agar ular o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lsa) bir-biridan farqlanishi lozim. Buning bog'liqligi shundaki, oqibat qilmish rivojlanishining natijasidir. Shu bois u vaqt bo'yicha qilmishdan keyinroq, ya'ni undan so'ng yuzaga keladi.

Qilmishni obyektiv tomon belgilari bo'yicha kvalifikatsiya qilish jarayonida qilmish va oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish, ya'ni qilmish va oqibat o'rtasida davriy ketma-ketlik mavjudligi, boshqacha aytganda, vaqt jarayonida qilmishdan so'ng oqibat yuzaga kelganligi, qilmish oqibatdan avval bo'lganligi tekshiriladi.

Masalan, avtotransport hodisasida, ya'ni haydovchi qishloq joyidan shahar kasalxonasiga zaharlangan bemorni olib ketayotganida, haydovchi bemorga yordam beraman deb, tezlikni oshirgan va qarama-qarshi tarafda ketayotgan avtomobil bilan to'qnashgan, shundan so'ng kasal yo'lovchi vafot etgan. Bu hodisada qoida buzilishi va odamning halok bo'lishi aniq. Qilmish JK 266-moddasining 2-qismidagi jinoyat kabi kvalifikatsiya qilinishi lozim. Ammo yuqorida qayd etilganidek, qilmish va oqibatning monand kelishini tasdiqlash jinoyat tarkibining borligini asoslash uchun

yetarli emas, chunki bu erda qoidaning buzilishi va odamning o'limi o'rtasidagi sababiy bog'lanish aniqlanishi shart. Ekspertiza yordamida o'limning qachon yuz berganligini aniqlash mumkin. Agar bemorning o'limi avtohalokat vaziyatidan oldin yuzaga kelganligi aniqlansa, bu holda transport qoidalarining buzilishi odamning o'limiga sabab bo'la olmaydi, chunki qilmish va oqibat o'rtasida davriy ketma-ketlikning yo'qligi ushbu tushni yo'qqa chiqaradi. Agar transport to'qnashuvi natijasida o'lim yuz bergani aniqlansa, bu holda voqealarning ketma-ketlikda bo'lishi sababiy bog'lanishning rivojlanishiga to'g'ri kelishi haqida xulosa qilsa bo'ladi.

Oqibatning aynan ijtimoiy xavfli qilmish natijasida yuzaga kelganligi turlicha yo'llar bilan aniqlanadi. Chunonchi, ba'zi hollarda buni eksperiment yo'li bilan laboratoriya yoki tabiiy sharoitda amalga oshirish mumkin. Qilmish va oqibatning zaruriy aloqasi hisob-kitob yo'li bilan asoslab berilishi ham mumkin. Bunday imkoniyat masalan, transport hodisalari bilan bog'liq ishlarda mavjuddir.

Yuqorida aytilgan misolga e'tiborimizni qayta qaratamiz. Haydovchining tezlikni oshirganligi (ijtimoiy xavfli qilmish) va odamning o'limi (oqibat) davriy ketma-ketlikda bo'lsa ham kvalifikatsiya jarayonida oqibatning aynan o'sha qilmish natijasida yuzaga kelganligi aniqlanishi shart. Garchi oqibat qilmishdan so'ng yuzaga kelgan bo'lsa ham ular o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lmasligi mumkin. Ya'ni qoida buzilishi bilan o'lim yuzaga keladi, agar qoida buzilmasa, bunday oqibat yuzaga kelmaydi.

Transport vositalari o'rtasidagi masofani, ularning harakat qilish tezligini va boshqa o'lchamlarini aniqlab, bo'lib o'tgan hodisada tezlikning oshirilishi qanday rol o'ynaganini, yo'l qo'yilgan qoidabuzarlik yo'lovchi o'limining zaruriy sharti bo'lganini hisoblab chiqish mumkin. Mazkur holat tasdiqlanganda biz sababiy bog'lanish mavjudligi to'g'risida xulosa qilishimiz mumkin.

Ammo qilmish va oqibat o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashda ba'zi hollarda eksperiment va hisob-kitoblarni obyektiv sabablarga ko'ra o'tkazishning iloji bo'lmaydi (bo'lib o'tgan hodisaning qayta o'tkazilishi juda xavfli va iqtisodiy katta xarajatni talab qiladi va hokazo), shu bois ko'pincha bunday hollarda farazli istisno etish usulini qo'llash yetarli bo'ladi, ya'ni u yoki bu vaziyatni fikran modellashtirish, uni boshidan oxirigacha xotiradan o'tkazib «voqeani tiklash» shaklida tasavvur qilish mumkin. Masalan, bezori tosh otib jabrlanuvchiga shikast etkazdi, bunday holatda hech ikkilanmasdan tosh otilmaganida odam jarohatlanmagan bo'lar edi deb xulosa chiqarish mumkin.

Zaruriy shart to'g'risidagi qoida javobgarlikning obyektiv chegaralarini aniqlashda ham harakat, ham harakatsizlik holati bo'lganida qo'llanilishi mumkin.

Ammo agar harakat uchun zarur bo'lgani to'g'risida xulosa chiqarish mumkin bo'lsa, u holda shartning istisnosi oqibatni yuzaga keltirmasligini ko'rsatadi. Harakatsizlik holatida bunday xulosa haqqoniy bo'ladi, chunki majburiyat tomonidan belgilangan harakatlarning ishga tushirilishi oqibatni bartaraf etish imkoniyatiga ega bo'lishni ko'rsatar edi. Shuni e'tiborga olish lozimki, odatda, oqibat bir emas, bir necha sabablar natijasida yuzaga kelishi mumkin. Mazkur hol qilmish va oqibat bog'lanishining jarayoniga hech qanday xususiyatlarni olib kirmaydi. Sabab, undan qat'i nazar, yakka yoki bir necha bo'lsa ham yuqorida qayd etilgan ikkita mezonda ifodalanadi.

Bir necha sabablarni oqibat bilan bo'lgan tipik namunaviy aloqasi jinoiy natija bo'lib, u jinoyat ishtirokchilari tomonidan yuzaga keltiriladi. Masalan, qasddan odam o'ldirish jinoyatini sodir etish paytida bir jinoyatchi zarbalarni amalga oshirib, boshqasi jabrlanuvchini ushlab turgan bo'lsa, har bir ishtirokchining shu holdagi harakatlari jabrlanuvchining o'limi kelib chiqishining zaruriy sharti bo'lib xizmat qiladi.

Ko'pincha jinoyat ishlari bo'yicha jismoniy zarar keltirilishi kuzatiladi (zarbalar natijasida turli shikastlar yetkaziladi va hokazo). Ammo garchand biz insonlar harakatlari bilan ishlaganimiz sababli, u harakatlar ham sabab va oqibat qonuniyatiga bo'ysunadi, bu holda inson ongi moddiy obyektlarning sababiy bog'lanish zanjirida uning alohida elementi sifatida namoyon bo'ladi. Agar boshliq xodimga qurbon yoki o'zga oqibatni yuzaga keltiruvchi buyruq beradigan bo'lsa, u holda boshliqning ta'siri ijrochi xodimning ongidan o'tadi va u buyruq va oqibat o'rtasida oraliq bo'g'in sifatida xizmat qiladi.

Ta'kidlash joizki, nazariya va amaliyot (ma'lum bir hollarda) so'z bilan ta'sir etib, o'limni yuzaga keltirish imkoniyatini inkor qilmaydi. Tabiiyki, o'lim bevosita tovush tebranishlari asosida ta'sir etib emas, balki bevosita aytilgan so'zning ma'nosini ong orqali qabul qilinishi natijasida yuzaga keladi.

Shunday fikrlar ham mavjudki, jabrlanuvchining qo'pol ehtiyotsizligi natijasida uning harakatlari sabab sifatida tan olinadi va oqibatlarni bartaraf etish majburiyatiga ega shaxslarning harakati yoki harakatsizligi sabab sifatida istisno etiladi (masalan, piyoda belgilanmagan joydan yo'lni kesib o'tganda va hokazo).

Nazarimizda, bunday fikrlar asossizdir, chunki ikkala tarafning harakatlari yuzaga kelgan oqibatning zaruriy sharti sifatida bo'ladi. Shu

bois, ularning har biri sabab bo'ladi va aybning mavjudligida ikkala tarafning mas'uliyatini inkor qilmaydi.

Kvalifikatsiya jarayonida sababiy bog'lanishni aniqlash ayrim muammoni yuzaga keltirishi mumkin. Jumladan ijtimoiy hayotda bir hodisa ikkinchi hodisani va u o'z navbatida uchinchi va to'rtinchi va boshqa hodisani keltirib chiqaradi. Ya'ni bitta jinoiy qilmish birinchi oqibatni, kelib chiqqan oqibat esa yana boshqa bir oqibatni keltirib chiqaradi. Kvalifikatsiya jarayonida esa qilmish va oqibat o'rtasidagi aloqaning aniqlanishi kifoya hisoblanib, oqibat tufayli kelib chiqqan boshqa oqibatning qilmish bilan aloqasi bo'yicha huquqiy baholashni inkor etadi.

Shunday qilib, qilmish va jinoiy oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanishni aniqlash quyidagi qoidalarga asoslanadi:

1) *qilmish jinoiy oqibatga nisbatan vaqt bo'yicha ilgari bo'lganligini aniqlash;*

2) *aybdorning hulq-atvori va kelib chiqqan oqibatni bir-biridan tasavvur qilgan holda ajratish;*

3) *sababiy bog'lanishni tadqiq qilganda oqibatdan qilmishga qarab o'rganish;*

4) *qilmishsiz oqibatning kelib chiqishi mumkin emasligi qoidasini qo'llagan holda sababiy bog'lanish aniqlanadi.*

Kvalifikatsiyaga jinoyat tarkibi obyektiv tomoni qo'shimcha belgilarining ta'siri. Jinoyat tarkibining qo'shimcha belgilariga jinoyatni sodir etish quroli, vositasi, usuli, joyi, vaqti va jinoyatni sodir etish sharoitlari kiradi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish natijalarini aks ettiruvchi jinoyat protsessual hujjatlarini rasmiylashtirishda jinoyat obyektiv tomonining qo'shimcha belgilari ko'rsatilishi shart hamda ular jinoyat ishi bo'yicha isbotlash predmeti sifatida namoyon bo'ladi. Ularning aniqlanishi jinoyat hodisasi mavjudligini anglatadi.

Shu nuqtai nazardan jinoyat tarkibi obyektiv tomonining fakultativ belgilari jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida quyidagi ahamiyatga ega bo'ladi:

a) agar fakultativ belgi normaning dispozitsiyasida belgilangan bo'lsa, u jinoyat tarkibining zaruriy belgisi bo'lib hisoblanadi hamda jinoyatni kvalifikatsiya qilishda hisobga olinadi. Uning yo'qligi esa qilmish uchun ushbu norma bo'yicha javobgarlikka tortishni istisno etadi;

b) agar fakultativ belgi kvalifikatsiyaga oid (og'irlashtiruvchi yoki alohida og'irlashtiruvchi belgi sifatida) tarkibda belgilangan bo'lsa, uning

yoʻqligi jinoiy javobgarlikni istisno etmaydi hamda qilmish javobgarlikni nazarda tutuvchi asosiy (oddiy) tarkib boʻyicha kvalifikatsiya qilinadi;

d) agar fakultativ belgi normaning dispozitsiyasida koʻrsatilmagan boʻlsa, u kvalifikatsiyaga taʼsir qilmaydi, lekin u jazoni ogʻirlashtiruvchi holat sifatida hisobga olinishi mumkin (masalan, JK 56-moddasining «д», «е», «ж», «з», «и» bandlari).

Bunday boʻlinish nazariy va (maʼlum darajada) amaliy ahamiyatga ega. Chunki huquqshunos har qanday jinoyatning asosini tashkil qiluvchi hollarga eʼtibor qaratadi va unda boʻlib oʻtgan hodisaning ijtimoiy va huquqiy mohiyatining faktik holatlarini aniqlashda qayd etish va tegishli bahoda ifodalash koʻnikma va uquvini shakllantiradi. Ushbu (jinoyatlar tarkibining) umumiy belgilari jinoyatlarni toʻgʻri kvalifikatsiya qilish yoʻnalishlarini koʻrsatib beradi.

Shu bilan birga jinoyat tarkibiga kiruvchi alomatlarini asosiy (majburiy) va qoʻshimchaga boʻlinishini aniq tasavvur qilinishi faqat yuqoridagi qayd etilgan maʼnoda (ularni abstrakt va umumiy jihatdan koʻrib chiqishda) haqqoniy taʼrifga ega boʻladi. Agar biz muayyan jinoyat, masalan, oʻgʻirlikning (JK 169-m.) tarkibini tahlil qilsak, undagi barcha alomatlar majburiy taʼrifga ega ekanligini kuzatishimiz mumkin.

Masalan, oʻgʻirlikni oʻzganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilish usulisiz tasavvur etib boʻlmaydi. Bu yerda jinoyat sodir etish usuli – aniq jinoyat tarkibining alomati sifatida majburiy taʼrifga egadir.

Shunday qilib, jinoyatning obyektiv tomoni fakultativ belgilari boʻyicha qilmishni kvalifikatsiya qilish jarayonidagi bilish usullari quyidagi yoʻl bilan amalga oshiriladi, oldin biz, yoʻnalishga – asosiy va ikkinchi darajali kompasdagi taraflarning nomlanishiga oʻxshab – (shimol, janub, sharq, gʻarb taraflarini inobatga olib) jinoyatning asosini baholaymiz, «hisob-kitob qilamiz», unga «asta-sekin yaqinlashamiz». Qachon bu bosqich oʻtgan boʻlsa, hodisaning mohiyatiga baho berib, undan soʻng bu turdagi hodisalarning xususiyatlarini aniqlashga oʻtamiz va bu vazifa muayyan tarkiblarda aks etgan alomatlarini qoʻlga kiritish, yaʼni aniqlab topishdan iborat boʻladi. Oʻgʻirlik har qanday jinoyat kabi oʻz ichiga qilmishni, uning ijtimoiy xavflilik darajasini oladi. Ammo oʻgʻirlik jinoyati sifatida oʻzganing mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilinganligi, yaʼni oʻzganing mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilish usuli tushuniladi.

Kvalifikatsiya qilishda u yoki bu belgi umumiy maʼnoda qoʻshimcha belgi sifatida tan olinib, taʼsir koʻrsatishi yoki uning jinoyat tarkibidagi

o'zni va roliga bog'liq bo'ladi. Unda quyidagilar asosiy holatlar sifatida ko'rsatiladi:

birinchidan, (umumiy ma'noda) qo'shimcha belgi asosiy tarkibga kiradi, ya'ni u muayyan ma'noda asosiy bo'ladi, xuddi o'g'irlikda o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-toroj etilganlik usuli kabi tushuniladi. Bunda uning yo'qligida jinoyat tarkibi bo'lmaydi, demak, uni kvalifikatsiya qilishda biz mazkur qilmishni o'g'irlik sifatida tan olishimiz yoki tan olmaganimiz unga bog'liq bo'ladi;

ikkinchidan, (umumiy ma'noda) qo'shimcha belgi asosiy tarkibga kirmaydi, ammo qilmishni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etadi (muayyan ma'noda fakultativ alomat bo'ladi). Bunday alomat sifatida, o'g'irlik jinoyatida uning kissavurlik yo'li bilan sodir etilganligini tushunish mumkin bo'ladi (JK 169-m., 2- q. «a» b.).

Bunday holatda fakultativ belgining ahamiyati boshqacharoq ta'riflanadi. Chunki o'g'irlik jinoyatining kissavurlik yo'li bilan sodir etilganligi qilmishning kvalifikatsiyasiga ta'sir etib, qilmish mazkur jinoyatning asosiy tarkibi bilan emas, balki og'irlashtiruvchi tarkibi bilan kvalifikatsiya qilish lozimligini bildiradi. Ya'ni, o'g'irlik jinoyati kissavurlik yo'li bilan sodir etilganligi qilmishda jinoyat tarkibi bor yoki yo'qligini aniqlamay, JK 169-moddasining 1-qismi (asosiy tarkib) bilan emas, 2-qismi (og'irlashtiruvchi tarkib) «a» bandi bilan kvalifikatsiya qilinishini bildiradi;

uchinchidan, (umumiy ma'noda) fakultativ belgi na asosiy va na og'irlashtiruvchi yoki alohida og'irlashtiruvchi tarkibiga kirmaydi. Bunday alomat, masalan, jinoyat sodir etish vaqtini belgilaydi va aksariyat tarkiblarda umuman belgilanmagan. Shu bois, u kvalifikatsiyaga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. O'g'irlik jinoyatida jinoyat sodir etish vaqti kvalifikatsiya jihatidan ahamiyatga ega emas. Ya'ni qilmishning qanday vaqtda sodir etilganligi, na bu qilmishda jinoyat tarkibi bor yoki yo'qligini va na qilmishning og'irlashtiruvchi holat ekanligini belgilaydi.

Bunday holatda qonun chiqaruvchi qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasi va xususiyatiga mazkur belgilarning umuman ta'siri yo'qligini inobatga olib, jinoyat tarkibida bunday belgilarni qayd etmagan.

Ammo kriminalistik nuqtai nazardan va jinoyat-protsessual qonun talablariga ko'ra jinoyat sodir etish vaqti jinoyatning ocqilishiga sabab bo'ladigan dastlabki tayanch belgi sifatida tan olinadi va shu fanlarning qonuniyatlaridan kelib chiqib jinoyatning vaqti, joyi va usuli jinoyatning asosiy alomatlarini tashkil qiladi.

Jinoyat qurollari va vositalari ko‘pincha jinoyatning belgilari bo‘lib hisoblanishi, ammo alohida hollarda kvalifikatsiyaga ta’sir qilishi mumkinligi, kvalifikatsiyaga ta’sir ko‘rsatuvchi tarkiblarning belgilariga kirsa ham qilmishni jinoyat deb tan olishdagi savolning hal etilishiga ta’sir ko‘rsatmaydi.

Jinoyat tarkibining qo‘shimcha belgilari – barcha jinoyat tarkiblarida zaruriy belgi sifatida qayd etilmagan, ammo ayrim jinoyat tarkiblari jinoyatni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi sifatida qayd etilgan belgilardan tashkil topgan. Jinoyat tarkibining qo‘shimcha belgilarida nazarda tutilgan ushbu belgilar barcha jinoyatlarni tergov qilishda aniqlanishi lozim, ular har doim ham kvalifikatsiyaga ta’sir qilmaydi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda obyektiv tomon fakultativ belgilarining ahamiyati:

- qilmishning qanday huquqbuzarlik turiga tegishli ekanligini aniqlab beradi;
- qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasini aniqlab beradi;
- shaxsning qilmishida jinoyat tarkibi bor yoki yo‘qligini aniqlab beradi;
- biron-bir jinoyatning boshqa jinoyatdan farqini aniqlab beradi;
- javobgarlikni og‘irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi holat bo‘lib hisoblanadi;
- jazo tayinlashda hisobga olinadi.

Har bir jinoyat muayyan joyda, vaqt oralig‘ida, holatlarda, u yoki bu uslub bilan yoki aniq qurol yoxud vositalar bilan sodir etiladi. Bu holatlar doimo jinoyatning obyektiv tomoniga taalluqlidir, lekin ularning jinoiy-huquqiy ahamiyati turlicha hisoblanadi. Sanab o‘tilgan belgilardan har biri, agarda u Jinoyat kodeksi Maxsus qismi moddalarining dispozitsiyasida nazarda tutilgan bo‘lsa, unda jinoyat tarkibining asosiy (zaruriy) belgisi sifatida namoyon bo‘ladi, bu esa uni kvalifikatsiya jarayonida so‘zsiz aniqlashni talab qiladi.

Fakultativ belgilar jinoyat tarkibining konstruktiv belgilari sifatida namoyon bo‘lgandagina jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga ta’sir qiladi. Demak, joy, vaqt, holat, uslub, qurol yoxud vositalar jinoyat tarkibi konstruktiv belgisi sifatida nazarda tutilgan bo‘lsa, unda uni aniqlash kvalifikatsiya qilishda zarurdir.

Jinoyatni sodir etish **vaqti** deb, yil, oy, hafta, kun va tunning muayyan qismiga u yoki bu voqea sodir bo‘lishi jinoyat tarkibining belgisi sifatida qonunda kam ishlatiladi. Masalan, mazkur belgi JKning 99-moddasida

onaning o'z chaqalog'ini qasddan o'ldirishi tug'ish vaqtida yoki tug'ishi hamon amalga oshirishi mumkinligini ko'zda tutadi.

Jinoyat sodir etish **joyi** deganda, jinoiy qilmish sodir etilgan ma'lum hudud tushuniladi. Ayrim jinoyatlarda jinoyat sodir etish joyi jinoyatning tarkibiy tuzilishi belgisi hisoblanadi. Masalan, JK 204-moddasi alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar tartibini buzish uchun javobgarlik o'rnatadi. JK 114-moddasida jinoiy ravishda homila tushirishning javobgarlikka olib keluvchi belgilaridan biri sifatida, tibbiyot muassasalaridan boshqa joylarda homilani tushirish ko'rsatilgan.

Jinoyat sodir etilgan **holat** deganda, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qilinadigan sharoitlardagi o'zaro aloqada bo'lgan omillar (odamlar, moddiy ashyolar, tabiiy va ijtimoiy jarayonlar) yig'indisi tushuniladi.

Holatning jinoyatga ta'siri uning ijtimoiy xavfli qilmishni o'zgartirish qobiliyatidan iborat. Demak, boshliqni o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish faqat u «jangovar vaziyatda» sodir etilgan taqdirda JK 282-moddasi bilan javobgarlikni keltirib chiqaradi. Agar shunga o'xshash harakat boshqa sharoitlarda, ya'ni «jangovar bo'lmagan vaziyatda» sodir etilsa, qilmishni JK 112-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak bo'ladi.

Jinoyat sodir etish **usuli** shaxsning jinoiy niyatini amalga oshirishi uchun foydalangan ketma-ket harakat usullari va yo'llarining muayyan tartiblarini ifodalaydi. Ayrim hollarda jinoyat sodir etish usuli uning darajasi va qilmishning ijtimoiy xavfliligi xususiyatiga ta'sir ko'rsatadiki, u qonun tomonidan jinoyatning asosiy yoki kvalifikatsiya qilinadigan muqarrar belgisi kabi qabul qilinadi. Ko'pincha, jinoyat sodir etish usuli ijtimoiy xavfli qilmishning o'ziga xosligini, ba'zida esa, aksincha, jinoiy javobgarlik mezonlarini cheklashni aniqlab beradi. Demak, o'zini o'zi o'ldirish darajasiga yetkazish yoki o'zini o'zi o'ldirishga suiqasd qilish (JK 103-m.), agar u jabrlanuvchi bilan rahmsiz muomala qilish yoki uning sha'ni va qadr-qimmatini muttasil kamsitilgan usulda sodir etilgan taqdirdagina jinoyat deb topilishi mumkin. Boshqa usullar bilan, masalan, aldov yo'li bilan o'zini o'zi o'ldirish darajasiga yetkazish shaxsni JK 103-moddasi bo'yicha jinoiy javobgarlikka tortishga asos bo'la olmaydi.

Qurol va vositalarning jinoiy-huquqiy ahamiyati shundaki, ular ko'pincha kerakli darajada jinoyatlarning kvalifikatsiyasiga ta'sir ko'rsatadi, ba'zida ulardan foydalanish aybdor shaxsga nisbatan qo'llaniladigan javobgarlikni jiddiy og'irlashtirishi mumkin. JK 277-moddasi 3-qismining «b» bandida o'qotar qurolni namoyish qilib, uni

qo‘llash bilan qo‘rqitish orqali sodir etilgan bezorilik uchun javobgarlik nazarda tutilgan.

Jinoyat predmetini jinoyat sodir etish quroli va vositasidan farqlash ijtimoiy xavfli qilmishni kvalifikatsiya qilish va boshqa bir qator huquqiy savollarni yechish uchun zarurdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. *Jinoyat obykti nima?*
2. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat obyektining o‘rni va ahamiyatini aniqlang.*
3. *Jinoyat obyektining turlari va jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish bosqichlarining aloqasini aniqlang?*
4. *Jinoyat predmeti nima?*
5. *Jinoyat predmeti va jinoyat obyektining jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi o‘zaro munosabati qanday?*
6. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat predmetining xususiyati nimadan iborat?*
7. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat predmetining jinoyat sodir etish quroli va vositasidan farqi nimada?.*
8. *Jinoiy tajovuzdan jabrlanuvchining jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyati nimadan iborat?*
9. *Jinoyatning obyektiv tomoni nimani anglatadi?*
10. *Jinoyatning obyektiv tomonini tashkil qiluvchi belgilarni ayting.*
11. *Jinoyat obyektiv tomonining jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyatini belgilang.*
12. *Jinoiy harakatsizlikni kvalifikatsiya qilishda aniqlanishi lozim bo‘lgan holatlarni ayting.*
13. *Moddiy tarkibli jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarini aniqlang.*
14. *Formal tarkibli jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarini belgilang?*
15. *Jinoyat obyektiv tomonini fakultativ belgilarining jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyati qanday?*

JINOYAT TARKIBINING SUBYEKTIV BELGILARI BO‘YICHA KVALIFIKATSIYA QILISH

1-§. Jinoyat subyektini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan kvalifikatsiya qilish qoidalari

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida ijtimoiy xavfli qilmish sifatida e’tirof etilgan har bir jinoyat bo‘yicha jinoyat subyektining jinoiy-huquqiy belgilarini to‘g‘ri aniqlash jinoyatlarga to‘g‘ri huquqiy baho berishga xizmat qiladi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyat subyektini aniqlash bilan shartlangan kvalifikatsiya qilish qoidalari jinoyat subyektining quyidagi asosiy belgilarini to‘g‘ri belgilash lozimligi bilan shartlanadi. Ular quyidagilardan iborat, ya’ni jinoyat subyekti: 1) jismoniy shaxs bo‘lishi; 2) jinoiy javobgarlikka tortish yoshiga yetganligi; 3) aqli raso bo‘lishidir.

Demak, bundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, jinoyatning subyekti faqat jismoniy shaxs bo‘lishi kerak bo‘ladi. Bu esa, yuridik shaxslarning jinoyat subyekti bo‘lishi mumkinligini inkor etadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, jinoyatning subyekti faqat jismoniy shaxslar (inson) bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham hayvonlar yoki boshqa predmetlar yoxud mulk shaklidan qat’i nazar yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan korxonalar, muassasa, tashkilotlar jinoyatning subyekti bo‘la olmaydilar.

Muayyan turdagi jinoyat subyektini aniqlash insonning ijtimoiy munosabatlar individi sifatida uning kimligi, yoshi, jinsi yoki familiyasi, ismi va otasining ismini belgilab olishni talab etadi. Chunki bunday talablar faqat insonga xosdir. Shaxsning kimligi, yoshi, jinsi yoki familiyasi, ismi va otasining ismini aniqlamay turib, uning javobgarligi to‘g‘risidagi masalani hal etish mumkin emas.

Shu bilan birga, shaxs haqidagi ma’lumotlarni individuallashtirish uchun uning avvalgi jinoiy faoliyatini ham aniqlash jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi va u kvalifikatsiyaga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir etadi (masalan, shaxsning sudlanganligi va boshq.).

Ta’kidlash joizki, shaxsning familiyasi, ismi yoki otasining ismi haqidagi ma’lumotlarni aniqlashda, ushbu shaxsning tug‘ilganlik haqidagi guvohnomasi yoki fuqarolik pasporti asos qilib olinadi.

Ma'lumki, ayrim hollarda shaxsning familiyasi, ismi va otasining ismi haqidagi ma'lumotlar uning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarda biri-biriga mos kelmasligi mumkin. Bunday holatlar esa, shaxsning familiyasi, ismi va otasining ismiga aniqlik kiritishni talab etadi. Masalan, shaxsini tasdiqlovchi fuqaro pasportida shaxsning familiyasi «Kamolov» va uning tug'ilganlik to'g'risidagi guvohnomasi yoki boshqa hujjatlarida esa, «Komolov» deb yozilgan bo'lsa, shaxs haqidagi ma'lumotlarni qanday aniqlash kerak degan savol tug'iladi. Bunday hollarda xatolikka qachon, qayerda va qanday sabablarga ko'ra yo'l qo'yilganligini aniqlash zaruriyati yuzaga keladi.

Jinoyat subyektining jinoiy javobgarlikka tortilish minimal yoshini nazarda tutuvchi jinoyatlarning ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 17-moddasida belgilangan. Mazkur normada nazarda tutilmagan jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikka tortilishning minimal yoshi 16 yosh etib belgilangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining jinoyat qonunchiligiga asosan 13 (JK 17-m. 2-q.), 14 (JK 17-m. 3-q.), 16 (JK 17-m. 1-q.) va 18 (JK 17-m. 4-q.) yoshga to'lgan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Bunday holatlarning jinoyat qonunida belgilanishi, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyat subyektining yoshini aniq qilib belgilash zaruratini tug'diradi.

Jinoyat subyektining yoshini belgilash qoidalari. Jinoyat subyektining yoshi shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar (fuqarolik pasporti, tug'ilganlik haqida guvohnoma va boshq.) asosida belgilanadi.

Bunda jinoyat sodir etishda ayblanayotgan shaxsning tug'ilgan vaqti aniq bo'lsa, jinoyat subyektini yoshiga to'lgan deb hisoblash uchun uning tug'ilgan kuni emas, balki tug'ilgan kuni to'la o'tib bo'lganidan keyin, ya'ni kech soat 24.00 dan keyingi vaqt inobatga olinadi. Demak, shaxs o'zi tug'ilgan kuni jinoyat sodir etsa, u hali subyekt yoshiga yetmagan deb topiladi va u jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Chunki shaxs faqat tug'ilgan kunining ertasiga, ya'ni kech soat 24.00dan keyin sodir qilgan jinoyati uchun jinoyat subyektini yoshiga yetgan deb topiladi.

Ayrim hollarda, shaxsda uning tug'ilgan kuni va yilini tasdiqlovchi hujjatlar yo'qotilgan, nobud qilingan yoki boshqa sabablarga ko'ra bo'lmasligi mumkin. Bunday hollarda shaxsning yoshini hujjatlar asosida tasdiqlovchi ma'lumotlarni boshqa manbalardan, masalan, ichki ishlar idoralarining pasport bo'limlaridan, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlaridan va boshqalardan olish kerak. Agar bunday ma'lumotlar yuqorida qayd etilgan organlarda ham turli sabablarga ko'ra saqlanib qolmagan bo'lsa yoki uni olishning imkoni bo'lmasa, shaxsning

ota-onasi yoki yaqin qarindoshlarini (ota-ona, aka-uka, opa-singil, buvi-buva) so‘roq qilish yo‘li bilan aniqlanadi.

Yuqoridagi holatlar natijasida ham subyektning yoshini aniqlashning imkoni bo‘lmasa, buning uchun sud-tibbiyot ekspertizasi tayinlanadi va uning xulosasi asosida jinoyat subyektining yoshi belgilanadi.

Jinoyat subyekti yoshini uning tug‘ilgan yili va kuni bilan aniq belgilanishi shart. Ammo, sud-tibbiyot ekspertizasi shaxsning tug‘ilgan kuni va yilini aniq belgilab berish imkoniga ega bo‘lmaydi. Shu bois sud-tibbiyot ekspertizasi shaxsning yoshini belgilash nuqtai nazaridan ikki holatdagi ekspertiza xulosasini berishi mumkin.

Birinchi holatda, sud-tibbiyot ekspertizasi shaxsning yoshini belgilovchi minimal va maksimal yosh chegaralarini ko‘rsatib beradi (masalan, 15 yosh bilan 17 yosh o‘rtasida kabi).

Ikkinchi holatda, sud-tibbiyot ekspertizasi shaxsning qaysi yil yoki oyda tug‘ilganligini ko‘rsatib beradi. Biroq, unda shaxsning aniq tug‘ilgan kuni yoki oyi ko‘rsatilmaydi.

Birinchi holatda sud-tibbiyot ekspertizasi shaxs yoshining eng kam va eng ko‘p muddatini (masalan, 15 yosh bilan 17 yosh o‘rtasida) ko‘rsatib aniqlab bergan bo‘lsa, unda xulosada subyektning yoshi eng kam ko‘rsatkich miqdori olinib shaxsning tug‘ilgan yili belgilanadi.

Ikkinchi holatda shaxsning tug‘ilgan yili sud-tibbiyot ekspertizasi tomonidan aniqlab berilgan bo‘lsa, o‘sha yilning oxirgi kuni (31-dekabr) tug‘ilgan kuni deb olinadi. Bunday holatlar ham yuqoridagi qoidalar asosida belgilanadi.

Ayrim hollarda aqliy rivojlanish darajasi yoshiga nisbatan jismoniy rivojlanishdan orqada qolgan shaxslar ham ijtimoiy xavfli qilmish sodir etadilar.

O‘z navbatida, jismoniy rivojlanishda muayyan jinoyat subyekti yoshiga yetgan, ammo aqliy rivojlanishdan orqada qolgan shaxslar jinoyatning subyekti bo‘la oladimi, degan savol tug‘iladi.

JK 17-moddasining mazmuniga ko‘ra, jinoyat subyekti bo‘lish uchun shaxsning qonunda ko‘rsatilgan yoshga to‘lganligi va aqli raso bo‘lishi talab qilinadi.

Ammo, aqliy rivojlanishdan orqada qolgan shaxslar aqli norasolar bilan tenglashtirilmaydi. Chunki, ular aqliy rivojlanishdan orqada qolgan bo‘lsa-da, aqli raso hisoblanadilar va shunga ko‘ra, ular muayyan jinoyatning subyekti bo‘la oladilar. Ammo sudlar bunday shaxslarga jazo tayinlashda ularni javobgarlik yoki jazodan ozod qilish asoslarini ko‘rib chiqishlari shart. Lekin bunday shaxslarning javobgarligini hal qilishda

sud ularning o‘z harakatlari ahamiyatini anglay olish va boshqara olish qobiliyatidan kelib chiqishi kerak.

Amaldagi jinoyat qonunida faqat aqli raso shaxslar javobgarlikka tortilishlari va sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishlari uchun sudlanishlari mumkinligi qayd etilgan. Demak, aqli rasolik, shaxsni belgilangan yoshga yetishi bilan birga, jinoiy javobgarlik vujudga kelishining zaruriy sharti hisoblanadi.

Jinoyat kodeksi 18-moddasining 1-qismiga muvofiq, jinoyat sodir etish vaqtida o‘z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglagan va o‘z harakatlarini boshqara olgan shaxs *aqli raso* deb topiladi. Yuridik adabiyotlarda, «aqli rasolik» tushunchasi o‘zining yuridik mezoniga va o‘z navbatida, uning ikki turdagi, ya’ni aqliy (intellektual) va irodaviy belgilariga ega bo‘lishi bilan tavsiflanishi lozim¹³ligi qayd etilgan.

Aqli rasolikning aqliy (intellektual) belgisi shaxs tomonidan sodir etilgan qilmishning ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglab yetish qobiliyatidan iborat bo‘ladi. Irodaviy belgi esa shaxsning o‘z xulq-atvorini boshqarish layoqatini anglatadi.

Shu bois, jinoyat subyektining zaruriy belgilaridan biri bu aqli rasolik hisoblanadi, ya’ni jinoyat subyektini jinoiy javobgarlikka tortish uchun u o‘zi sodir etgan qilmish (harakat yoki harakatsizlik)ning ijtimoiy xavfliligini anglashi va uni boshqara olish qobiliyatiga ega bo‘lishi lozim. Anglash – bu ruhiyatning aqliy (intellektual) va o‘z xulq-atvorini boshqara olish kabi irodaviy jihatlarida ifodalanadi. Shaxsning ruhiy holatidagi ushbu faoliyatlardan birining buzilishi aqli rasolikni inkor etadi.

Shaxsni aqli noraso deb topish uchun quyidagi ikki mezonni aniqlash kerak: 1) yuridik (huquqiy); 2) tibbiy (biologik). Shaxsning sodir etgan qilmishi va uning jinoyat sodir etishga bo‘lgan ruhiy munosabatida ushbu belgilarning aniqlanmaganligi, uni aqli noraso deb topish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. O‘z navbatida, shaxsni aqli noraso deb topish uni jinoiy javobgarlikka tortishni inkor etadi.

Aqli norasolikning *yuridik mezon*i ikki belgidan iborat: aqliy (intellektual) va irodaviy. Aqliy (intellektual) belgi shaxsni o‘z qilmishining ijtimoiy xavfliligini anglamasligini anglatadi. Shaxs ruhiyat (psixika)ining bu xususiyati sodir etayotgan qilmishining faktik xususiyati

¹³ *Рустамбоев М. Х. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар (Умумий қисм).* – Т., 2006. – 251-б.; *Абдурашулова Ҳ.Р. Жиноятнинг махсус субъекти.* – Т., 2005. – 37-б.; *Якубов А. С. Теоретические проблемы формирования правовой основы учения о преступлении: предпосылки, реальность, перспективы.* – Т., 1996. – С. 43; ва бошқ.

va uning ijtimoiy mohiyatini tushunish qobiliyati yoʻqligini ifodalaydi. Irodaviy belgi shaxsning oʻz harakatini boshqara olish layoqatini aks ettiradi.

Shaxs ruhiy holatining yuridik mezonga mos kelishini aniqlash avvalambor, shaxsning jinoyat sodir etishga boʻlgan hulq-atvoriga, uning aniq qilmishiga nisbatan belgilanadi. Shaxsda aqli norasolikni belgilashda nafaqat aqli rasolikni istisno qiluvchi ruhiy kasallik mavjudligini, balki u kasallikni aniq bir qilmishga boʻlgan taʼsirini ham aniqlash zarur.

Shaxs sodir etayotgan qilmishining faktik xususiyatini anglashi, qilmishning ijtimoiy va amaliy mohiyatini tushunishini anglatadi. Qilmish faktik xususiyatining mohiyati shaxsning nima qilayotganligini (sodir etayotganligi) tushunishi, masalan, boshqa shaxsga jismoniy zarar yetkazgan holda uni doʻpposlashi yoxud oʻzganing mulkini nobud qilishi, oʻqotar quroldan oʻq uzish va shu kabilar bilan izohlanadi.

Qilmishning ijtimoiy xavfliligini anglash nafaqat sodir etilayotgan harakat (harakatsizlik)ning faktik xususiyatini tushunish lozimligini, balki ushbu qilmish boshqa shaxslarga (ijtimoiy munosabatlarga) qanday taʼsir oʻtkazishini, shuningdek uning qanday ijtimoiy mohiyatga egaligini ham tushunishini talab etadi. Shaxsning sodir etayotgan huquqbuzarligida qilmishning faktik va ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglashi, mazkur holatlarning boshqalarga (ijtimoiy munosabatlarga) nisbatan salbiy taʼsirini tushunishidan kelib chiqadi.

Qilmishning faktik xususiyatini va ijtimoiy mohiyatini anglash bir-biri bilan chambarchas bogʻliqdir (*yuridik faktni anglamay turib, uning mohiyatini tushunish mumkin emas*), biroq ular bilish jarayonining turli darajalarini oʻzida aks ettiradi. Dastlab, shaxsda tashqi olam qonuniyatlariga qarshi kurashish sifatida, oʻz tanasining harakatga kelishiga baho berish yuzaga keladi va bu oʻz navbatida, qilmishning faktik tomonini anglashini bildiradi. Soʻngra, harakat (harakatsizlik)ning ijtimoiy aloqadorlik munosabatlari asosida boshqalarga nisbatan taʼsiri kuzatiladi va shu orqali faktning ijtimoiy mohiyati hamda ijtimoiy qiymati (ijtimoiy xavfliligi va sh.k.) anglanadi.

Bilishning ushbu darajalari oʻrtasida muayyan tibbiy sabablar tufayli uzilish holatlari kelib chiqqan taqdirda aqli narosolik haqida soʻz yuritish mumkin (masalan, aqli zaif shaxs uyni yoqib yuborib, oʻzining bunday harakatini bayram vaqtida qishloqni yoritish maqsadini koʻzlab sodir etganini tushuntirib bersa, uning uydagi materiallarning yonib ketishini bilsa ham oʻz harakatlarini ijtimoiy mohiyatini anglamagan holda sodir etganligi maʼlum boʻladi).

Ammo, aqliy sohaning normal faoliyati o‘z-o‘zidan aqli rasolikni kafolatlab bermaydi. Intellektual (aqliy) sohada kelib chiqadigan fikr va o‘ylar, shuningdek rejalarning uyg‘unlashishi bir zumda kelib chiqmaydi, balki murakkab psixofiziologik mexanizm yordamida vujudga keladi. Ruhiy faoliyatning ushbu jihati insonning irodaviy faoliyati bilan nazorat qilinadi va shakllanadi. Ushbu hodisa ongning tashqi dunyo bilan munosabatga kirishi oqibatida o‘ziga xos irodaviy faoliyatning amaliy jihatlarini yuzaga keltiradi. Agar ushbu yo‘nalishda u yoki bu ko‘rinishdagi to‘siq (fiziologik yoki boshqa) paydo bo‘lsa, u holda normal faoliyat ko‘rsatayotgan intellektning voqelikka nisbatan amaliy darajasi yo‘qoladi. Agar ushbu yo‘lda biron-bir to‘siq paydo bo‘lsa (fiziologik yoki boshqa), unda normal faoliyat yuritayotgan intellekt o‘zini haqiqatda namoyon eta olmaydi. Insonning har qanday qilmishi o‘zining tashqi olamda aks etgan hulq-atvori bilan ifodalanadi.

Muayyan ruhiy kasalliklar yoki boshqa kasallik holatlarida (masalan, giyohvandlik kasaliga chalingan) insonning ruhiy holati o‘zi sodir etayotgan qilmishning ijtimoiy va faktik holatlarini anglashi bilan ifodalansada, ammo intellekt hamda uning amalga oshish jarayoni izdan chiqadi.

Aqli norasolikning yuridik mezoni uchun shaxsning sodir etayotgan qilmishning faktik xususiyati yoki ijtimoiy xavfliligini (o‘z harakatlarini boshqara olmaslik) anglamaganligi yetarli hisoblanadi.

Biroq, shaxsni aqli noraso deb topish uchun yuridik mezonni aniqlashning o‘zi yetarli hisoblanmaydi.

Aqli norasolik deganda shaxsning ruhiy holatiga ko‘ra, sodir etayotgan jinoyatning mohiyatini anglamasligi va uni boshqara olmasligi tushuniladi. Jinoyat kodeksi 18-moddasining 2-qismida ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etish vaqtida aqli noraso holatda bo‘lgan, ya’ni surunkali ruhiy kasalligi; ruhiy holati vaqtincha buzilganligi; aqli zaifligi yoki boshqa tarzdagi ruhiy kasalligi sababli, o‘z harakatlarining ahamiyatini anglay olmagan yoki harakatlarini boshqara olmagan shaxsning javobgarlikka tortilmasligi belgilangan. Ushbu qoida asosida, aqli norasolik holati jinoiy javobgarlikni istisno qiladi. Shaxsning aqli norasoligi tibbiy va yuridik mezonlar birligi va majmui bilan aniqlanadi.

Odatda, shaxsning aqli norasoligini bilish, aqli norasolikning tibbiy mezonini aniqlashdan boshlanadi. Aqli norasolikning *tibbiy mezoni* shaxsni aqli noraso deb topish uchun obyektiv asos bo‘ladigan ruhiy xastalikning mavjudligi bilan belgilanadi.

Jinoyat qonuni ruhiy kasalliklarning quyidagi tasnifini belgilaydi: 1) surunkali ruhiy kasallik; 2) ruhiy holatning vaqtincha buzilganligi; 3) aqli zaiflik; 4) boshqa tarzdagi ruhiy kasalliklar (JK 18-m. 2-q.).

Surunkali ruhiy kasalliklarga uzoq muddatga choʻziladigan, xurujli va rivojlanadigan, tuzalmaydigan yoki davolash qiyin boʻlgan kasalliklar: shizofreniya, epilepsiya (tutqanoq); xurujli shol kasali, miyaning organik shikastlanishi va boshqalarni kiritish mumkin.

Ruhiy holatning vaqtinchalik oʻzgarishlariga tez tarqaladigan, tez rivojlanadigan, davolanadigan ruhiy kasalliklar: reaktiv holatlar (chuqur hissiy holatni boshdan kechirish natijasi); mastlik, giyohvandlik va zaharvandlik asosida ruhiy buzilishlar; istisno holatlar (esining kirdi-chiqdi boʻlib qolish holati; patologik mastlik; patologik affekt va boshq.).

Aqli zaiflik aqliy (avvalambor, intellektual) faoliyatdagi norasolik bilan tavsiflanadi (tugʻma – oligofreniyaning (idiotiya, imbetsillik va debillik) shakllari yoki hayot davrida orttirilgan demensiya va boshq.).

Boshqa tarzdagi ruhiy kasalliklar – yuqorida koʻrsatilgan kasallik turlarining hech qaysiga kirmaydigan ruhiyatning anomaliyasi hisoblanadi (masalan, psixopatiyaning oʻtkir shakllari, tugʻma koʻrish, eshitish, soʻzlash qobiliyati buzilgan va boshqa kasalliklarga yoʻliqqan shaxslarning ruhiyatidagi oʻzgarishlar).

Yuqorida koʻrsatilganidek, aqli noraso deb topilgan yoki aqli norasolik holatida ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortilmaydilar va ularga nisbatan tibbiy yoʻsindagi majburlov choralari qoʻllanilishi mumkin (JK 18-m. 2-q. va 91–95-m.).

Sud amaliyoti jinoyatlarning aksariyat qismi mastlik holatida sodir etilishini koʻrsatadi. Lekin ayrim hollarda jinoyat sodir etgan shaxslar oʻz harakatlarini oqlash uchun mastlik holatiga havola qilib, hech narsani eslay olmasliklarini taʼkidlaydilar. Bu holda, jinoyat subyektining aqli rasoligi yoki norasoligini aniqlash uchun aybdor shaxsning mast holatda boʻlganligi alohida ahamiyatga ega. Jinoyat kodeksi 56-moddasi 1-qismining «o» bandiga asosan mazkur holat, mastlikning tabiiy natijasi boʻlib, odamning ongi-irodaviy faoliyatining torayishi, yaʼni aqli rasoligining cheklanishiga qaramay, jazoni ogʻirlashtiruvchi holat deb baholanadi. Bunda shuni inobatga olish kerakki, Jinoyat kodeksining 19-moddasiga asosan, shaxs mastlikning oʻta yuqori darajasida jinoyat sodir etsa ham, jinoiy javobgarlikdan ozod qilinmaydi. Jinoyat qonunchiligidagi bu qarorning mavjudligi ikki asosiy holat bilan izohlanadi: 1) shaxs ijtimoiy zararli oqibatlarining kelib chiqishini anglab, oʻz xohishi bilan oʻzini mastlik holatiga keltiradi; 2) jamiyat jinoyatning mazkur vaziyati va

harakatining oldini olish maqsadida, mastlik holatida aqli rasolikning cheklanish faktini majburan inkor etishi kerak.

Oddiy fiziologik mastlik holatini, alkogolni muntazam iste'mol qilish natijasida (oq vosvos, peranoidal alkogolizm va boshq.) kelib chiqadigan boshqa kasalliklar yoki holdan toyishda ifodalanadigan patologik mastlikda ruhiy holatning yomonlashuvi hamda ruhiy kasalliklardan farqlash lozim. Mazkur kasallanish (patologik mastlik)ning mavjudligi yuridik mezonlarga sabab bo'ladi va shaxsni aqli noraso deb topishga asos beradi.

Alkogol yoki giyohvand tomonidan jinoyat sodir etilgan hollarda sud bunday shaxsga tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llashi mumkin (JK 96-m.).

Jinoyat subyekti bo'yicha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat subyektining maxsus belgilarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlash kerakki, maxsus subyektning alomatlari bo'lmagan hollarda bu jinoyat mutlaqo mavjud emasligini bildirsa, boshqa hollarda jinoiy javobgarlik boshqa moddalar bo'yicha mavjud bo'ladi, ya'ni jinoiy-huquqiy kvalifikatsiya o'zgaradi.

Maxsus subyekt belgilarini aniqlash qoidalari. Bir qator jinoyat tarkiblarida jinoyat subyektining umumiy belgilari bilan uning maxsus, qo'shimcha belgilari ham nazarda tutiladi. Qonun chiqaruvchi muayyan jinoyat tarkibida jinoyat subyektining maxsus belgilarini nazarda tutishi, ushbu jinoyat subyektlarining cheklanganligini anglatadi. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida maxsus subyekt belgilarini nazarda tutuvchi bir qator jinoyatlar nazarda tutilgan, shuning uchun ham ularni umumlashtirish va tasniflash mumkin.

Jinoyatning maxsus subyekti deb jinoyatning maxsus xususiyatini ifoda etuvchi, jinoiy-huquqiy norma dispozitsiyasida nazarda tutilgan, jinoyat subyektining umumiy belgilari (aqli rasoligi, qonunda belgilangan yoshga yetganligi)dan tashqari qo'shimcha maxsus belgiga ega bo'lgan shaxsga aytiladi.

JK Maxsus qismida shunday normalar borki, shaxsning aqli raso va muayyan yoshga yetganligining o'zi, o'sha jinoyatning subyekti deb hisoblashga asos bo'la olmaydi. Bunday normalarda o'sha jinoyatning asosiy belgilaridan tashqari qonun talab etgan yana boshqa maxsus belgining bo'lishi zarur. Masalan, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatining o'ta xavfli retsivist tomonidan sodir etilganligi uchun JK 104-moddasi 3-qismining «B» bandida javobgarlik nazarda tutilgan. Qilmishni ushbu band bilan kvalifikatsiya qilish uchun shaxs albatta, o'ta xavfli retsivist huquqiy maqomiga ega bo'lishi kerak, undan boshqa shaxs mazkur jinoyatning subyekti bo'la olmaydi. Shuningdek, shaxsni JK

118-moddasi 3-qismining «6» bandi bilan javobgarlikka tortish uchun (nomusga tegish) jabrlanuvchi, albatta, jinoyatchining yaqin qarindoshi bo'lishi kerak. Boshqaruv tartibiga qarshi alohida mansabdor shaxslar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarda ayblash uchun shaxs, albatta, qonunga muvofiq mansabdor bo'lishi kerak. Shaxsni harbiy jinoyatlarda ayblash uchun u albatta, harbiy xizmatchi bo'lishi kerak va hokazo.

Jinoyatning maxsus subyektini o'z mazmuniga ko'ra, turli-tumandir. Maxsus subyektlar sodir etadigan jinoyatlarda boshqa shaxslar jinoyatning bajaruvchisi sifatida jinoyatning subyektini bo'la olmaydilar. Boshqa shaxslar maxsus subyektlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarda ishtirokchi sifatida (*tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi*) qatnashishlari mumkin.

Jinoyatning maxsus subyektini belgilari jinoiy-huquqiy normaning dispozitsiyasida tavsiflanadi yoki undan bevosita kelib chiqadi.

Subyektini jinoyat tarkibining zaruriy belgisi sifatida ajratishdagi faktik asoslar u yoki bu shaxsni jinoiy qilmishning xususiyatidan kelib chiquvchi hulq-atvori bilan baholanadi. Jinoyat har doim qandaydir shaxs tomonidan sodir etiladi, u o'zidan o'zi sodir etilishi mumkin emas. Demak, jinoyatda uni kim tomonidan sodir etilishini nazarda tutuvchi jinoyat subyektini bo'lishi shart.

Subyektining ijtimoiy asoslari faktik holatlar bilan aloqador bo'lib, ijtimoiy munosabatlar sohasining davomini tashkil etadi. Jinoyat har doim ijtimoiy aloqadorlikda bo'lgan salbiy xususiyat hisoblanadi. Ayrim ijtimoiy munosabatlarga har qanday shaxs real ta'sir o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ushbu imkoniyatlar fiziologik, intellektual va ijtimoiy sharoitlar bilan aniqlanadi. Masalan, yaqin qarindoshlik munosabatlari muayyan fiziologik va psixologik jarayonlar bilan bog'liqdir. Hokimiyat, boshqaruv sohasidagi munosabatlar esa muayyan intellektual, ijtimoiy va yuridik istiqbollari (bilim, ijtimoiy tajriba, mansab vazifalarini bajarish va sh.k.) bilan ifodalanadi.

Jinoyat huquqida subyekt – jinoyat qonuni normalarida nazarda tutilgan muayyan jinoyatni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy munosabatlarni buzish holatlarini belgilash uchun muhim bo'lgan jinoyat tarkibining mustaqil elementi hisoblanadi. Shuning uchun jinoyat subyektini aniqlashda shaxsning muayyan jinoyat tarkibini belgilovchi norma bilan muhofaza qilinayotgan ijtimoiy munosabatlarni buza olishining obyektiv imkoniyatlaridan kelib chiqish kerak.

Shunday qilib, jinoyat subyektining yuridik tabiati jinoyat qonuni normalari bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkaza olish imkoniyatining mavjudligi bilan belgilanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat maxsus subyektlarining ahamiyatini quyidagilarda ifodalash mumkin:

birinchidan, maxsus subyektning belgisi muayyan jinoyat tarkibi doirasiga kiritilgan bo'lsa, bu belgi o'sha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning asosiy belgisi sifatida jinoyat tarkibi doirasiga kiritiladi (masalan, harbiy xizmatni o'tash bilan bog'liq bo'lgan jinoyatlar va h.);

ikkinchidan, jinoyat maxsus subyektining belgisi o'sha jinoyat tarkibida asosiy belgi sifatida emas, balki javobgarlikni og'irlashtiruvchi belgi sifatida kiritilgan bo'lsa, faqat o'sha normaning (moddasi, qismi yoki bandi) o'zi uchun jinoyat subyektining zaruriy belgisi hisoblanadi;

uchinchidan, jinoyat maxsus subyektining belgisi sifatida jinoyat tarkibi doirasiga qilmishni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi sifatida kiritilmagan subyektning belgilari JK 56-moddasiga ko'ra, jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida hisobga olinishi mumkin. Masalan, JK 56-moddasi 1-qismining «o» bandida mastlik holatida yoki giyohvandlik vositalari, psixotrop yoxud kishining aql-idrokiga ta'sir qiluvchi boshqa moddalar ta'siri ostida jinoyat sodir etish jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida nazarda tutilgan.

Biroq yuqorida ta'kidlangan holatlar, ya'ni jinoyat qonuni normalari maxsus subyekt belgilarini nazarda tutgan bo'lsa, ushbu jinoyatda maxsus subyekt belgilariga ega bo'lmagan shaxslar qatnasha olmaydi degan fikrni bermaydi. Bunday holatda maxsus subyektning belgilari faqat bajaruvchiga nisbatan tatbiq etiladi. Jinoyat sodir etishda maxsus belgilarga ega bo'lmagan boshqa shaxslar (tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi) ham qatnashishi mumkin. Ularning harakati Jinoyat kodeksi Maxsus qismi normasi bilan birga, Umumiy qism 28-moddasining tegishli qismiga havola qilingan holda kvalifikatsiya qilinadi.

2-§. Jinoyat tarkibining subyektiv tomoni bo'yicha kvalifikatsiya qilish qoidalari

Jinoyat huquqi doktrinasida qilmishning subyektiv tomoni muammolarini o'rganishga katta e'tibor qaratilgan. Bu asosan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida ayb, jinoyatning motivi va maqsadi muammolarini hal qilishda ahamiyatga ega hisoblanadi. Jinoyatning subyektiv tomoni haqida B. D. Axrorov to'g'ri ta'kidlaganidek, «shaxs faqat o'zi sodir etgan harakatlarida aybli bo'lgandagina javobgarlik

masalasi kelib chiqishi mumkin»¹⁴. Shu bois, har bir ijtimoiy xavfli qilmish uchun shaxs faqat uning qasdi bilan qamrab olingan harakat yoki harakatsizlik uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi lozim.

Shu nuqtai nazardan jinoiyat subyektiv tomonining jinoiy javobgarlikka ta'siri jinoiy tajovuzlardan shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishda hamda demokratik davlatning jinoiy-huquqiy sohadagi siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilab berishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Jinoiyat subyektiv tomonini to'g'ri belgilash tayyorgarlik ko'rilayotgan, sodir etilayotgan yoki sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishlarga to'g'ri huquqiy baho berishda muhimdir.

Jinoiyatning subyektiv tomoni – bu aybdorning o'zi sodir etayotgan, jinoiyat qonunida jinoiyat sifatida ko'rsatilgan ijtimoiy xavfli qilmishi va uning oqibatiga bo'lgan ruhiy munosabatidir. Bu jinoiyat tarkibining muhim elementi bo'lib, uning yo'qligi jinoiyat tarkibining mavjud emasligiga olib keladi.

Jinoiyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoiyat tarkibining subyektiv tomonini aniqlash ko'pincha katta qiyinchilik tug'diradi. Jinoiyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida yuzaga keladigan ziddiyatlar ana shundan kelib chiqadi. Sud-tergov amaliyoti materiallarining ko'rsatishicha, sud hukmlarining o'zgarishi va bekor qilinishiga olib kelgan xatolarning katta qismi jinoiyatning subyektiv tomonini noto'g'ri aniqlash bilan bog'liq ekanligidan dalolat beradi.

Subyektiv tomon obyektiv voqelik bo'lib amalda mavjud bo'lgan hodisadir. Shu bois uni bilish mumkin va uning mazmunini jinoiyat sodir etilishining barcha holatlari, ya'ni muayyan qilmish, jinoiyat sodir etish usuli va holati, aybdorning shaxsi va boshqa holatlarni ifodalovchi jarayonni o'rganish asosida aniqlanadi.

Kvalifikatsiya qilish jarayonida ijtimoiy xavfli qilmishning tashqi xossalari va undan kelib chiqqan oqibatlar xususiyati nafaqat subyektiv tomonni bilishning zarur sharti, balki uning shakllanishiga bevosita ta'sir etuvchi omil bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, ong harakatning zaruriy shart-sharoiti, ma'lum ma'noda uning natijasi hamdir.

Jinoiyatning subyektiv tomoni aybdor shaxsining xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir.

¹⁴Qarang: *Ахропов Б.Д.* Мансабдорлик жиноятлари учун жиноий жавобгарлик. – Т., 2007. – 118-б.

Aybdorning sodir etilgan qilmishga ruhiy munosabatining tavsifiga binoan jinoyatning subyektiv tomoni uch belgini o'z ichiga oladi: ayb, motiv (niyat) va maqsad.

Ayb subyektiv tomonning asosiy belgisi bo'lib, shaxsning qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishga va yuz bergan oqibatlarga ruhiy munosabatini ifodalaydi. Dastlabki tergov va sud muhokamasini amalga oshirish jarayonida aybni isbotlash zarur bo'lgan holatdir. Bu sodir etilgan jinoyatning barcha holatlariga taalluqli bo'lgan aniqlangan dalillarni baholash asosida amalga oshiriladi.

Aybning mazmuni aybdorning muayyan jinoyatga bo'lgan qasd yoki ehtiyotsizlik shaklidagi ruhiy munosabatini tashkil etadi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida qasd va ehtiyotsizlikni belgilash. Qasd yoki ehtiyotsizlik har bir jinoyatning zaruriy belgisi hisoblanadi. Faqat O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmishni qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etgan shaxs jinoyat sodir etilishida aybdor deb topilishi mumkin (JK 20-m.).

Jinoyat tarkibining subyektiv tomoni bo'yicha kvalifikatsiya qilishda birinchi masala – jinoyat tarkibini belgilashda qonun chiqaruvchi tomonidan aybning qasd yoki ehtiyotsizlik shaklini aniqlashga to'g'ri keladi. Ba'zi hollarda bu qiyinchilikni yuzaga keltirmaydi, chunki qonun chiqaruvchi jinoyat tarkibini belgilovchi normada ayb shaklini to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatib beradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 97-moddasida boshqa shaxsni hayotidan mahrum qilishning qasddan amalga oshirilishi nazarda tutiladi. Shuningdek, JKning 104-moddasi (qasddan badanga og'ir shikast yetkazish) va boshqa bir qator normalarda jinoyat tarkibining qonun chiqaruvchi tomonidan bu kabi belgilanishi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, bir qator normalarda qonun chiqaruvchi jinoyat tarkibining subyektiv tomonini aybning ehtiyotsizlik shaklida sodir etilishini ham nazarda tutadi (ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirish – JK 102-m. ehtiyotsizlik orqasida badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazish va boshq.).

Ammo, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida belgilangan aksariyat jinoyat tarkiblarida ayb shakli to'g'ridan-to'g'ri o'z ifodasini topmagan. Bunday hollarda jinoyat tarkibining ayb shakli bilvosita belgilar asosida aniqlanishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, jinoyat tarkibining quyidagi belgilari jinoyatning qasddan sodir etilganligidan dalolat beradi:

1. Qilmish sodir etishda maqsadning ko'rsatilishi.

Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 161-moddasida nazarda tutilgan qo‘poruvchilik jinoyatida qilmishning maqsadli xususiyati belgilangan, ya’ni unga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasining davlat organlari faoliyati yoki ijtimoiy-siyosiy vaziyatning barqarorligiga yoki iqtisodiyotiga putur yetkazish maqsadida odamlarni qirib yuborish, ularning sog‘lig‘iga ziyon, mulkka shikast yetkazish yoki uni nobud qilishga qaratilgan harakatlar qo‘poruvchilik jinoyatini tashkil etadi. Bunday xususiyat esa, qilmishning qasddan sodir etilishini ko‘rsatadi.

2. Jinoiy niyatning ko‘rsatilishi.

Qilmishning niyatga asoslanganligi haqidagi belgi bir qator jinoyat tarkiblarida nazarda tutilgan. Masalan, JKning 205 (hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste‘mol qilish) va 209-moddalarida (mansab soxtakorligi) nazarda tutilgan qilmishlar g‘arazli yoki shaxsiy manfaatdorlik niyatida sodir etiladi.

3. Bila turib kabi belgining nazarda tutilishi.

O‘zbekiston Respublikasi JKning 139-modasida belgilangan jinoyatda, tuhmatning qasddan sodir etilishi ta’kidlab o‘tilmagan. Biroq, bila turib boshqa shaxsni sharmanda qiladigan uydirmalarni tarqatish kabi qilmishning xususiyati mazkur qilmishning qasddan sodir etilishi mumkinligiga shubha uyg‘otmaydi. Bila turib kabi belgining o‘zi shaxsning muayyan holatlarni «oldindan bilgan»ligini anglatadi va bu qasdning zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi. Bu kabi belgi O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining bir qator normalarida ham nazarda tutilgan, masalan, yolg‘on guvohlik berish (JK 237-m.) va boshqalar.

4. Bo‘yin tovlash kabi belgining ko‘rsatilganligi.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 122-moddasida nazarda tutilgan qilmishning mazmuniga asosan, moddiy yordamga muhtoj bo‘lgan voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxslarni moddiy ta’minlash yuzasidan sudning hal qiluv qarori bo‘la turib, uni to‘lamaslik qilmishning qasddan sodir etilishini ko‘rsatadi.

5. Qonunga xilof qilmish kabi belgining ko‘rsatilganligi.

Masalan, chigitdan olinadigan mahsulotni qonunga xilof ravishda ishlab chiqarish yoki muomalaga kiritish (JK 186²-m.), savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug‘ullanish (JK 188-m.), o‘qotar qurol, o‘q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalarini qonunga xilof ravishda egallash (JK 247-m.) va boshqalar.

6. Qonun va boshqa normativ hujjatlarda belgilangan majburiyatlarni bajarmaslik.

Masalan, hokimiyat harakatsizligi (JK 208-m.), jinoyat haqida xabar bermaslik yoki uni yashirish (JK 241-m. 1-q.) va boshqalar.

7. O‘zboshimchalik bilan bog‘liq qilmishlar.

Masalan, o‘zboshimchalik (JK 229-m.) harbiy qism yoki xizmat joyini o‘zboshimchalik bilan tashlab ketish (JK 287-m.) va boshqalar.

8. Maxsus qoidalarni buzish.

Masalan, bojxona to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzish (JK 182-m.), qorovul xizmatini o‘tash qoidalarini buzish (JK 291-m.), ichki xizmatni o‘tash yoki garnizonda patrullik qilish qoidalarini buzish (JK 292-m.) va boshqalar.

9. Qilmishning o‘ziga xos xususiyatlari, masalan, nomusga tegish (JK 118-m.), jinsiy ehtiyojni g‘ayritabiyy usulda qondirish (JK 119-m.), besoqolbozlik (JK 120-m.) va boshqalar.

10. G‘arazgo‘ylik va shaxsiy manfaatdorlik niyatida sodir etiluvchi qilmishlar: bosqinchilik (JK 164-m.), tovlamachilik (JK 165-m.), o‘zlashtirish yoki rastrata yo‘li bilan talon-toroj qilish (JK 167-m.), pora olish (JK 210-m.) va boshq.

Agar qonunda ayb shakli bevosita yoki bilvosita ko‘rsatilmagan bo‘lsa, unda ayb shakli qilmishning xususiyatidan kelib chiqib, uni tashkil qiluvchi barcha elementlarning jamini baholagan holda aniqlanishi mumkin. Masalan, mulkni aldash yo‘li bilan yoki yashirin ravishda talon-toroj qilish (JK 168-169-m.) kabi holatlarni ehtiyotsizlik kabi baholab bo‘lmaydi. Chunki mazkur jinoyatlarni sodir etish xususiyatlarining o‘ziyoq uni ehtiyotsizlik bilan sodir etishni inkor etadi.

Shu bilan birga ta’kidlash joizki, aksariyat hollarda jinoyatning bevosita yoki bilvosita xususiyatlari ayb shaklini aniqlashga yordam bermaydi. Bunday hollarda hayotning real jarayonlari qilmishning ichki tuzilishi haqidagi masalaga javob berishi mumkin.

Jinoyatlar tarkibida jinoyatning subyektiv tomon belgilari quyidagicha ifodalanadi:

1) O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi Maxsus qismi moddasining dispozitsiyasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ayb shakli ko‘rsatiladi (qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish);

2) moddada muayyan atamalar qo‘llaniladi (muntazam, bila turib);

3) modda dispozitsiyasida subyektiv tomonning zaruriy belgisi sifatida motiv (niyat) va maqsad ko‘rsatiladi.

Jinoyat qonunida tuzilishiga ko‘ra formal (rasmiy) tarkibli barcha jinoyatlar faqat qasddan sodir etiladi. Shuning uchun, formal (rasmiy) tarkibli jinoyatlarda to‘g‘ri qasdning tuzilishi shaxsning o‘z qilmishining

ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglashi va bunday harakat qilishni xohlashi bilan izohlanadi.

Moddiy tarkibli jinoyatlarda to'g'ri qasd – faqat O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 21-moddasining 3-qismida nazarda tutilgan holatlar bo'lgan taqdirdagina baholanadi.

Jinoyatni subyektiv tomon bo'yicha kvalifikatsiya qilishda quyidagi holatlarni aniqlash kerak:

1) jinoyat qonunining dispozitsiyasi qasddan sodir etilgan qilmish va ehtiyotsilik orqasida sodir etilgan qilmishni qamrab oladimi (faqat qasd yoki ehtiyotsizlik)?

2) ish bo'yicha mavjud barcha holatlarda ayblanayotgan shaxsning ruhiy munosabatini aniqlashning majburiyligi.

3) alohida turdagi jinoyat tarkiblari aybning murakkab aybli tuzilishi xususiyatiga ega bo'ladi. Bunday holatlarda aybdorning sodir etilgan qilmish va uning oqibatlariga bo'lgan ruhiy munosabati alohida holda aniqlanadi.

Murakkab ayb jinoyatning bitta murakkab tarkibida ikki shakldagi ayb – qasd va ehtiyotsizlikning birlashishidan iborat. Qonunchilik konstruksiyasiga qarab murakkab aybli jinoyatning ikki turini ajratish mumkin.

Jinoyatning birinchi turini konstruktiv belgilar sifatida ikki jinoiy oqibatga ega bo'lgan jinoyatlar tashkil etadi. Bunday jinoyatlar tuzilishiga ko'ra kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida asosiy tarkibdagiga qaraganda og'irroq jinoiy oqibatlar nazarda tutiladigan moddiy tarkiblarga kiradi. Bu o'rinda jinoyatlarning faqat ushbu tarkiblardagina asosiy oqibatlarga va kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida namoyon bo'ladigan boshqa oqibatlarga turlicha ruhiy munosabat bo'lishi nazarda tutiladigan kvalifikatsiyalangan moddiy tarkibi to'g'risida so'z yuritiladi. Masalan, jabrlanuvchining o'limiga olib kelgan qasddan badanga og'ir shikast yetkazish (JK 104-m. 3-q. «д» b.) ana shunday tuzilishga эгадир.

Murakkab aybli jinoyatning ikkinchi turini formal tarkibli alohida og'ir jinoiy oqibat bilan to'ldirilgan jinoyatlar tashkil etadi.

JK 23-moddasiga binoan qasd va ushbu tarkibni og'irlashtiruvchi oqibatlarga nisbatan ehtiyotsizlikning bo'lishi xosdir. Og'ir oqibatlarga olib kelgan zo'rlik ishlatib, qo'rqitib yoki jabrlanuvchining ojizligidan foydalanib jinsiy ehtiyojni g'ayritabiiy usulda qondirish (JK 119-m. 4-q.) haqidagi norma shu tariqa murakkab aybli jinoyatlarning qanday turida bo'lishidan qat'i nazar, bunday jinoyatlar, umuman olganda, qasddan sodir

etilgan jinoyatlar deb kvalifikatsiya qilinishi lozim. Qonundagi bunday qaror asosiy tarkibda aybning qasd shaklidan kelib chiqadi. Ehtiyotsizlik shaklidagi ruhiy munosabat jinoyatning og‘irlashtiruvchi tarkiblarini tashkil etuvchi oqibatlariga nisbatangina namoyon bo‘ladi. Binobarin, og‘irlashtiruvchi oqibatga ehtiyotsiz munosabat javobgarlikni kuchaytiradi va shu bois sodir etilgan jinoyat qasdli asosiy tarkibning huquqiy oqibatlarini bartaraf etmaydi. Murakkab aybli jinoyatni umuman aybning qasd shaklida sodir etilgan jinoyat deb baholash masalasini qonunda hal etish aynan shu omilga asoslanadi.

Qasdning shakllanish vaqti, uning yo‘nalganligi hamda mazmuniga ko‘ra qilmishni kvalifikatsiya qilish qoidalari. Qasd shakllanish vaqtiga qarab oldindan o‘ylangan va to‘satdan yuzaga kelgan turlarga bo‘linadi.

Oldindan o‘ylangan qasd jinoyat sodir etilishidan bir qancha vaqt oldin yuzaga keladi hamda uni amalga oshirish va jinoiy oqibatga erishish uchun usullar va vositalarni o‘ylab ko‘rish bilan ajralib turadi. Shu bois qasdning ushbu turini aniqlash va isbotlashda, *birinchidan*, uning jinoyat tarkibi obyektiv tomonining belgilarini bajarishdan avval yuzaga kelganligi, *ikkinchidan*, kelgusi xatti-harakatining eng muhim jihatlarini o‘ylab qo‘yilganligi bilan ajralib turadi. Ushbu xatti-harakatlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi jinoiy maqsadga erishishga imkon beradi. *To‘satdan yuzaga kelgan qasd* bevosita jinoyat sodir etilishi jarayonida yuzaga keladi, darhol amalga oshiriladi va subyektning o‘z jinoiy qilmishini oldindan o‘ylab ko‘rishga imkon bermaydi.

Ushbu turdagi qasdlarni bir-biridan farqlash huquqiy ahamiyatga ega, chunki, *birinchidan*, oldindan o‘ylangan qasd qonunda ba’zi bir jinoyatlar tarkibining kvalifikatsiya qiluvchi konstruktiv belgisi sifatida nazarda tutilgan (masalan, JK 175, 176, 247, 251-m.; va boshq.).

Oldindan o‘ylangan bunday shakldagi qasd qonunda faqat oldindan til birlashtirib bir guruh shaxslar ishtirokida sodir etiladigan jinoyatlarga nisbatan belgilangan. *Ikkinchidan*, agar bu holat Kodeks Umumiy qismining moddasida jinoyat tarkibining zaruriy belgisi sifatida nazarda tutilmagan bo‘lsa, ushbu holat JK 56-moddasi qoidasiga binoan, bunday jazo belgilangan taqdirda jazoni og‘irlashtiruvchi holat sifatida inobatga olinishi mumkin. *Uchinchidan*, ayb darajasini aniqlashga ta’sir etadi, chunki ilgaridan tayyorgarlik ko‘rilgan bo‘lsa, qilmishning xavflilik darajasi ortishi aniq hamda aynan shu tasnif ishtirokchilikni oddiy va

murakkab ishtirokchilikka bo‘lish mezonlaridan biri bo‘lib hisoblanadi (JK 29-m.).

To‘satdan paydo bo‘lgan qasd turlaridan biri affektlashgan qasd bo‘lib, u quyidagi belgilarga ega: 1) o‘ziga xos ruhiy holat – qattiq hayajon (affekt); 2) qasdning kutilmaganda yuzaga kelishi; 3) uning voqeaga darhol javob berish natijasida qattiq ruhiy hayajon orqasida yuzaga kelishi; 4) jinoyat sodir etishning o‘ziga xos motivlari (niyat) mavjudligi; 5) jabrlanuvchi harakatlarining qonunga xilofligi. Yuqorida ta’kidlanganidek, ushbu turdagi qasdni ajratish sababi uning alohida huquqiy ahamiyatida bo‘lib, u qasd turining jazo tayinlash vaqtida jazoni yengillashtiruvchi holat sifatida inobatga olinishi mumkin bo‘lgan holatlar mazmunini tashkil etishida namoyon bo‘ladi (JK 55-m. 1-q. «d» b.). Bundan tashqari, jabrlanuvchi tomonidan sodir etilgan g‘ayriqonuniy zo‘rluk yoki og‘ir haqorat, shuningdek, aybdorning yoki uning yaqin kishisining o‘limiga yoki sog‘lig‘iga ziyon yetkazilishiga sabab bo‘lgan yoxud sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan boshqa g‘ayriqonuniy harakatlar tufayli to‘satdan yuz bergan kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o‘ldirish, qasddan badanga og‘ir yoki o‘rtacha og‘ir shikast yetkazish (JK 98, 106-m.) mustaqil jinoyatlar sifatida nazarda tutilgan.

Qasd yo‘nalganligi va mazmuniga ko‘ra aniq va noaniq qasd turlariga bo‘linadi.

Aniq qasdning ikki turi – muqobil va mutlaqo aniq turlari mavjud.

Muqobil qasd oldindan ko‘zda tutilgan bir yoki bir necha natijalarning yuz berishi bilan ifodalanadi.

Mutlaqo aniq qasd oldindan ko‘zda tutilgan bitta aniq jinoiy okibatning yuz berishini istash bilan ajralib turadi. Mazkur turdagi qasdlar mazmunining mohiyati uning faqat to‘g‘ri qasdga xosligini ta’kidlashga asos bo‘ladi.

Noaniq qasd umuman ijtimoiy xavfli oqibatlarining kelib chiqishini oldindan bilmaslik bilan ajralib turadi, ya’ni jinoyatchining ongi va irodaviy xatti-harakatida ushbu oqibatlarining kelib chiqishi noaniq shaklda bo‘lishi bilan ifodalanadi. Ushbu shakldagi qasd mazmunidan kelib chiqib, uning faqat egri qasdda namoyon bo‘lishini e’tirof etish lozim.

Aniq qasd bilan sodir etilgan jinoyatlarda qilmishni kvalifikatsiya qilish aybdor uchun haqiqatda aniq bo‘lgan qilmish bo‘yicha amalga oshiriladi.

Noaniq qasd bilan sodir etilgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda esa quyidagi qoidalarga asoslanish kerak: qilmishni huquqiy jihatdan baholash (kvalifikatsiya) haqiqatda yuz bergan oqibatlar bo‘yicha amalga oshiriladi.

Motiv, maqsad va shaxsning ruhiy holatini kvalifikatsiyaga ta'siri.

Motiv va maqsad jinoyat tarkibining zaruriy (bunday holda qilmishni kvalifikatsiya qilish uchun motiv va maqsadni aniqlash talab etiladi) yoki fakultativ belgisi sifatida mavjud bo'lishi mumkin.

Motiv va maqsad jinoyat subyektiv tomonining mustaqil belgilarini tashkil etadi. Ular subyektiv tomonning asosiy belgisi bo'lgan aybga juda yaqin turadi, ammo u bilan aynan bir narsa emas. Motiv inson ongiga ta'sir etadi, irodasini yo'naltiradi, inson harakatlarining xususiyatini belgilab beradi va shu sababli aybning mazmunini aniqlash imkonini beradi, lekin o'z mustaqilligini yo'qotmaydi.

Insonning har qanday irodaviy harakati, jumladan, jinoiy harakati muayyan motivlarga ega bo'ladi va qo'yilgan maqsadga erishishga yo'nalgan bo'ladi. Motiv va maqsad o'rtasida ichki aloqadorlik mavjud. Shaxs motivining shakllanishi muayyan maqsadning qo'yilishini ham nazarda tutadi.

Motiv va maqsad quyidagi shartlar mavjud bo'lganda jinoyat tarkibi subyektiv tomonining zaruriy belgilari sifatida tan olinadi. *Birinchi*dan, JK Maxsus qismi moddasining dispozitsiyasida motiv va maqsad bevosita ko'rsatilganda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi hisoblanadi.

*Ikkinchi*dan, motiv va maqsadning zarurligi jinoyat muayyan tarkibining yuridik tabiatidan kelib chiqadigan bo'lsa, uni aniqlashning majburiy xususiyatga ega ekanligi bilan shartlanadi. Masalan, o'zgalar mulkini talon-toroj qilish bilan bog'liq bo'lgan jinoyatlar. Unda jinoyatning motiv va maqsadi norma dispozitsiyasida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilmagan bo'lsa-da, uni aniqlash majburiy xususiyatga ega. Chunki, o'zgalar mulkini talon-toroj qilish bilan bog'liq jinoyatlar, xususiyatiga ko'ra g'arazgo'ylik niyatida sodir etiladi. Shuning uchun ham o'zgalar mulkini talon-toroj qilish bilan bog'liq jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda aybdorning jinoyat sodir etishdagi g'arazgo'ylik niyatini aniqlash majburiy hisoblanadi.

JK Maxsus qismi moddasining dispozitsiyasida motiv va maqsad ko'rsatilmagan va u yoki bu jinoyatning qonunchilik konstruksiyasi ularni taqozo etmagan taqdirda ular subyektiv tomonning qo'shimcha (fakultativ, mavjudligi shart bo'lmagan) belgilari deb tan olinadi va kvalifikatsiya qilish jarayonida aniqlanishi talab etilmaydi.

Shu bilan birga, jinoyat motivi va maqsadining ahamiyati ular jinoyat tarkibining zaruriy belgisi sifatida ko'rsatilgan yoki qo'shimcha belgisi deb tan olingan holda aniqlanishi shart.

Shuningdek jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda motiv va maqsad jinoyat tarkibi tuzilishida ko'rsatib o'tilgan belgilarning tutgan o'rni bilan baholanadi. Bunda uch xil ko'rinishga ega bo'lgan holatni ajratishimiz mumkin:

Birinchidan, motiv va maqsad jinoyat tarkibining asosiy elementlari qatoriga kiritiladi hamda jinoyat tarkibining zaruriy belgisini tashkil etib, ularning aniqlanmaganligi jinoyat tarkibi mavjud emasligini ko'rsatadi.

Masalan, jinoyatning motivi tamagirlik yoki boshqa past niyatlarda qasddan bolani almashtirib qo'yish (JK 124-m.) jinoyatining zaruriy belgisi sifatida ko'rsatilgan. Unda tamagirlik yoki boshqa past niyatlarning aniqlanmaganligi mazkur jinoyat tarkibining mavjud emasligidan dalolat beradi.

Maqsad ham bir qancha jinoyatlarning zaruriy belgisi sifatida belgilangan. Masalan, qalbaki pul, aksiz markasi yoki qimmatli qog'ozlar yasash, ularni o'tkazish (JK 176-m.) jinoyatida aybdor bevosita yuqorida nazarda tutilgan predmetlarni o'tkazish maqsadida yasashi yoki ularni o'tkazishi kerak. Chunki «o'tkazish» maqsadi mazkur jinoyatning zaruriy belgisi hisoblanadi.

Ikkinchidan, motiv va maqsad jinoyat asosiy tarkibining zaruriy belgisiga kiritilmagan, biroq uning kvalifikatsiya qiluvchi belgilarida nazarda tutiladi. Masalan, ular JK 97-moddasining 2-qismida ko'rsatilgan og'irlashtiruvchi holatlarda (tamagirlik niyatida, kishi a'zolarini kesib olib, boshqa kishiga ko'chirish (transplantat) yoki murdaning qismlaridan foydalanish maqsadida, boshqa biror jinoyatni yashirish yoki uning sodir etilishini osonlashtirish maqsadida) qasddan odam o'ldirish jinoyatida ko'rsatilgan kvalifikatsiya qiluvchi belgilarda nazarda tutilgan. Sodir etilgan qilmishda (asosiy tarkib jinoyatining kvalifikatsiya qiluvchi belgilarida nazarda tutilgan) jinoyat motiv va maqsadlarining aniqlanishi kvalifikatsiyaning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Ko'rsatilgan motiv va maqsadlarning aniqlanmaganligi qilmishni asosiy tarkib bilan kvalifikatsiya qilishga olib keladi.

Uchinchidan, motiv va maqsad na asosiy tarkibning, na kvalifikatsiya qiluvchi tarkibning zaruriy belgilari sifatida nazarda tutilmagan hollarda ular jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etmaydi, biroq jazo tayinlashda inobatga olinishi mumkin.

Xato va uning kvalifikatsiyaga ta'siri. Xato deganda, shaxs tomonidan sodir etilgan qilmishning u yoki bu yuridik mohiyati yoki oqibatini «noto'g'ri baholash» «noto'g'ri tasavvur qilish» «yanglishish» tushuniladi.

Har qanday xatoni mavjud holatlardan kelib chiqqan holda ikkiga, ya'ni muhim va muhim bo'lmagan turlarga ajratish mumkin. Muhim bo'lgan xatoni biz jinoiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan holatlarini tushunamiz. Muhim bo'lmagan xato esa jinoiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lmaydi. Xatolarni bunday turlarga bo'lishdan maqsad, qilmishni kvalifikatsiya qilishning dastlabki bosqichi, sodir etilgan qilmishga jinoiy-huquqiy baho berishga aloqasi bo'lmagan tadqiqot obyektni aniqlashdan tashkil topadi. Masalan, tungi vaqtda talon-toroj jinoyatini sodir etayotgan shaxslar ob-havo haroratini hisobga olmay, jinoyat sodir etayotgan vaqtda sovuq qotib qolishlari qilmishga huquqiy baho berishda hech qanday ahamiyat kasb etmaydi. Shu bilan birga e'tiborga olish lozimki, xatolarni muhim va muhim bo'lmagan turlarga ajratish umumiy emas, balki alohida jinoiy-huquqiy ahamiyat kasb etadi. Chunki yuqorida ta'kidlangan jinoyatni sodir etayotgan shaxslar ob-havo haroratiga nisbatan xatolikka yo'l qo'yib, jinoyat sodir etishdan shu sababga ko'ra qaytgan bo'lsa, bunday holat yuridik ahamiyatga ega bo'ladi, binobarin unda jinoyat tugallanmagan (qilmishni tugallangan emas, balki tayyorgarlik yoki suiqasd sifatida baholashga sabab bo'ladi) hisoblanadi. Shunday bo'lsada, xatolarni muhim va muhim bo'lmagan turlarga ajratish jinoyat huquqida zarur hisoblanib, jinoyat qonuni normalarini qo'llash jarayonida hisobga olinishi mumkin bo'lgan holatlarni tanlab olishni yengillashtiradi.

Jinoyat huquqida barcha muhim bo'lgan xatolarni ham ikki turga ajratish ahamiyatga egadir:

- 1) yuridik xato;
- 2) faktik xato.

Yuridik xato – bu shaxsning sodir etayotgan ijtimoiy xavfli qilmishining yuridik mohiyati va yuridik oqibatlariga nisbatan yanglishishidir. Yuridik xato uch xil ko'rinishda bo'lishi mumkin: 1) sodir etilayotgan qilmishning jinoiyligiga nisbatan yanglishish: a) shaxs sodir etayotgan qilmishini jinoyat deb biladi, ammo qonunga asosan jinoyat hisoblanmaydi; b) shaxs sodir etayotgan qilmishini jinoyat deb bilmaydi, ammo qonun uni jinoyat deb belgilaydi; 2) jazoning xususiyati bo'yicha yanglishish (jinoyat uchun tayinlanishi mumkin bo'lgan jazo turi, muddati va miqdori haqida yanglishish); 3) shaxsning sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishni huquqiy baholashga nisbatan yanglishishi.

Yuridik xato mavjud bo'lganda, kvalifikatsiyaning umumiy qoidalariga ko'ra, u javobgarlikka ta'sir etmaydi, ya'ni, shaxsning qilmishini yuridik xato mavjudligida kvalifikatsiya qilishda xato bo'lgan

holda qilmishni qanday kvalifikatsiya qilinsa, u bo‘lmaganda ham shunday kvalifikatsiya qilinadi.

Shaxs sodir etayotgan harakatlarini jinoyat deb hisoblamasa, biroq qonunga asosan bunday qilmishlar jinoyat deb topilsa, shaxsning bu kabi xatolikka yo‘l qo‘yishi qilmish natijasida qanday jinoiy oqibat kelib chiqqan bo‘lsa, ushbu jinoyat tarkibi bilan baholanadi, chunki shaxsning sodir etayotgan qilmishiga noto‘g‘ri baho berishi uni javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Qilmishga bu kabi huquqiy baho berilishi shaxsning qilmishni sodir etishdagi ruhiy holati ijtimoiy qimmatliklarga va uning ijtimoiy ahamiyatiga nisbatan salbiy munosabatdagi aybi bilan ifodalanadi.

Masalan, go‘sht-yog‘ korxonasining ishchisi korxonada o‘rnatilgan tartib-intizomni buzayman deb o‘ylab, u yerdan bir necha kilogramm go‘shtni o‘zi bilan olib ketadi. Biroq, qonun mazmuniga ko‘ra mulk shaklidan qat’i nazar korxonada, tashkilot yoki muassasaning mulkini ko‘p miqdorda o‘g‘irlash jinoyat kabi baholanadi. Bu kabi holatlarda shaxs o‘z qilmishining jinoyat ekanligini anglamagan holda harakat qilgan bo‘lsa-da, o‘z harakatlarini ijtimoiy zararli ekanligini tushunadi. Bu holat esa shaxsning aybi bor ekanligini belgilaydi.

Agar shaxs o‘z harakatlarini yanglishgan holda jinoyat deb o‘ylasa va bunday holatlarni qonun jinoyat deb hisoblamasa, shaxsning qilmishi javobgarlikni nazarda tutmaydi. Masalan, shaxs, bank muassasasini chetlab oz miqdorda valuta qimmatliklarini o‘tkazib jinoyat sodir etyapman deb o‘ylasa (JK 177-moddasining 1-qismiga asosan valuta qimmatliklarini ancha miqdorda olish yoki o‘tkazish, shunday harakatlar uchun ma‘muriy jazo qo‘llanilgandan so‘ng bir yil mobaynida u takroran sodir etilgan taqdirda jinoiy javobgarlik nazarda tutiladi) ham bunday qilmish amaldagi jinoyat qonuniga asosan jinoyat deb topilmaydi.

Jazoning xususiyati bo‘yicha yanglishish (jinoyat uchun tayinlanishi mumkin bo‘lgan jazo turi va hajmi haqida yanglishish). Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etayotgan shaxs, o‘zining sodir etayotgan jinoyati uchun qonunda qanday jazo nazarda tutilganligiga yanglishgan holda harakat qilsa, masalan: u sodir etayotgan qilmishi uchun qonunda jarima yoki axloq tuzatish ishlari belgilanishiga umid qilsayu, buning uchun qonunda ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo belgilangan bo‘lsa, bu kabi jazoning xususiyatiga nisbatan yanglishilgan holatlar qilmishni kvalifikatsiya qilishga ta‘sir etmaydi. Bunda shaxs jazo turlariga nisbatan yanglishgan bo‘lsa ham sodir etayotgan qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglaganligidan dalolat beradi. Demak, ta‘kidlash joizki,

qilmishning ijtimoiy xavfliligi sanksiya bilan emas, balki qilmish bilan belgilanadi. Sodir etilayotgan qilmish jamiyat uchun ijtimoiy xavfliligi qanchalik yuqori bo'lsa, qonun shundan kelib chiqqan holda jazo belgilaydi. Shu bois dastlab, shaxs tomonidan sodir etilgan qilmishning ijtimoiy xavfliligi baholanadi.

Subyektning o'zi sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishni huquqiy baholashda yanglishuvi. Masalan, shaxs o'zganing mulkini zo'rlik ishlatmay ochiqdan-ochiq talon-toroj qiladi (JK 166-m. 1-q.), ammo yashirin ravishda talon-toroj (JK 169-m.) qilyapman deb o'ylaydi. U huquqiy kvalifikatsiya qasd yoki ehtiyotsizlikning aqliy va irodaviy jihatlari ifodalovchi holatlariga kirmaydi va shu bois ayb javobgarlikka ta'sir etmaydi. Bunday hollarda subyekt (uning fikricha) sodir etgan jinoyati uchun emas, balki haqiqatda sodir etilgan jinoyati uchun javobgarlikka tortiladi.

Shaxsning o'zi sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishni huquqiy baholashga nisbatan yanglishuvi jinoyat qonuni jinoyat sodir etish natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan turli yuridik oqibatlarni va ularga nisbatan javobgarlikning tabaqalashtirilgan tizimini nazarda tutadi. Bundan kelib chiqqan holda javobgarlikning u yoki bu shakli yoxud boshqa yuridik oqibatlarni qo'llash uchun asos bo'luvchi belgilar haqida noto'g'ri tassavvurga ega bo'lish bilan bog'liq turli xatolar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, shaxs sodir etgan o'g'irlik uchun jinoyat qonuni shartli hukm qo'llashni nazarda tutishi haqida tasavvur qilib, xatolikka yo'l qo'yishi mumkin, biroq jinoyat qonuni o'g'irlik uchun ozodlikdan mahrum qilish yoki boshqa jazo turlarini ham belgilaydi. Shuningdek, aybdor tomonidan, chin ko'ngildan pushaymon bo'lish, jabrlanuvchi bilan yarashish, kasalligi tufayli javobgarlikdan ozod qilinishini tasavvur qilib, jinoyat sodir etish holatlari ham bundan istisno emas. Shu bilan birga, shaxs tomonidan yo'l qo'yilayotgan xatolar javobgarlikka tortish muddatining o'tishi, sudlanganlik holatini bekor qilish, amnistiya aktini qo'llash va boshqa shu kabilarga ham taalluqli bo'lishi mumkin. Ko'rib chiqilgan turli ko'rinishdagi xatolar shaxs tomonidan sodir etilayotgan qilmishning dastlabki bosqichidayoq uning ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglashi mumkinligini inobatga olgan holda javobgarlik va qilmishga huquqiy baho berishga ta'sir ko'rsatmaydi.

Umumiy qoidalardan kelib chiqqan holda xulosa qilish mumkinki, yuridik xato qilmishga huquqiy baho berishga ta'sir ko'rsatmaydi. Demak, shaxs sodir etayotgan qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglasa,

biroq uning yuridik oqibatlariga nisbatan xato tasavvurga ega bo'lgani holda harakat qilsa, qilmish ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotmaydi.

Shu bilan birga aytish joizki, yuridik adabiyotlarda ijtimoiy hodisalar va yuridik institutlar o'rtasidagi farqlanishga kam ahamiyat beriladi. Ammo, ushbu holatlar o'rtasidagi bunday farqlanish, mutlaq oxirgi hisoblanmaydi. *Birinchi*dan, yuridik institutlarning (qonun normalari, qoidalari va sh.k.) o'zi keng ma'noda ijtimoiydir, binobarin ular insonlar tomonidan yaratiladi va jamiyatda amal qiladi. *Ikkinchi*dan, ijtimoiy hodisalar o'ziga xos mazmunda oddiy hayotiy holatlar bilan baholanadi (hayot va sog'liqqa, mulkka va boshqalarga ziyon yetkazish). Biroq, ayrim hollarda insonlar o'rtasidagi munosabatlar murakkab hisoblanib, ijtimoiy ahamiyati aniq bo'lmaydi. Bunday hollarda ularning foydali yoki zararli oqibatlari odatiy hayotiy o'lchamlar bilan baholanishi mumkin emas. Buning uchun har ikki hodisaga baho berishda ijtimoiy va huquqiy taqiqlarga doir bilimga ega bo'lish talab etiladi. Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs, odam o'ldirish yoki boshqa shaxsning badaniga shikast yetkazish, o'zganing mulkini talon-toroj qilish mumkin emasligini bilishi mumkin. Biroq, har qanday shaxsning ham jinoyat qonuni yoki boshqa normativ hujjatlar asosida taqiq o'rnatuvchi qoidalarning huquqiy tabiatini bilmasligi to'g'risida mantiqan fikr yuritish mumkin. Masalan, shaxs davlat bojxona chegarasidan o'tkazilayotgan predmetlar qachon kontrabanda (JK 246-m.) jinoyati sifatida yoki bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish (JK 182-m.) deb baholanishi haqida bilmasligi mumkin. Ammo, bunday hollarda shaxsning jinoiy javobgarligi to'g'risidagi masalani hal etishda uning jinoyat sodir etishga nisbatan aybi (qasd yoki ehtiyotsizlik) mavjudligini aniqlash zaruriy shart sifatida baholanadi.

Shaxs sodir etayotgan qilmishining ijtimoiy xavfliligi haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lishi, faqat huquqiy qoidalarni tanishtirish asosidagina amalga oshirilishi mumkin. Shu bois mavjud huquqiy qoidalar har doim amal qiladi va shaxsning jamiyatda o'rnatilgan qonun-qoidalardagi taqiqlar haqida bilmasligi jinoiy javobgarlikdan ozod qilishga asos bo'lmaydi.

Faktik xato va uning yuridik ahamiyati. Faktik xato deganda shaxsning qilmishga, oqibatga, uning sodir etilish holatiga va ijtimoiy ahamiyatiga hamda jinoyat tarkibini tashkil etuvchi boshqa elementlarga nisbatan xatolikka yo'l qo'yishi yoki noto'g'ri tasavvurga ega bo'lishi tushuniladi.

Faktik xatolikning quyidagi turlari farqlanadi:

1) jinoyat obyektiga nisbatan xatolik;

- 2) jinoyat predmetiga nisbatan xatolik;
- 3) sodir etilayotgan qilmishning xususiyatiga nisbatan xatolik;
- 4) jinoyatning oqibatiga nisbatan xatolik;
- 5) qilmish va jinoiy oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanishga nisbatan xatolik;
- 6) boshqa holatlarga nisbatan xatolik.

Faktik xato mavjudligida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy qoidalari quyidagilarni tashkil etadi. Faktik xato jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga har doim ta'sir etadi va o'zgartiradi. Shu bois unda quyidagi ikki variantdagi kvalifikatsiya qilish qoidalari keng tarqalgan usullardan hisoblanadi:

1) sodir etilgan qilmish jinoyat sodir etishga suiqasd, jinoyatlar majmui – ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan qilmish sifatida kvalifikatsiya qilinadi;

2) sodir etilgan qilmish faqat jinoyatga suiqasd sifatida kvalifikatsiya qilinadi.

Faktik xatoning kvalifikatsiyaga ta'sir etmaydigan holatlari bevosita sodir etilgan qilmish va uning sodir etilish sharoitlariga nisbatan yanglishish holatlarga taalluqli bo'ladi. Mazkur holatdagi xato jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda aks ettirilmaydigan qilmishning ijtimoiy ahamiyati, uning ijtimoiy xavfliligi va xususiyati haqidagi shaxsning tasavvurini o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi.

Jinoyat obyektiga nisbatan xatolik – bu shaxsning sodir etayotgan qilmishi natijasida jinoyat qonuni bilan qo'riqlanayotgan ijtimoiy munosabatning buzilishi xususiyati haqida yanglishishidir.

Masalan, aybdor tungi vaqtda O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumiga tajovuz qilish maqsadida hokimiyat arbobini hayotidan mahrum qilish uchun tajovuz qiladi, biroq xatoga yo'l qo'ygan holda hokimiyat arbobini emas, balki boshqa shaxsni hayotidan mahrum qiladi. Bunday holda aybdorning harakati O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini ag'darishga qaratilgan, shuning uchun ham uning qilmishini O'zbekiston Respublikasiga qarshi jinoyat sifatida kvalifikatsiya qilish kerak. Ammo, mazkur qilmish natijasida O'zbekiston Respublikasi davlatining manfaati, uning siyosiy barqarorligiga putur yetmadi. Unda faqat aybdorning o'ziga bog'liq bo'lmagan holda oxiriga yetkaza olmagan, O'zbekiston manfaatlariga zarar yetkazishga qaratilgan harakatlari mavjud, xolos. Shu bois aybdorning bu kabi harakati O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumiga suiqasd qilish kabi baholanib, JK 25-moddasining 2-qismi, 159-moddasi kabi kvali-

fikatsiya qilinishi kerak. Biroq, qilmishga bunday huquqiy baho berish ham to'liq hisoblanmaydi, chunki unda boshqa shaxsning hayotidan mahrum bo'lganlik holati baholanmay qolmoqda.

Ayrim huquqshunoslar aybdorning jabrlanuvchiga aniq zarar yetkazishni xohlab, harakati natijasida o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra boshqa shaxsga zarar yetkazganlik hodisasini faktik xatoga taalluqli emas deb hisoblaydilar. Ammo ushbu fikrga qo'shilib bo'lmaydi, chunki mazkur fikrda qilmish va oqibatga nisbatan o'zaro aloqadorlik munosabatlari asoslantirib berilmagan. Ko'rsatib o'tilgan hodisadagi birinchi holatga nisbatan suiqasd va boshqa shaxsning hayotidan mahrum qilish kabi oqibatga nisbatan esa odam o'ldirishga ongli ravishda yo'l qo'yganligi uchun, uning qilmishi qasddan odam o'ldirish kabi jinoyatlar majmui sifatida kvalifikatsiya qilinishi kerak. Shuning uchun aybdorning jabrlanuvchi kim bo'lishidan qat'iy nazar boshqa shaxsni hayotidan mahrum qilishga ongli ravishda yo'l qo'yganligini inobatga olib, bunday qilmish qasddan odam o'ldirish sifatida kvalifikatsiya qilish lozim. Shunday qilib, yuqoridagi obyektga nisbatan xato sifatida keltirilgan misolda uning qilmishini JK 25-moddasining 2-qismi, 159-moddasining 1-qismi va 97-moddasining 1-qismi bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyat predmetiga nisbatan xatolik – bu shaxsning sodir etayotgan qilmishida jinoyat qonuni bilan qo'riqlanayotgan u yoki bu ijtimoiy munosabatni buzishi mumkin bo'lgan moddiy olam predmetiga ta'sir o'tkazishiga nisbatan yanglishishi yoki noto'g'ri tasavvurga ega bo'lishidir.

Yuridik adabiyotlarda jinoyat predmetiga nisbatan xatolikka yo'l qo'yilgan holatlar jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etmaydigan fikr keng tarqalgan. Biroq ushbu fikrga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Jinoyat predmetiga nisbatan xatolikka yo'l qo'yish holatlari jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etishi yoki etmasligi ham mumkin. Bunda jinoyat predmetiga nisbatan xatolikka yo'l qo'yilgan holatning jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etishi yoki etmasligi, jinoyat predmetining jinoyat qonuni normalarida jinoyat tarkibining zaruriy belgisi sifatida nazarda tutilgan yoki tutilmaganligiga bog'liq.

Jinoyatning predmeti jinoyat qonuni normalarida jinoyat tarkibining zaruriy belgisi sifatida nazarda tutilmagan bo'lsa, u holda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda ahamiyatga ega bo'lmaydi. Agar aksincha bo'lsa, ya'ni jinoyat tarkibini tashkil etish muayyan jinoyat predmeti bilan bog'liq

bo'lsa, unga nisbatan xatolikka yo'l qo'yish jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda yuridik ahamiyatga ega bo'lib, kvalifikatsiyaga ta'sir etadi. Masalan, JKning 247-moddasi (o'qotar qurol, o'q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalarini qonunga xilof ravishda egallash)da nazarda tutilgan jinoyatni kvalifikatsiya qilishda jinoyat predmetini baholash ahamiyatga ega. Masalan, shaxs o'qotar qurolini egallayman deb, aslida o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra o'zganing mulkini egallagan bo'lsa, uning qilmishini JK 25-moddasining 2-qismi va 247-moddasining 1-qismi kabi kvalifikatsiya qilish kerak.

Shuningdek, aytish joizki, sud amaliyotida faqat jinoyat predmetiga nisbatan faktik xatolikka yo'l qo'yish emas, balki jinoyatdan jabrlanuvchilarga nisbatan yanglishishga yo'l qo'yilishi holatlariga doir xatolar ham uchrab turadi.

Jabrlanuvchining shaxsiga nisbatan xato – jinoiy tajovuzga yo'liqqan shaxsga nisbatan yanglishishdir.

Aybdorning jabrlanuvchiga nisbatan xatolikka yo'l qo'yishida muayyan aniq shaxsga tajovuz qilinadi, biroq xatolikka yo'l qo'yish natijasida boshqa shaxsga zarar yetkaziladi.

Masalan, qasddan odam o'ldirishda aybdor aytaylik, A.ni o'ldiraman deb, B.ni o'ldiradi. Biroq, jabrlanuvchiga nisbatan xatolikka yo'l qo'yish jinoyatni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etmaydi, binobarin bunday holatda aybdor boshqa shaxsni hayotidan mahrum etishni anglaydi va xohlaydi.

Aybdor shaxsni hayotidan mahrum qilishni hohlab, uning o'rniga xatolikka yo'l qo'yib boshqa shaxsni o'ldirishi kvalifikatsiyaga ta'sir etmaydi, chunki Jinoyat kodeksining hayotga qarshi jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikni nazarda tutuvchi normalari shaxs kim bo'lishidan qat'i nazar, uning hayotini jinoiy tajovuzlardan himoya qiladi. Mazkur holatda aybdorning aybi u jabrlanuvchiga nisbatan xatolikka yo'l qo'ygan taqdirda ham shaxsni hayotidan mahrum qilishga qaratilgan bo'ladi.

Shu bilan birga, ta'kidlash joizki, ayrim hollarda jabrlanuvchining shaxsiga yoki jinoyat predmetiga nisbatan yanglishish holatlari jinoyat obyektini haqidagi noto'g'ri tasavvurga olib keladi. Masalan Jinoyat kodeksining turli normalarida nazarda tutilgan jinoyat predmetlarini o'g'irlash, firibgarlik yo'li bilan egallash. Masalan, o'zgalar mulki (JK 169-m.), o'qotar qurol, o'q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalari (JK 247-m.), kuchli ta'sir qiluvchi yoki zaharli moddalar (JK 251-m.), giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalar (JK 271-m.) va

boshqalar turli moddalarda nazarda tutilgan. Demak, ushbu predmetlarning xususiyatiga nisbatan xatolikka yo‘l qo‘yish jinoyat obyektini o‘zgartirib, ushbu jinoyatga suiqasd qilish kabi kvalifikatsiya qilishga sabab bo‘ladi.

Bunday holatda jabrlanuvchi yoki jinoyat predmeti jinoyat obyektining elementi sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham jabrlanuvchi yoki jinoyat predmeti jinoyat obyektining elementi sifatida namoyon bo‘lgan holatga nisbatan xatolikka yo‘l qo‘yilganda, bunday qilmishni kvalifikatsiya qilish avtomatik ravishda jinoyat obyektiga nisbatan xatoga yo‘l qo‘yish bo‘yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Qilmishning xususiyatiga nisbatan xatolik – bu sodir etilgan qilmishning ijtimoiy ahamiyati va mohiyati haqida noto‘g‘ri tasavvurga ega bo‘lishdir.

Ushbu xatoning jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda farqlanadigan ikki variantini ajratish mumkin:

1) shaxs xatolikka yo‘l qo‘ygan holda sodir etayotgan harakatini ijtimoiy xavfli deb o‘ylaydi, biroq haqiqatda u ijtimoiy xavfli hisoblanmaydi;

2) shaxs xatolikka yo‘l qo‘ygan holda sodir etayotgan harakatini ijtimoiy xavfli deb o‘ylamaydi, biroq aslida u ijtimoiy xavfli hisoblanadi.

Birinchi holatda, masalan, ona o‘z chaqalog‘ini tug‘ilishi bilanoq hayotidan mahrum qilish maqsadida bo‘g‘ib o‘ldirishga harakat qiladi, ammo haqiqatda chaqaloq o‘lik tug‘ilgan bo‘ladi.

Mazkur holatda shaxs tomonidan JKning 99-moddasida nazarda tutilgan onaning o‘z chaqalog‘ini qasddan o‘ldirish jinoyatini tashkil qiluvchi barcha harakatlar sodir etilmoqda va u o‘zi sodir etayotgan qilmishning ijtimoiy xavflilik xususiyatlarini anglamoqda. Biroq shaxs o‘ylagan maqsadiga yetmaganligi uchun qilmish ushbu jinoyatga suiqasdni tashkil etadi. Shu bois bunday qilmishning to‘liq kvalifikatsiyasi JK 25-moddasining 2-qismi, 99-moddasi bo‘yicha baholashni tashkil etadi.

Ikkinchi holatda ayol chaqaloqni tirik tug‘adi, biroq xatoga yo‘l qo‘ygan holda uni o‘lgan deb o‘ylab, dafn etadi. Mazkur holatda shaxsning sodir etayotgan qilmishi, uning ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglaganligi bois, qasddan sodir etilgan jinoyat tarkibini tashkil etmaydi. Biroq shaxs o‘zi sodir etayotgan qilmishning ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglamasada, bunday qilmishning ijtimoiy xavfliligini anglashi shart va mumkin bo‘lgan holatlar aniqlansa, qilmishni ehtiyotsizlik orqasida odam o‘ldirish sifatida kvalifikatsiya qilish kerak. Agar shaxsda bunday holatlar mavjud bo‘lmasa, unda ushbu qilmish aybsiz holda zarar yetkazish deb hisoblanib, jinoiy javobgarlikni istisno etadi.

Jinoyat oqibatiga nisbatan xatolik – bu kelajakda qilmish natijasida kelib chiqishi mumkin bo‘lgan oqibatning o‘zgarishi mumkinligi haqida noto‘g‘ri tasavvurga ega bo‘lishdir.

Avval ta’kidlanganidek, qilmish va oqibatni biri-biridan ajratish nisbiydir. Biroq, aybdorning aybi moddiy tarkibli jinoyatlarda qonun normasida jinoyat tarkibi sifatida nazarda tutilgan jinoyat oqibatiga nisbatan aniqlanadi. Moddiy tarkibli jinoyatlarda jinoyatning oqibatiga nisbatan shaxsning noto‘g‘ri tasavvurga ega bo‘lishi yoki yanglishganligi jinoyatni kvalifikatsiya qilinishini o‘zgarishiga sabab bo‘ladi.

Jinoyatning oqibatiga nisbatan xatolikka yo‘l qo‘yish ikki ko‘rinishda bo‘lishi mumkin:

1) shaxs o‘z xulq-atvori bilan jiddiy, ancha, ko‘p yoki juda ko‘p miqdorda zarar yetkazishni o‘ylaydi, biroq qilmish natijasida shaxs o‘ylagan zarardan kam bo‘lgan oqibat kelib chiqadi;

2) shaxs o‘z xulq-atvori bilan ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan yoki kam miqdorda zarar yetkazishni o‘ylaydi, biroq qilmish natijasida shaxs o‘ylagan zarardan ko‘p bo‘lgan og‘irroq oqibat kelib chiqadi.

Birinchi holatda, aybdorning jinoiy niyati amalga oshmay qoldi. U sodir etilishi mumkin bo‘lgan barcha harakatlarni amalga oshirdi biroq, o‘ylagan maqsadiga erisha olmadi. Bunday holda aybdorning qilmishi jinoyatga suiqasdni tashkil etadi. Masalan, aybdor shaxsni hayotidan mahrum qilish maqsadida, o‘qotar quroldan o‘q uzadi, biroq uning qilmishi natijasida jabrlanuvchiga faqat o‘rtacha og‘irlikdagi shikast yetkaziladi. Mazkur holatni kvalifikatsiya qilishda Jinoyat kodeksining 25-moddasiga havola qilgan holda 25-moddasining 2-qismi, 97-moddaning 1-qismi bo‘yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Agar shaxsning jinoyat sodir etishga bo‘lgan ruhiy munosabati og‘irroq javobgarlikni nazarda tutuvchi mustaqil tarkibli jinoyat belgilarini qamrab olsa va u jinoiy niyati bilan qamrab olingan jinoyat oqibatiga o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra erisha olmasa, bunday qilmish jinoyatni kvalifikatsiya qilishda aks etgan bo‘lishi kerak.

Masalan, shaxs ikki yoki undan ortiq shaxsni hayotidan mahrum qilishni ko‘zlab, xatolikka yo‘l qo‘ygan holda ularning biriga zarar yetkazib, ikkinchisiga zarar yetkaza olmagan taqdirda, bunday qilmish normaning baholanuvchi belgisi sifatida nazarda tutilgan bo‘lsa, kvalifikatsiyaga ta’sir etadi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Qasddan odam o‘ldirishga oid ishlar bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 2004-yil 24-sentabr 13-sonli qarori 6-bandida «Ikki yoki

undan ortiq shaxsni o'ldirishga nisbatan qasd mavjud bo'lganda jabrlanuvchilardan faqat bittasi o'lib, boshqalari aybdorga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra o'lmay qolgan bo'lsa, qilmishni JK 97-moddasi 2-qismining «a» bandi bilan ikki yoki undan ortiq shaxsni o'ldirish tariqasida kvalifikatsiya qilib bo'lmaydi, bunday hollarda aybdorning harakatlari JK 25-moddasi, 97-moddasi 2-qismining «a» bandi va 97-moddasining tegishli qismi bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak» – deb ko'rsatib o'tilgan.

Yuridik baho berish nuqtai nazaridan ikkinchi holatga huquqiy baho berish birmuncha murakkab hisoblanadi. Aybdorning ongi bilan qamrab olingan oqibatga nisbatan sodir etgan qilmishi qasddan sodir etilgan jinoyat belgilarini tashkil etadi. Aybdorning jinoiy niyati bilan qamrab olinmagan holda sodir etgan qilmishi natijasida kelib chiqqan oqibat esa, ehtiyotsizlikni tashkil etadi. Masalan, aybdor yengil shikast yetkazishni o'ylab jabrlanuvchining yuziga musht bilan uradi, biroq jabrlanuvchining ko'p qon yo'qotishi natijasida u hayotidan mahrum bo'ladi. Mazkur qilmishda shaxsning aybi jabrlanuvchining badaniga yengil shikast yetkazishni qamrab oladi. Biroq, uning qasdi bilan qamrab olinmagan jinoiy oqibat aybning ehtiyotsizlik shaklini tashkil etadi va bunday qilmish ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan jinoyat bilan qo'shimcha kvalifikatsiya qilishni talab etadi.

Agar bunday qilmish Jinoyat kodeksi bir normasining baholanuvchi (alohida kvalifikatsiya qilinuvchi) tarkibi sifatida ko'rsatib o'tilgan bo'lsa, u holda bunday qilmishni yagona jinoyat sifatida og'irlashtiruvchi tarkib bilan kvalifikatsiya qilish kerak. Masalan, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish natijasida shaxs hayotidan mahrum bo'lgan taqdirda, bunday qilmishni JK 104-moddasi 3-qismining «d» bandi bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Bunday hollarda qasddan odam o'ldirishni jabrlanuvchining o'limiga sabab bo'lgan qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatidan farqlash kerak bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Qasddan odam o'ldirishga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida» 2004-yil 24-sentabrdagi 13-sonli qarorining 4-bandida: «Qasddan odam o'ldirish jinoyatini jabrlanuvchining o'limiga sabab bo'lgan qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatidan farqlash uchun aybdorning qasdi nimaga qaratilganligini, uning o'z harakatlari oqibati, ya'ni jabrlanuvchining o'limiga nisbatan subyektiv munosabatini inobatga olish darkor» – deb ta'kidlab o'tilgan.

Sababiy bog‘lanishning rivojlanishiga nisbatan xatolik – bu jinoyat sodir etayotgan shaxs tomonidan jinoyat natijasida tasavvur qilinayotgan jinoiy oqibat kelib chiqish mexanizmining qanday shakllanishiga nisbatan xatolikka yo‘l qo‘yishidir.

Bunda shaxsda jinoyat sodir etish maqsadi mavjud, ammo u o‘zining harakati va kelib chiqqan oqibat o‘rtasidagi sababiy bog‘lanishning rivojlanish jarayonini noto‘g‘ri tasavvur etadi. Bu holda shaxsni kelib chiqqan oqibatga qarab ayblash uchun oqibatni yuzaga keltiruvchi sababiy bog‘lanishning aybdor tomonidan to‘g‘ri anglanmaganligini aniqlash zarur.

Masalan, aybdor shaxsni hayotidan mahrum qilish maqsadida jabrlanuvchini xushidan ketgunicha urib-do‘pposlaydi va uni o‘ldi deb o‘ylab, quduqqa tashlab yuboradi. Natijada jabrlanuvchi nafas yo‘llariga suv kirishi va dimiqishi oqibatida hayotidan mahrum bo‘ladi. Bunday xatolikka yo‘l qo‘yish kvalifikatsiyaga ta‘sir etmaydi, chunki bu o‘rinda jabrlanuvchining o‘limi aybdorning qasdi bilan qamrab olingan.

Biroq, bunday holatlarda jinoyat sodir etishning alohida bosqichlari boshqa bir mustaqil tarkibli jinoyatni tashkil etadigan bo‘lsa, qilmishni kvalifikatsiya qilish bir muncha murakkablashadi. Masalan, ko‘p hollarda shaxsni hayotidan mahrum qilish mustaqil tarkibli jinoyat hisoblangan badanga shikast yetkazish bosqichi orqali sodir etiladi. Uni quyidagi misolda ko‘ramiz. Er muntazam ravishda o‘z xotinini uradi va kamsitadi. Bunday qiynashlarga chiday olmagan xotin kunlardan birida dazmol bilan eriga shikast yetkazish maqsadida uning boshiga uradi, biroq xotin erni xushidan ketdi deb o‘ylaydi, ammo mazkur zarb erning o‘limiga olib keladi. Shundan so‘ng xotinda erni o‘ldirish niyati paydo bo‘ladi va jgut bilan uning bo‘ynidan bo‘g‘adi. Bunday holda agar ayol erni bo‘g‘ib o‘ldirishi va undan oldingi harakatlari natijasida o‘lim kelib chiqishi mumkin bo‘lgan jinoiy oqibatning mexanizmiga nisbatan yanglishmagan bo‘lganda, uning harakatini jinoyat sodir etish usuli sifatida yagona jinoyat deb kvalifikatsiya qilish mumkin bo‘lar edi, ammo aybdorning jinoyat oqibatining rivojlanish mexanizmiga nisbatan xatolikka yo‘l qo‘yishi va yaroqsiz obyektga nisbatan tajovuz qilishi ushbu jinoyatni sodir etishga suiqasd qilishni tashkil etadi. Shu bilan birga, aybdorning qasdi va uning real harakatlari bilan qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish jinoyatining tarkibi ham qamrab olinmoqda. Demak, bunday qilmishni qasddan odam o‘ldirish jinoyatiga suiqasd qilish bilan birga qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish deb ham kvalifikatsiya qilish kerak.

Jinoyat tarkibi belgilarining boshqa holatlariga nisbatan xatolikka yo'l qo'yish. Yuqoridagilardan tashqari shaxsning sodir etadigan jinoyat usuli, joyi, vaqti, holatlariga nisbatan ham xatolikka yo'l qo'yilishi mumkin. Shaxsning sodir etadigan jinoyatning usuli, joyi, vaqti va holatlariga nisbatan noto'g'ri tasavvurda bo'lishi har doim ham jinoyatni kvalifikatsiyasiga ta'sir etavermaydi, chunki qonun chiqaruvchi tomonidan bu belgilar aksariyat jinoyat tarkiblariga kiritilmagan. Biroq qonun chiqaruvchi jinoyat sodir etish usuli, joyi, vaqti va holatlarini jinoyat tarkibining zaruriy belgisi sifatida yoki javobgarlikning og'irlashtiruvchi holatlari tariqasida ko'rsatgan bo'lsa (masalan: portlatish qurilmalari, zaharli kimyoviy moddalar yoki boshqa yalpi qirib yuboradigan yoki nobud qiladigan usullarni qo'llagan holda ovchilik, baliqchilik yoki hayvonot dunyosining boshqa turlarini ushlab qoidalarini buzish (JK 202-m. 3-q. «Г» b.)), bunday holatlarga nisbatan xatoga yo'l qo'yish kvalifikatsiya qilishda inobatga olinadi.

Shunday qilib, inson ongli zot sifatida o'zining xatti-harakatida doimo qandaydir tasavvurga ega bo'ladi. Tabiiyki, jinoyat sodir et(ayot)gan shaxs ham o'zi sodir et(ayot)gan qilmish to'g'risida muayyan tasavvurga ega bo'lib, u bu qilmishining tabiati, kimga yo'naltirilganligi, qanday oqibatlarini yuzaga keltirishi, sababiy bog'lanish qanday rivojlanishi, bu harakat (harakatsizlik)ni qanday holat va usulda sodir etish va hokazolarni oldindan ko'z oldiga keltiradi.

Aybsiz holda zarar yetkazish. Jinoyat qonunida tasodif (kazu) deb nomlanadigan vaziyatlar norma tarzida mustahkamlangan. Qilmish aybsiz sodir etilgan deb tan olinadigan tasodif belgilari qonunda ham, amaliyotda ham, ayblilik prinsipiga rioya etilishini kafolatlash maqsadida mustahkamlangan. Jinoyat qonunining 24-moddasida aybsiz keltirilgan zararining ikki xil ifodasi taklif etiladi.

Birinchi ehtiyotsizlik orqasida yuz beradigan formal tarkibli jinoyatlar bilan tasodif o'rtasida chegara o'tkazadi. Bu ifoda «o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatlarini anglamagan, anglashi mumkin va lozim ham bo'lmagan» so'zlari orqali ifodalanadi. Jinoyat qonunida jinoyatning formal ehtiyotsizlik tarkiblari bo'lishi eng qimmatli ijtimoiy munosabatlarga ziyon yetkazishning oldini olish zaruratidan kelib chiqadi. Masalan, davlat siri yoki harbiy sir hisoblangan hujjatlarning, shuningdek ashyo yoki moddalarning ehtiyotsizlik orqasida yo'qotilishi (JK 163-m.) tamom bo'lgan jinoyatni tashkil etadi. Ayni paytda qonunda bunday jinoyatlar uchun faqat mazkur hujjatlar, ashyolar yoki moddalar o'z xizmat yoki kasb faoliyati yuzasidan ishonib topshirilgan shaxslarning,

basharti ularning mazkur hujjat va buyumlar bilan muomalasi qoidaga xilof munosabat deb topilgan va buning oqibatida hujjatlar yo'qotilgan hollardagina javobgarlikka tortilishi mumkinligi belgilab qo'yilgan. Demak, hujjatlarni boshqa shaxslar yo'qotgan taqdirda, hatto ular bunday qilmishning ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglashlari mumkin bo'lgan taqdirda ham, obyektiv mezon va aqliy element bo'lmaganligi sababli, ular aybdor hisoblanmaydilar. Shunday qilib, shaxs o'zi sodir etgan qilmishining ijtimoiy xavfliligini anglamasligi, shuningdek obyektiv, subyektiv mezonning yo'qligi aybsiz holda zarar yetkazishni tashkil qiladi.

Aybsiz holda zarar yetkazishning *ikkinchi* ifodasi ehtiyotsizlikning moddiy tarkiblarga nisbatan qo'llaniladigan tasodif belgilarini bildiradi va qonunda «ijtimoiy xavfli oqibatlar yuz berishiga ko'zi yetmagan, ko'zi yetishi mumkin va lozim ham bo'lmagan» so'zlari orqali ifodalanadi. Aybsiz holda zarar yetkazishning ushbu turi jinoiy ehtiyotsizlik mazmuniga bevosita ziddir va, binobarin, jinoiy ehtiyotsizlik belgilari aniqlanganida jinoyat mavjudligini, ular bo'lmaganida esa shaxsning javobgarlikka tortilishi uchun yetarli asoslar bo'lmagan aybsiz holda yetkazilgan zararining mavjudligini bildiradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. *Jinoyat subyektiv tomonining kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyati nimadan iborat?*

2. *Jinoyat tarkibi subyektiv belgilari asosida kvalifikatsiya qilish qoidalarini aytib bering.*

3. *Ayb shakllarining jinoyatni kvalifikatsiya qilishdagi o'rnini tavsiflab bering.*

4. *Jinoyat huquqi nazariyasida o'rganiladigan qasd turlarining jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi o'rni va ahamiyati nimadan iborat?*

5. *Motiv va maqsadning jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga ta'sirini yoritib bering.*

6. *Yuridik va faktik xatoliklar bo'yicha kvalifikatsiya qilish qoidalarini tavsiflab bering.*

7. *Jinoyat subyekt, uning belgilari, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi o'rni va ahamiyati nimalardan iborat?*

8. *Maxsus subyekt belgilari bo'yicha kvalifikatsiya qilish qoidalarini yoritib bering.*

TAMOM BO‘LMAGAN JINOYATNI KVALIFIKATSIYA QILISH

1-§. Tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilish qoidalari

Jinoyat ba’zi hollarda bir vaqtning o‘zida sodir etilishi mumkin, ba’zi hollarda esa ma’lum bir vaqt oralig‘ida davom etuvchi jarayondir. Barcha hollarda ham aybdor shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish lozim va bu muammo jinoyat ma’lum bir vaqt oralig‘ida davom etgan hollarda ko‘proq yuzaga keladi. Bu vaqt oralig‘ida shaxs o‘zining jinoiy maqsadini bosqichma-bosqich amalga oshiradi. Masalan, shaxs o‘g‘irlik jinoiyatini sodir etishni o‘ylab, birinchi navbatda u tajovuz obyektini, so‘ng esa o‘zining fikri orqali ushbu jinoiyatni sodir etishning eng qulay va xavfsiz usul va yo‘llarini aniqlaydi hamda o‘ziga sheriklar tanlaydi misol uchun: jinoiyat sodir etishni ko‘zlagan shaxs o‘g‘irlik jinoiyatini sodir etish anjomlarini topadi. O‘g‘irlangan narsalar va jinoiyat izlarini yashirish yo‘llarini aniqlaydi va hokazo. Aybdor jinoiyat sodir etishga tayyorgarlik ko‘rganligiga ishonch hosil qilganidan so‘ng bevosita jinoiy maqsadini amalga oshirishga kirishadi. Masalan uy-joyga, omborxonaga yoki boshqa xonaga g‘ayriqonuniy ravishda kiradi, qimmatbaho va boshqa narsalarni oladi va voqea joyidan yashirinadi. Ushbu keltirilgan vaziyatda o‘g‘irlik jinoiyatini sodir etishni niyat qilgan aybdor jinoiy maqsadiga erishgan bo‘lsa, fan nuqtai nazaridan ushbu jinoiy faoliyat rivojlanishining uch bosqichini ko‘rsatish mumkin.

Ular: 1) jinoiyatga tayyorgarlik ko‘rish harakatlari; 2) jinoiyatga suiqasd qilish; 3) tamom bo‘lgan jinoiyat.

Agar shaxs o‘zining jinoiy maqsadiga to‘la-to‘kis erishgan bo‘lsa, jinoiyatni kvalifikatsiya qilish jarayonida uning muayyan bosqichlarini aniqlashning zarurati yo‘q, sodir etilgan qilmish tamom bo‘lgan jinoiyat bo‘lib, unga o‘zganing mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilish deb huquqiy baho berilishi va o‘g‘irlik deb kvalifikatsiya qilinishi lozim. Biroq, real hayotga nazar tashlasak, ko‘p hollarda ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxs oldiga qo‘ygan maqsadiga o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra erisha olmaganligini kuzatish mumkin. Shunday hollarda jinoiy faoliyat aybdorga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra, o‘zining

rivojlanish bosqichlarining birida to‘xtaydi va shaxs o‘ylab qo‘ygan rejasini amalga oshirish imkoniyatidan mahrum bo‘ladi.

Aybdor tomonidan amalga oshirilayotgan jinoiy qilmish unga bog‘liq bo‘lmagan holatlarga ko‘ra oxiriga yetkazilmaganda, jinoyat sodir etish bosqichlari jinoiy-huquqiy ahamiyat kasb etadi va ularni kvalifikatsiya qilish jarayonida e‘tiborga olish va ko‘rsatish lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida qonun chiqaruvchi tomonidan jinoyatning umumiy tushunchasi aniqlanar ekan, nafaqat tugallangan jinoyat, balki tugallanmagan jinoiy faoliyat ham nazarda tutiladi. Biroq, Jinoyat kodeksining Maxsus qismida nazarda tutilgan jinoiy-huquqiy normalarning dispozitsiyasida faqat tamom bo‘lgan jinoyatlar tushunchasi ko‘rsatilgan. Tabiiyki, bunday hollarda muammo qanday yecqilishi lozim degan savol yuzaga keladi. Bu savolga javob topish uchun O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi Umumiy qismining 25-moddasiga murojaat qilish lozim. Ushbu moddada jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va jinoyat sodir etishga suiqasd qilish nazarda tutilgan va ular uchun javobgarlik masalasi hal etgan. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalariga asosan tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilish jarayonida uni amalga oshirayotgan shaxs har doim Jinoyat kodeksi Maxsus qismi moddasini JK 25-moddasiga murojaat etgan holda ko‘rsatishi zarur.

Bundan ko‘rinib turibdiki, respublikamiz jinoyat qonunchiligi jinoyat deb tamom bo‘lgan jinoiy faoliyatni ham, aybdorga bog‘liq bo‘lmagan holatlarga ko‘ra to‘xtagan, tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni (tayyorgarlik va suiqasd) ham jinoyat deb topadi.

Ba‘zi adabiyotlarda qasddan sodir etiladigan jinoyatlarning birinchi bosqichi bu qasdni izhor qilish deb e‘tirof etilgan. Ularda jinoyat sodir etishga tayyorgarlik ko‘rishdan oldin aybdorda ushbu jinoyatni sodir etish maqsadi shakllangan bo‘lishi kerak degan fikrlar bildirilgan. Bunday yuridik adabiyotning mualliflaridan, B.V. Yaselenko o‘z fikrlarini, JKning ba‘zi moddalarida qasd izhor etilgan vaqtdan boshlab jinoiy javobgarlik nazarda tutiladi, deb asoslamoqchi bo‘ladi. Bunga dalil sifatida ular Jinoyat kodeksi Maxsus qismining o‘ldirish bilan qo‘rqitish va hokazolar uchun jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan moddalarini ko‘rsatadilar¹⁵. Nazarimizda, bu ta‘kidlash xatodir, chunki bunday jinoiy-huquqiy normalarda jinoiy javobgarlik qasd izhor qilinganligi uchun emas, balki

¹⁵ Харанг: Уголовное право России. Части Общая и Особенная. – М., 2006. – С. 125-128.

mustaqil tamom bo'lgan jinoyat deb kvalifikatsiya qilinishi lozimdir. Qasdni izhor etish deganda biz shaxs jinoyat sodir etish niyati borligini biron-bir shaxsga aytganligini yoki bu haqda xatda yozib ko'rsatganligini tushunamiz.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligiga asosan qasdni izhor etish, qasddan sodir etiladigan jinoyatlar bosqichi deb tan olinmaydi va shuning uchun ham buning uchun shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Bu holat faqat jinoyatlarning oldini olishda e'tiborga olinishi mumkin. Yuqoridagi holat muhim ahamiyatga ega. Respublikamiz qonunchiligiga asosan zararli, xavfli fikrlar uchun shaxsni javobgarlikka tortishda uning jinoyat sodir etish maqsadi ma'lum bir ijtimoiy xavfli jinoiy qilmishlarida namoyon bo'lishi lozim. Faqat shunday hollardagina sodir etilgan qilmish jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki suiqasd qilish deb kvalifikatsiya qilinmog'i lozim.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida umumiy qoidaga ko'ra jinoiy faoliyatning tamom bo'lmaganlik darajasini aniq ko'rsatish taqozo etiladi. Buning sababi bu qilmishni jinoiy-huquqiy bahosiga va aybdorga odilona jazo tayinlash uchun zarurdir. To'g'ri, respublikamiz jinoyat qonunida jinoyatning tamom bo'lmaganligi jazoni yengillashtiruvchi holat deb to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilmagan, lekin jinoyat qonuniga asosan sud jazo tayinlashda jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasini, qilmishning sababi, yetkazilgan zararining xususiyati va miqdorini, aybdorning shaxsi hamda jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarini hisobga oladi. Jinoiy faoliyatning oxiriga yetkazilmaganligi va zararining yo'qligi, qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasini sezilarli darajada kamaytiradi.

Tamom bo'lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilish muammosi qo'yidagilardan iborat: 1) jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va jinoyat sodir etishga suiqasd qilishni, tamom bo'lgan jinoyatdan farqlash; 2) jinoyatga tayyorgarlik ko'rishni, jinoyat sodir etishga suiqasd qilishdan ajratish holatlari.

Jinoyatni kvalifikatsiya qilish davomida tamom bo'lmagan jinoiy faoliyat bosqichini to'g'ri aniqlash qilmishni jinoiy-huquqiy baholash jarayonida va odilona jazo tayinlashga zamin yaratishda muhim holat hisoblanadi. Xususan, agar sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishning jinoyatga tayyorgarlik deb kvalifikatsiya qilinishi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 36-moddasiga asosan qilmishning kam ahamiyatliligi bo'yicha ishni harakatdan to'xtatilishiga asos bo'lishi mumkin. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoiy faoliyatni

tamom bo‘lgan yoki tamom bo‘lmaganligini to‘g‘ri aniqlash, ya’ni jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish masalasini ko‘rib chiqishga ta’sir etadi. Shuning uchun ham kvalifikatsiya qilish jarayonida dastlabki jinoiy faoliyatning aniq bosqichini aniqlash lozim.

Tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilishni amalga oshirayotgan shaxs tamom bo‘lgan jinoyatning belgilari bilan bir qatorda jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish, jinoyat sodir etishga suiqasd qilishning belgilarini ham aniqlashi lozim. Qonun chiqaruvchi takrorga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyat belgilarini JK Maxsus qismida nazarda tutilgan moddalarning har birining dispozitsiyasida ko‘rsatmasdan uni bir marta JK Umumiy qismining 25-moddasida nazarda tutgan. Shu bois tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyat kvalifikatsiya qilinganida JK Umumiy qismining 25-moddasiga havola qilish shart, aks holda amalga oshirilgan jinoiy-huquqiy kvalifikatsiya to‘liq emas deb topiladi. Agar sodir etilgan qilmish oxiriga yetkazilgan, ya’ni aybdor shaxs o‘zining jinoiy maqsadiga erishgan bo‘lsa, bu muammo yuzaga kelmagan bo‘lar edi. Masalan, Abduraimov qo‘shnisining yerini egallab olish maqsadida, qo‘shnisi Vohidovni o‘ldirishni niyat qilib qo‘ydi. Shu maqsadini amalga oshirish niyatida Abduraimov xilvat joyda Vohidovning ko‘ksiga bir necha bor pichoq bilan zarba berdi. Vohidov voqea sodir bo‘lgan joyda hayotdan ko‘z yumdi. Bu misolda Abduraimov tomonidan sodir etilgan qilmish tamom bo‘lgan deb tan olinadi, chunki u o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga erishdi. Uning ijtimoiy xavfli harakatini O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 97-moddasi 2-qismining «и» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi, ya’ni tamagirlik niyatida qasddan odam o‘ldirish deb topiladi. Ijtimoiy xavfli qilmishni kvalifikatsiya qilish jarayonida jabrlanuvchi tirik qolganligi aniqlansa, kvalifikatsiya masalasi o‘zgaradi. Faraz qilaylik, Abduraimov, Vohidovga bir necha bor pichoq bilan zarba beradi, lekin jabrlanuvchiga tibbiy yordam ko‘rsatilishi natijasida uning hayoti saqlab qolindi. Jabrlanuvchining hayoti aybdorning irodasiga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra saqlab qolindi va jinoiy oqibat yuzaga kelmadi. Jinoiy-huquqiy kvalifikatsiyani amalga oshirishda yuqoridagi belgilar zaruriy tarzda e’tiborga olinishi lozim. Sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish, tamagirlik niyatida qasddan odam o‘ldirishga suiqasd deb, JK 25-moddasining 2-qismi va 97-moddasi 2-qismining «и» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilishda jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va jinoyat sodir etishga suiqasd qilishning o‘zi boshqa bir mustaqil jinoyat tarkibini tashkil etishi mumkin ekanligini esda tutish

lozim. Aybdor shaxs biron-bir jinoyatni sodir etishga tayyorgarlik yoki suiqasd qilish jarayonida boshqa bir maxsus obyektga tajovuz qiladi va bu harakatlar o'zining hususiyatiga ko'ra boshqa jinoyat tarkibini tashkil etadi. Masalan, qasddan odam o'ldirish jinoyatini sodir etish maqsadida aybdor shaxs o'qotar qurolini tayyorlaydi. Agar odam o'ldirish jinoyati aybdorning irodasiga bog'liq bo'lmagan hollarga ko'ra oxiriga yetkazilmagan bo'lsa, qilmishda ikkita jinoyat tarkibi mavjud bo'ladi. Birinchisi, qasddan odam o'ldirishga suiqasd, ikkinchisi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 248-moddasida nazarda tutilgan jinoyat. Ushbu ijtimoiy xavfli qilmishni kvalifikatsiya qilishda uning ikki tomonini ham aks etishi talab qilinadi, chunki ularning har biri alohida tarkib bo'lib, biri ikkinchisini qamrab olmaydi. Aybdorning qilmishi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 25, 97, va 248-moddalari bilan kvalifikatsiya qilinadi. O'lim yuzaga kelgan taqdirda esa qilmishni kvalifikatsiya qilishda JK 25-moddasiga murojaat etilmaydi. Ushbu moddalarning qaysi qismi va bandi qo'llanishi masalasi muayyan ijtimoiy xavfli qilmishning belgilaridan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Ijtimoiy xavfli qilmishni kvalifikatsiya qilish jarayonida tamom bo'lmagan jinoyat haqida faqat ma'lum bir guruh jinoyatlar sodir etilgandagina fikr yuritish mumkin. Ba'zi bir jinoyatlarning tarkiblari qonun chiqaruvchi tomonidan shunday tuzilganki, obyektiv tomoni hususiyatlariga ko'ra ularga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd qilish mumkin emas. Xususan qonun chiqaruvchi biron-bir jinoyatni aniq harakatsizlik deb aniqlab bersa, ular uchun tamom bo'lgan jinoyat sifatida javobgarlik nazarda tutiladi va jinoyatga tayyorgarlik ko'rganlik yoki jinoyat sodir etishga suiqasd qilganlik jinoiy javobgarlikni istisno qiladi (JK 116, 117, 195, 225-m. 1-q., 261-m.).

Ba'zi hollarda ma'lum bir guruh jinoyatlarning tuzilishi umuman jinoiy faoliyat yoki uning bosqichlaridan birini istisno etadi (JK 165, 225-m. 3-q., 140-m.).

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyatlarga tayyorgarlik ko'rish va jinoyat sodir etishga suiqasd qilish ehtiyotsizlik orqasida sodir etiladigan jinoyatlarda bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlash lozim. Bu bosqichlar faqat qasddan sodir etiladigan jinoyatlarda mavjud bo'lishi mumkin. Jinoyat kodeksining 25-moddasida bu haqda aniq qilib belgilab qo'yilgan. Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va jinoyat sodir etishga suiqasd qilish – bu qasddan sodir etiladigan jinoiy faoliyatdir. Shu bilan bir qatorda

yana shuni ta'kidlash joizki, tayyorgarlik va suiqasd faqatgina to'g'ri qasd bilan sodir etiladigan jinoyatlardagina kuzatilishi mumkin. Aybdor shaxs kuchli ruhiy hayajonlanish, zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish oqibatida jinoyat sodir etsa, unda muayyan bir jinoiy maqsadga erishish xohishi yo'qdir va shunga o'xshash jinoyatlarda na tayyorgarlik va na suiqasd bosqichini kuzatish mumkin. (JK 98, 100, 106, 107-m.). Xulosa qilib aytganda, shaxs ehtiyotsizlik yoki kuchli ruhiy hayajonlanish, zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish oqibatida va hokazo shunga o'xshash jinoyatlar sodir etsa, aybdor faqat tamom bo'lgan jinoyat uchun jinoiy javobgarlikka tortiladi. Agar shaxs bunday holatlarda muayyan qilmishni (harakat yoki harakatsizlikni) amalga oshirsayu, lekin jinoyat qonuni bilan nazarda tutilgan biron-bir jinoiy oqibat yuzaga kelmasa, u jinoiy javobgarlikka tortilmaydi.

To'g'ri qasdning noaniq yoki alternativ (muqobil) turi mavjud bo'lganda jinoyat sodir etilsa, ularni kvalifikatsiya qilishda sezilarli muammo tug'iladi. To'g'ri qasdning bunday turlarida shaxs qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasini anglab yetadi, bir necha jinoiy oqibatning yuzaga kelishiga ko'zi yetadi va shuni istaydi yoki mana shu bir necha jinoiy oqibatning birontasi yuzaga kelishiga ongli ravishda yo'l qo'yadi. B.A. Kurinov o'zining asarida to'g'ri noaniq yoki to'g'ri alternativ qasd bilan sodir etiladigan jinoyatlarning ba'zi birlarida tamom bo'lmagan jinoiy faoliyat mavjud bo'lishi mumkin degan fikrni bildirgan¹⁶. Agar jinoyat egri qasdning turi bilan sodir etilganda edi, bu muammo yuzaga kelmagan bo'lar edi, chunki bunday jinoyatlarda tamom bo'lmagan jinoiy faoliyat mavjud bo'lmaydi. Jinoyat to'g'ri qasdning to'g'ri noaniq yoki to'g'ri alternativ turlari bilan sodir etilgan bo'lsa, kutilayotgan jinoiy oqibatning biron-biri aybdorning irodasiga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra yuzaga kelmagan bo'lsa, aybdorning qilmishi qanday kvalifikatsiya qilinmog'i kerak. V. N. Kudryavsev aybdorning bunday harakatlarini biz u kutayotgan bir necha jinoiy oqibatning eng yengilrog'iga suiqasd deb kvalifikatsiya qilish lozim degan fikrni bildirgan¹⁷. Bizning fikrimizcha ham shunday.

¹⁶ Qarang: *Куринов Б.А.* Научные основы квалификации преступлений. – М., 1984. – С. 56.

¹⁷ Qarang: *Кудрявцев В.Н.* Общая теория квалификации преступлений. – М., 2004. – С. 125.

2-§. Jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va jinoyatga suiqasd qilishni kvalifikatsiya qilish

Biz yuqorida tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilish masalasini, ya’ni *birinchidan*, jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va jinoyat sodir etishga suiqasd qilishni tamom bo‘lgan jinoyatdan farqlash va *ikkinchidan*, jinoyatga tayyorgarlik ko‘rishni jinoyat sodir etishga suiqasd qilishdan farqlashni o‘z ichiga oladi deb qayd etdik. Endi mana shu muammolarni qanday hal etish lozimligini yoritib beramiz.

Sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishni kvalifikatsiya qilish mobaynida uning tamom bo‘lgan yoki tamom bo‘lmaganligini aniqlash uchun biz muayyan jinoyat tarkibining tuzilishiga (konstruksiyasiga) asoslanishimiz lozim. Jinoyat tarkibi moddiy tarkibga tegishli bo‘lsa, jinoyat jinoiy-huquqiy normada nazarda tutilgan jinoiy oqibat yuzaga kelgan vaqtdan tamom bo‘lgan hisoblanadi. Agar jinoyat tarkibi formal tarkibli hisoblansa, jinoiy-huquqiy normada ko‘rsatilgan harakat yoki harakatsizlik amalga oshirilgan vaqtdan tamom bo‘lgan hisoblanadi va jinoyatni tamom bo‘lgan deb tan olish uchun qandaydir jinoiy oqibatning yuzaga kelishi talab qilinmaydi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda kesik tarkibli jinoyatlarni ham esda tutish lozim. Kesik tarkibni, jinoyat tarkibining turi sifatida ba’zi olimlar hozirga kelib rad etayotgan bo‘lsalar ham, biz uni jinoiy-huquqiy kvalifikatsiyani amalga oshirishda katta ahamiyatga ega deb hisoblaymiz. Bunday jinoyatlarda jinoiy oqibat, jinoiy faoliyatning dastlabki bosqichida to‘xtatilgan bo‘ladi va qonun bilan qo‘riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazilgan yoki yetkazilmaganligidan qat’i nazar, normada nazarda tutilgan harakatlar amalga oshirilgan vaqtdan boshlab tamom bo‘lgan hisoblanadi.

Tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni tamom bo‘lgan jinoyatdan farqlash vaqtida tamom bo‘lgan jinoyatda har doim muayyan jinoiy-huquqiy normada nazarda tutilgan belgilarning barchasi mavjud bo‘lishini nazarda tutish lozim. Tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatda esa har doim jinoyat obyektiv tomonining biron-bir belgisi bo‘lmaydi. Bunday hollarda sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish u yoki bu jinoyatni sodir etishga suiqasd deb JK 25-moddasiga murojaat etgan holda kvalifikatsiya qilinadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 97-moddasida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi shunday tuzilganki, u jabrlanuvchining o‘limi yuzaga kelgan vaqtdan tamom bo‘lgan hisoblanadi. Agar aybdorning odam o‘ldirishga qaratilgan ijtimoiy xavfli qilmishi natijasida

uning irodasiga bog‘liq bo‘lmagan holatlarga ko‘ra o‘lim yuz bermasa, lekin jabrlanuvchiga tan jarohati yetkazilsa, qilmish qasddan odam o‘ldirish jinoyatini sodir etishga suiqasd deb kvalifikatsiya qilinadi. Qo‘shimcha ravishda badanga shikast yetkazish uchun nazarda tutilgan normalar qo‘llanilmaydi, chunki sodir etilgan qilmishni tamom bo‘lmagan deb kvalifikatsiya qilishning o‘zi aybdor ko‘zda tutgan jinoiy oqibatdan yengilroq bo‘lgan barcha holatlarni qamrab oladi.

Tamom bo‘lgan jinoiy faoliyat kvalifikatsiya qilinayotganida unga qasdning borligi va aniq ijtimoiy xavfli qilmish mavjudligini nazarda tutish lozim. Aybdor shaxs bunday hollarda nimani niyat qilib qo‘ygan bo‘lsa, o‘shani amalga oshiradi va niyatiga yetadi. Masalan, Ochilov o‘zganing mulkini egallab olishni niyat qilib, uni amalga oshirdi ya’ni mulkni egallab oldi va uni taqsimlash, undan foydalanish hamda unga egalik qilishning real imkoniyatiga ega bo‘ldi. Misoldan ko‘rinadiki, qilmish tamom bo‘lgan talon-toroj deb kvalifikatsiya qilinadi. Ushbu qilmishni tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyat deb kvalifikatsiya qilish uchun aybdor o‘zining jinoiy niyatini amalga oshira olmagan bo‘lishi kerak, ya’ni o‘zganing mulkini irodasiga bog‘liq bo‘lmagan hollarga ko‘ra egallab olmagan bo‘lishi lozim. Masalan, boshqa bir holatda Ochilov o‘zganing mulkini egallab olishni niyat qilib qo‘ydi, lekin jinoiy maqsad amalga oshirilayotgan vaqtda u ichki ishlar idoralari xodimlari tomonidan qo‘lga olindi. Natijada ijtimoiy xavfli qilmish sodir etishda aybdor bo‘lgan shaxsning zararli niyati amalga oshmay qoldi. Bunday qilmish talon-toroj jinoyatini sodir etishga suiqasd qilish deb JK 25-moddasiga ko‘ra kvalifikatsiya qilinadi.

Tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilish muam-molaridan ikkinchisi – bu jinoyatga tayyorgarlik ko‘rishni, jinoyat sodir etishga suiqasd qilishdan farqlashdir. Tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyat qaysi bosqichda majburiy to‘xtatilgan: tayyorgarlik bosqichidami yoki suiqasd bosqichidami, aniq ko‘rsatilishi lozim. Shuning uchun ham ushbu bosqichlarni kvalifikatsiya qilishda JK 25-moddasining 1 yoki 2-qismlari qo‘llanilishi lozim. Jinoyatga tayyorgarlik ko‘rishning obyektiv belgilari quyidagilardan iborat: 1) jinoyat sodir etish uchun shart-sharoit yaratishga qaratilgan qilmishlar; 2) jinoyatni yashirish uchun shart-sharoit yaratuvchi qilmishlar; 3) shaxsga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra jinoyat sodir etilishi boshlangunga qadar qilmishning to‘xtatilishi.

Tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilish jarayonida yuqoridagi belgilarning birinchisi va ikkinchisi muqobil tabiatga ega

ekanligiga e'tibor berish lozim. Aybdorning qilmishi, faqat jinoyat sodir etish yoki uni yashirishga shart-sharoit yaratishdan iborat bo'lishi mumkin, ba'zi hollarda esa qilmish har ikki harakatni amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi. Tayyorgarlik harakatlarini jinoyat tarkibini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan harakatlar bilan bog'liqlikda ko'rib chiqilishi lozim. Tayyorgarlik harakatlari jinoiy niyatni amalga oshirish yoki uni yashirish uchun shart-sharoit yaratishga qaratiladi va ular o'rtasida uzviy aloqa bo'ladi. Ana shu tayyorgarlik harakatlari o'rtasidagi aloqani to'g'ri belgilash, qilmishni jinoyatga tayyorgarlik ko'rish deb kvalifikatsiya qilishga ta'sir ko'rsatadi. Ular o'rtasidagi aloqadorlik aniqlanayotganda tayyorgarlikni qasdni izhor etish va suiqasddan aniq farqlash zarur. Agar jinoiy faoliyat tayyorgarlik bosqichida aybdorning irodasiga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra to'xtatilgan bo'lsa, qilmish JK 25-moddasi 1-qismiga binoan kvalifikatsiya qilinishi lozim. Masalan, aybdor qalbaki pul yasashni maqsad qiladi va uni amalga oshirish niyatida bo'yoq tayyorlaydi, unga to'g'ri keladigan qog'oz, pul chiqaruvchi moslama topadi. Bu haqida xabar topgan ichki ishlar idoralari xodimlari tomonidan aybdor shaxs qo'lga olinadi. Ushbu hodisada aybdor shaxsning jinoiy faoliyati tayyorgarlik bosqichida uning irodasiga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra to'xtatilganligi ko'rinib turibdi. Yuqorida aytib o'tilgan qoidaga asosan aybdorning harakatlarini O'zbekiston Respublikasi JK 25-moddasining 1-qismi va 176-moddasining 1-qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoiy-huquqiy kvalifikatsiyani amalga oshirayotgan shaxs aybdorning qilmishi, qasddan sodir etiladigan jinoyatlarning suiqasd bosqichida uning irodasiga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra majburiy to'xtatilganini aniqlasa, qilmish JK 25-moddasining 2-qismiga binoan uning barcha belgilarini qamrab oluvchi jinoiy-huquqiy normani ko'rsatib kvalifikatsiya qilinadi.

Qasddan sodir etiladigan jinoyatning boshlanishi va shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra to'xtatilishida jinoyat sodir etishga suiqasd qilishning qo'yidagi belgilarini ajratish mumkin: 1) jinoyat sodir etishning boshlanishi; 2) majburiy to'xtatilganlik; 3) to'g'ri qasd.

Shaxs jinoyat sodir etishga suiqasd qilganida u o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan harakatlarning barchasini amalga oshira olmaydi yoki ba'zi hollarda ko'zlangan maqsad kelib chiqishi uchun barcha harakatlar amalga oshiriladi, lekin shunga qaramay kutilgan jinoiy oqibat yuzaga kelmaydi.

Jinoyat huquqi nazariyasi va sud amaliyotida jinoyat sodir etishga suiqasd qilish tugallangan va tugallanmagan turlarga bo'linadi. Tugallangan suiqasdga aybdor jinoiy maqsadiga erishish uchun zarur bo'lgan barcha harakatlarni amalga oshiradi, lekin kutilgan oqibat unga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra yuzaga kelmaydi. Masalan, otilgan o'q jabrlanuvchiga tegmaydi, jabrlanuvchiga zahar beriladi, biroq u turli sabablarga ko'ra o'z kuchini yo'qotgan bo'lib ta'sir qilmaydi va hokazo. Tugallanmagan suiqasdda esa shaxs ko'zlab qo'ygan maqsadini amalga oshirish uchun zarur deb hisoblagan harakatlarning bir qismini sodir etadi, jinoiy faoliyat unga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra to'xtaydi. Masalan, aybdor jabrlanuvchiga pichoq bilan zarba berish uchun qo'l ko'tardi, lekin uning qo'lidan ushlab olishadi. Suiqasdning boshlang'ich vaqti shaxs jinoyatning obyektiv tomonini bajarishga kirishish vaqti bo'lsa, yakuniy vaqti jinoyat tarkibining obyektiv tomonini to'la bajarishidir. Moddiy tarkibli jinoyatlarda suiqasd bosqichini aniqlash deyarli qiyinchilik tug'dirmaydi. Formal tarkibli jinoyatlarda esa bu muammoni yechish bir muncha mushkuldir. Ularda suiqasd bilan tamom bo'lgan jinoyat bosqichlari bir jinoiy xulqqa birlashib ketadi, chunki shaxs tomonidan taqiqlangan harakatlarni bajarilishining o'zi tamom bo'lgan jinoyat deb tan olinadi. Jinoiy-huquqiy kvalifikatsiyani amalga oshirayotgan shaxs formal tarkibli jinoyatlarda suiqasd bosqichi faqat obyektiv tomoni bir necha harakatlardan iborat jinoyatlardagina bo'lishini esda tutishi lozim. Masalan: pora berish jinoyati mansabdor shaxs porani olganidan so'ng tamom bo'lgan hisoblanadi. Agar mansabdor shaxs taklif qilinayotgan porani olishdan bosh tortsa, pora beruvchining harakatlarida suiqasd bosqichining belgilari mavjuddir va qilmish JK 25-moddasining 2-qismi va 211-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinmog'i lozim. Qilmishni bunday kvalifikatsiya qilishning sababi pora beruvchining jinoiy maqsadi unga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra amalga oshmaganligidir.

Bizga jinoyat huquqidan ma'lumki, suiqasdning yaroqsiz turi ham mavjud. Suiqasdning bu turida aybdor yaroqsiz obyektga yoki qonun bilan qo'riqlanadigan obyektlarga yaroqsiz vositalar bilan tajovuz qiladi. Agar jinoiy-huquqiy kvalifikatsiyani amalga oshirayotgan shaxs, aybdor yaroqsiz obyektga yoki obyektga yaroqsiz vositalar bilan tajovuz qilganligini aniqlasa, sodir etilgan qilmish suiqasd deb kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Yaroqsiz obyektga tajovuz qilganda shaxs shunday harakat qiladiki, yuzaga kelgan sharoitda unga real zarar yetkazishi mumkin emas. Masalan, Ergashev g'arazgo'ylik maqsadida Toshmatovni o'ldirmoqchi

bo'ladi va qulay paytni poylab uning uyiga keladi hamda jabrlanuvchi divanda uxlab yotganligini oynadan ko'radi. Ergashev oynadan Toshmatovga qarata o'qotar quroldan o'q uzadi va uni o'ldirdim deb o'ylaydi. Aslida esa Toshmatov ikki soat oldin yurak xastaligi natijasida o'lgan bo'ladi. Yuqoridagi qoidaga asosan obyektga nisbatan xatolikka yo'l qo'yilgan deb hisoblanadi va qilmish JK 25-moddasi orqali 97-moddasi 2-qismining «и» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Bunday hollarga yana misol tariqasida quyidagini keltirish mumkin: shaxs o'g'irlik jinoyatini sodir etish maqsadida do'konga kiradi, shu payt u qorong'ilikda turgan manikenni do'kon qorovuli deb o'ylab unga qarata o'q uzadi yoki o'g'ri birovning cho'ntagiga qo'l soladi, cho'ntakda hech narsa bo'lmaydi.

Shaxsning qasdi amalga oshmay qolganida kvalifikatsiya masalasi qanday hal qilinadi? Bunday hollarda qilmish kutilgan niyatga suiqasd deb kvalifikatsiya qilinadi. Shu bois shaxs talon-toroj jinoyatini sodir etganida u ko'zlab qo'ygan mulkning miqdori kvalifikatsiyani aniqlab beradi. Agar shaxs o'zganing mulkiga ancha, ko'p, juda ko'p miqdorda talon-toroj qilishni ko'zlab qo'ygan bo'lsa-yu, lekin jinoiy niyat unga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra to'liq amalga oshirilmay qolgan bo'lsa, qilmish ko'zlangan miqdorda talon-toroj jinoyatini sodir etishga suiqasd deb kvalifikatsiya qilinadi. Bunday hollarda real egallab olingan mulkning miqdori inobatga olinmaydi. Masalan, Aliyev zavod g'aznasiga (kassasiga) ishchilar uchun mo'ljallangan ish haqi olib kelinganligi haqida xabar topadi. Aliyev ushbu pullarni egallab olish maqsadida kechqurun zavod g'aznasi binosiga kiradi va shu yerdagi seyfni kalit tanlash yo'li bilan ochadi hamda u yerda oz miqdorda pul borligini ko'radi. O'zining harakatlari natijasida Aliyev ellik ming so'm miqdordagi pulni egallab oladi, uning niyati esa juda ko'p miqdordagi mulkni talon-toroj qilish edi. Lekin niyat unga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra to'la amalga oshirilmadi. Qilmish ushbu belgilarga asosan JKning 25-moddasining 2-qismi va 169-moddasi 4-qismining «a» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Jinoyat sodir etishda shaxs o'ylab qo'ygan jinoyati bilan real amalga oshirgan jinoyat o'rtasida sezilarli darajada jiddiy farqi bo'lmasa, erishilgan natija va qilmish tugallangan jinoyat tariqasida kvalifikatsiya qilinadi. Chunki suiqasd deb qilmish faqatgina shaxs og'irlashtiruvchi tarkibli talon-torojni maqsad qilib qo'yib, amalda esa oddiy talon-torojni sodir etgani uchun kvalifikatsiya qilinadi. Agar aybdor million so'm miqdordagi pulni egallab olish maqsadini ko'zlab o'g'irlik jinoyatini sodir etsa-yu, amalda esa 10000 (o'n ming) so'm pulni egallab olsa, qilmishda JK 169-moddasining 2, 3, 4-qismlarida nazarda tutilgan og'irlashtiruvchi

holatlar mavjud bo'lmasa, JK 169-moddasining 1-qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Agar og'irlashtiruvchi holatlar mavjud bo'lsa, u holda qilmish og'irlashtiruvchi belgiga nisbatan suiqasd sifatida baholanadi. Ushbu aytilgan fikrlar asosida, agar shaxs og'irlashtiruvchi tarkibli jinoyat sodir etish maqsadini o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra amalga oshira olmagan bo'lsa, qilmishga tamom bo'lmagan jinoiy faoliyat deb qaraladi degan umumiy qoidani ishlab chiqish mumkin. Og'irlashtiruvchi tarkibning yo'qligi, oddiy tarkibning mavjudligi qilmishni tamom bo'lgan jinoiy faoliyat deb tan olish uchun asos bo'la olmaydi, chunki bunday hollarda o'yilgan maqsad shaxsga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra yuzaga kelmaydi, u esa og'irlashtiruvchi tarkibli jinoyat sodir etishni maqsad qilib qo'ygan.

Ikki yoki undan ortiq shaxsni qasddan o'ldirish jinoyatini sodir etishda bir shaxs o'lsa-yu, ikkinchisi tirik qolsa, qilmishni tamom bo'lgan jinoyat deb tan olish mumkin emas, chunki ikki yoki undan ortiq shaxsning o'limi aybdorga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra yuzaga kelmagan. Shu bois qilmishni JK 97-moddasining 2-qismi va 25-moddaning 2-qismi orqali 97-modda 2-qismining «a» bandi bilan kvalifikatsiya qilish lozim.

Yaroqsiz vositalar bilan suiqasd qilishda aybdor shaxs jinoyat sodir etishda shunday vosita va qurollardan foydalanadiki, ular o'zining xususiyatlariga ko'ra kutilayotgan jinoiy oqibatni yuzaga keltira olmaydi. Masalan, Karimov Ilyosovni o'ldirish uchun unga to'pponchadan o'q uzmoqchi bo'lib, tepkini bosadi, lekin to'pponchani tepkisi yo'qligi uchun o'q otilmaydi. Qilmishga yaroqsiz qurol bilan suiqasd qilish deb qaraladi va JK 25-moddasining 2-qismi va 97-moddasining tegishli qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Yaroqsiz obyektga tajovuz qilishda ham yaroqsiz vositalar bilan qonun bilan qo'riqlanadigan obyektlarga tajovuz qilishda ham shaxs o'zi ko'zlagan maqsadga olib keluvchi va muayyan jinoyat tarkibining obyektiv tomonini tashkil etuvchi ma'lum bir harakatlarni amalga oshiradi, lekin jinoiy oqibat uning irodasiga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra yuzaga kelmaydi. Shuning uchun ham bunday holat jinoyat sodir etishga suiqasd qilish uchun javobgarlikka doir umumiy qoidalar asosida ko'rib chiqiladi.

3-§. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishni kvalifikatsiya qilish

Jinoiy-huquqiy faoliyat yuqorida ko'rsatilganidek, bir necha bosqichdan o'tadi. Bosqichlar ba'zi hollarda bir-biridan vaqt oralig'i bilan ajralib turadi. Ba'zan esa muayyan bosqichning o'zi, vaqt oralig'ida o'tish

mobaynida shaxs boshlagan jinoiy faoliyatni davom ettirishni to'xtatishi mumkin.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish, jinoiy huquqida muhim ahamiyatga ega, chunki u javobgarlikni istisno qiladi. Shuning uchun ham u jinoyatlarning oldini olish va profilaktika qilish vazifalarini amalga oshirishda katta ahamiyatga ega.

Jinoyat huquqida jinoiy sodir etishdan ixtiyoriy qaytish deganda, shaxs o'zi boshlagan jinoiy faoliyatni, uni oxiriga yetkazish uchun imkoniyat mavjudligini anglagan holda to'xtatishi yoki jinoiy oqibat kelib chiqishini oldini olishi tushuniladi. Bunda shaxsning o'z jinoiy faoliyatini amalga oshirishdan bosh tortishi, ixtiyoriy va butunlay qaytishi nazarda tutiladi.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish, ko'zda tutilayotgan jinoiy oqibatga olib kelmagan harakatlarni qaytarishdan bosh tortishni o'z ichiga olmaydi. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishni, shaxs ko'zlagan jinoiy oqibatga olib kelmagan harakatlarni qaytarishdan bosh tortishidan ajrata bilishi lozim. Masalan, Jo'rayev G'ofurovni o'ldirish maqsadida uning orqasidan kuzatadi va odam kam bo'lgan xilvat joydan unga qarata to'pponchadan o'q uzadi, lekin o'q jabrlanuvchiga tegmaydi. Jo'rayev G'ofurovga qarata ikkinchi marotaba o'q uzadi, bu gal ham o'q nishonga tegmaydi. Shunda aybdor voqea sodir bo'lgan joydan qochib ketadi. Jo'rayevning harakatlari qasddan odam o'ldirishga qaratilgan bo'lsa ham, u o'z jinoiy faoliyatini davom ettirishdan ixtiyoriy qaytadi, chunki maqsadni amalga oshirish uchun barcha imkoniyatlar mavjud edi degan xulosaga kelishi mumkin. Bunday fikr xatodir, chunki, Jo'rayev ikki marta jabrlanuvchiga qarata o'q uzadi, ikkalasida ham o'q uning irodasiga bog'liq bo'lmagan holda jabrlanuvchiga tegmaydi. Shunda u o'z harakatlarini davom ettirmaydi. Aybdorning boshlang'ich ikki harakati-dayoq odam o'ldirishga suiqasd qilishning tamom bo'lgan tarkibi mavjud. Ushbu belgilarga asoslangan holda qilmishni JKning 25-moddasini 2-qismi va 97-moddasining tegishli qismi, bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Agar jabrlanuvchiga birinchi marotaba o'q uzilganda tegmasa, ikkinchi marotaba o'q uzilganda esa o'q nishonga tegsa va turli sabablarga ko'ra o'q uzgan shaxs, jabrlanuvchiga birinchi tibbiy yordam ko'rsatgan taqdirda ham kvalifikatsiya masalasi yuqoridagi holat kabi hal qilinadi. Aybdorning jabrlanuvchiga birinchi tibbiy yordam ko'rsatganligi kvalifikatsiyaga ta'sir ko'rsatmaydi, balki jazo tayinlashda inobatga olinishi mumkin.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatning ikki bosqichida ham uchrashi mumkin. Bunda tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatning xususiyati, shaxs qaysi bosqichda jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytganligi, jinoyat sodir etishda shaxsning roli e‘tiborga olinishi lozim. Respublikamiz jinoyat qonunchiligiga asosan shaxsning jinoyatni oxiriga yetkazishdan ixtiyoriy qaytganligi belgilangan barcha hollarda, uning ixtiyoriy qaytganligiga ko‘ra jinoiy javobgarlikdan ozod qilish masalasini hisobga olish lozim.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish, jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va uni sodir etishga suiqasd qilish bosqichlarida ham bo‘lishi mumkin. Ba’zi olimlar jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish suiqasdning tamom bo‘lmagan turidagina mumkin, tamom bo‘lgan suiqasdda esa jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish mumkin emas, degan fikrlarni bildirganlar. Bunday mualliflarning fikriga qo‘shilib bo‘lmaydi. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish tamom bo‘lgan suiqasdda ham uchrab turadi. To‘g‘ri, bir daqiqali jinoyatlarda ixtiyoriy qaytish bo‘lmaydi va bu kvalifikatsiyada inobatga olinadigan holatdir. Masalan, qasddan odam o‘ldirish, badanga shikast yetkazish va hokazo jinoyatlarda maqsadni amalga oshirishga qaratilgan harakatlar to‘liq amalga oshirilganidan so‘ng jinoyatdan ixtiyoriy qaytish mumkin emas, chunki aybdor maqsadini amalga oshirish uchun zarur deb hisoblagan barcha harakatlarni bajaradi, lekin jinoiy oqibat unga bog‘liq bo‘lmagan holatlarga ko‘ra yuzaga kelmaydi. Bunday jinoyatlarda jinoiy oqibat tarkibning obyektiv tomonini tashkil etuvchi harakat (harakatsizlik) bajarilganidan so‘ng darhol yuzaga keladi. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishning sust (passiv) turi jinoiy faoliyatning tayyorgarlik va suiqasd bosqichlarida uchrashi mumkin. Faol (aktiv) turi esa faqat tamom bo‘lgan suiqasdda mavjud bo‘ladi.

Tamom bo‘lgan suiqasdda qachonki harakat bilan rejalashtirilgan jinoiy oqibat o‘rtasida ma‘lum vaqt oralig‘i mavjud bo‘lsa, shaxs o‘z jinoiy maqsadini amalga oshirishdan ixtiyoriy qaytishi mumkin. Bu vaqt oralig‘ida shaxsda jinoiy oqibatning oldini olish uchun imkoniyat bo‘ladi. Bunday hollarda shaxsning harakatlarini rag‘batlantirishga to‘la asos bo‘ladi, chunki shaxs o‘zining faol harakatlari bilan jinoiy oqibatning yuzaga kelishini oldini olishi mumkin. Tamom bo‘lgan suiqasdda jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishning faqatgina faol turi mavjud bo‘ladi. Shaxs harakatlarni to‘la bajarganidan so‘ng jinoiy oqibatning oldini olish uchun faqat faol harakat qiladi. Harakatsizlik bilan tamom bo‘lgan suiqasdda jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish mumkin emas.

Tamom bo'lgan suiqasdda shaxs jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishda, qilmishni kvalifikatsiya qilish uchun kutilayotgan zararli oqibatning oldi olingan bo'lishi lozim. Agar amalga oshirilgan harakatlarga qaramay, jinoiy oqibat yuzaga kelsa, sodir etilgan qilmish tamom bo'lgan jinoyat tariqasida umumiy asoslarda kvalifikatsiya qilinadi. Aybdorning jinoiy oqibatning oldini olishga qaratilgan harakatlari jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun asos bo'la olmaydi. Ular faqatgina sud tomonidan jazo tayinlashda inobatga olinishi mumkin. Agar bunday harakatlar natijasida shaxs kutilayotgan jinoiy oqibatni qisman oldini olsa va kutilayotgan oqibatga qaraganda yengilroq oqibat yuzaga kelsa, kvalifikatsiya masalasi boshqacha hal qilinadi. Masalan, Pirmatov rashk orqasida xotinini o'ldirmoqchi bo'lib unga zahar beradi, bir oz vaqt o'tgandan so'ng uning xotiniga raxmi keladi va unga zaharning kuchini yo'qotuvchi boshqa dori beradi. Natijada jabrlanuvchining hayoti saqlab qolinadi, biroq unga og'ir shikast yetkaziladi. Bunday holatda aybdorni odam o'ldirishga suiqasd qilganlik uchun JK 26-moddasiga binoan jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish qoidalarini qo'llab jinoiy javobgarlik istisno qilinishi mumkin. Shaxs faqatgina haqiqatda keltirib chiqargan zararli oqibati uchungina javobgarlikka tortiladi va qilmish JKning 104-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligiga asosan shaxs jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytganligi uchun javobgarlik faqatgina uning haqiqatda amalga oshirgan harakatlarida boshqa bir jinoyat tarkibi mavjud bo'lmasagini istisno qilinadi.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishni to'g'ri aniqlash uchun jinoiy-huquqiy kvalifikatsiya aniq va ravshan amalga oshirilgan bo'lishi lozim. Uning yordamida u yoki bu shaxs qaysi jinoyatni sodir etishdan ixtiyoriy qaytganligi va u qaysi jinoyat uchun javobgarlikka tortilishi lozimligi aniqlab olinadi. Shaxs qaysi jinoyat uchun javobgarlikka tortilishi lozimligi aniqlanayotganida jinoyat tarkibini to'g'ri aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytgan shaxsning qilmishi javobgarlikni istisno qiladi va uning harakatlarida boshqa jinoyat tarkibi mavjud bo'lsa, javobgarlikka tamom bo'lmagan jinoiy faoliyat uchun emas, balki tamom bo'lgan jinoyat uchun javobgarlikka tortiladi.

Jinoyat ishtirokchilikda sodir etilgan bo'lsa, ixtiyoriy qaytish masalasi boshqacha hal qilinadi. Ishtirokchilarning harakatlari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bois ham ishtirokchilarning jinoyat sodir etishdagi roliga ko'ra jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishining hususiyatlari aniqlanadi. JK 30-moddasining 5-qismiga asosan

tashkilotchi, dalolatchi yoki yordamchi jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytgan deb ishtirokchilik uchun javobgarlikdan ozod qilinishi uchun ular o'z vaqtida jinoyatning oldini olish borasida o'zlariga bog'liq barcha choralarni ko'rgan bo'lishlari lozim.

Tashkilotchi jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishi uchun bajaruvchi tomonidan sodir etiladigan jinoyatning oldini olish borasida faol harakat qilgan bo'lishi lozim. Tashkilotchining amalga oshirgan barcha faol harakatlarga qaramay, jinoyatning oldi olinmasa, uning amalga oshirgan harakatlari kvalifikatsiyaga ta'sir ko'rsatmaydi. Ular faqat sud tomonidan jazo tayinlashda inobatga olinishi mumkin. Tashkilotchining javobgarligi istisno qilinishi uchun u o'zining faol harakatlari bilan jinoyatning oldini olgan bo'lishi lozim.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytganligi uchun dalolatchining jinoiy javobgarligi masalasi ham yuqoridagidek hal qilinadi.

Yordamchi tomonidan jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish ham faol va sust qilmishlarda ifoda etishi mumkin.

Bajaruvchi tomonidan jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish sust hulq-atvor shaklida namoyon bo'ladi. Bunda u jinoiy oqibatni keltirib chiqaruvchi harakatlarni davom ettirishdan bosh tortadi. Bu holat uning jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytganligidan dalolat beradi. Agar bajaruvchi jinoiy maqsadga erishish uchun lozim deb topgan harakatlarning barchasini bajarsayu, jinoiy oqibatning oldini olish borasida ma'lum harakatlarni amalga oshirsa, u faol harakat qilgan bo'ladi.

Shunday qilib, shaxsni ijtimoiy xavfli qilmish sodir etishdan ixtiyoriy qaytdi, deb kvalifikatsiya qilish uchun u jinoiy faoliyatni oxiriga yetkazish imkoniyatini anglagan holda o'z harakatlarini to'xtatish yoki jinoiy oqibatga olib kelishiga ko'zi yetgan barcha harakatlarni amalga oshirib, jinoiy oqibatning oldini olishi lozim. Shaxs jinoyat sodir etishdan o'z irodasi, xohishiga ko'ra ixtiyoriy va butunlay qaytishi lozim, ya'ni jinoiy faoliyat tashqi ta'sirlar ostida to'xtatilgan bo'lmasligi kerak. Jinoiy-huquqiy kvalifikatsiyani amalga oshirishda jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishni aniqlash lozim, chunki ular javobgarlikni, agar ularning harakatlarida boshqa bir mustaqil jinoyat tarkibi mavjud bo'lmasa, istisno qiladi. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish jinoyatlarning oldini olish va ularni profilaktika qilishda katta ahamiyatga ega. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish instituti jinoiy faoliyatni boshlagan shaxslarga, normal hayotga qaytish imkoniyatini yaratadi va bunday qilmishlar rag'batlantirilmog'i lozim.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. *Tamom bo'lmagan jinoiy faoliyatni tavsiflab bering.*
2. *Tamom bo'lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilish qoidalarini aytib bering.*
3. *Qasdni izhor etish, uning javobgarlik masalalaridagi o'rni qanday?*
4. *Tamom bo'lmagan va tamom bo'lgan jinoyatning jinoyatni kvalifikatsiya qilishga qanday ta'siri bor?*
5. *Jinoyatga tayyorgarlik ko'rishda kvalifikatsiya qilish qoidalarini aytib bering.*
6. *Jinoyat sodir etishga suiqasd qilishda kvalifikatsiya qilish qoidalarini aytib bering.*
7. *Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va jinoyat sodir etishga suiqasd qilishning kvalifikatsiya qilishdagi farqi nimada?*
8. *Jinoyat sodir etishga suiqasd qilishning turlari jinoyatni kvalifikatsiya qilishga qanday ta'sir qiladi?*
9. *Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishda kvalifikatsiya qilish qoidalarini tavsiflab bering.*
10. *Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishning faol (aktiv) va sust (passiv) turlari, ularni jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi o'rni va ahamiyati haqida so'zlab bering.*
11. *Jinoyat ishtirokchilikda sodir etilsa ixtiyoriy qaytish qanday hal qilinadi.*

ISHTIROKCHILIKDA SODIR ETILGAN JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISH

1-§. Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarni obyektiv va subyektiv belgilariga asoslanib kvalifikatsiya qilish qoidalari

Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish uchun eng avvalo uning mazmunini yoritish lozim. Qilmishni ishtirokchilikda sodir etilgan deb huquqiy baholash esa uning belgilarini tahlil qilishdan boshlanadi.

JKning 27-moddasida «ikki yoki undan ortiq shaxsning qasddan jinoyat sodir etishda birgalashib qatnashishi ishtirokchilik deb topiladi» deb yozilgan. Agar biz mazkur tushunchaga chuqurroq nazar solsak, ishtirokchilikning obyektiv va subyektiv belgilari borligini ko‘ramiz.

Ishtirokchilikning obyektiv belgilari. Jinoyat huquqida «obyektiv belgi» deganda, har bir hodisa holat yoki voqelikning tashqi tomoni tushuniladi. Ishtirokchilikning *obyektiv belgilariga*: 1) *ikki yoki undan ortiq shaxslarning jinoyatda qatnashganligi*; 2) *hamkorlikda harakat qilishi* (yagona jinoyatni sodir etish uchun birgalikda o‘z hissasini qo‘shishi) kiradi.

1. *Ikki yoki undan ortiq shaxsning jinoyatda qatnashganligi.* Ikki va undan ortiq shaxsning yagona jinoyatni sodir etishda qatnashganligi yoki jinoiy faoliyat bilan shug‘ullanganligi belgisi ishtirokchilikning son ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Sodir etilgan jinoyatda kamida ikki shaxs qatnashgan taqdirda ishtirokchilik kabi kvalifikatsiya qilinadi. Demak, son ko‘rsatkichining eng kam miqdori ikki kishini tashkil etadi.

Ishtirokchilik deb huquqiy baholash uchun jinoyat sodir etishda qatnashgan ikki yoki undan ortiq shaxslar jinoyatga subyekt bo‘lishlari kerak. Chunki jinoyat sodir etgan ikki shaxsdan faqat bittasi jinoyat subyekt bo‘lsa va ikkinchisi jinoiy javobgarlikka tortilmasa (aqli noraso, javobgarlik yoshiga etmagan), yuridik nuqtai nazardan jinoyat sodir etgan shaxs bir kishi hisoblanadi hamda shu tufayli jinoyat bitta shaxs tomonidan sodir etilgan hisoblanadi va ishtirokchilik kabi baholanmaydi (Nomusga tegish jinoyati bundan mustasno).

Qonunga muvofiq ishtirokchilikda jinoyat sodir etayotgan ikki yoki undan ortiq shaxslarning barchasi jinoyat subyekti belgilariga ega, ya'ni aqli raso, javobgarlik yoshiga etgan va jismoniy shaxs bo'lishlari lozim. Agar jinoyatda ishtirok etayotgan shaxslar soni uch va undan ortiq bo'lib, ulardan kamida ikkitasi jinoyat subyekti belgilariga ega bo'lsa, qilmish ishtirokchilikda sodir etilgan deb baholanadi. Agar jinoyat sodir etishda qatnashayotgan ikki shaxsda jinoyat subyekti belgilari mavjud bo'lmasa, jinoyat tarkibi ham mavjud bo'lmaydi.

Agar jinoyat sodir etishda ikki shaxs qatnashib, ulardan biri subyekt belgilariga ega bo'lmasa (aqli noraso yoki javobgarlik yoshiga etmagan), ishtirokchilik mavjud bo'lmaydi. Jinoyat subyekti belgilariga ega bo'lgan shaxs yakka o'zi jinoyat sodir etgan hisoblanadi va sud bu shaxsga jazo tayinlash vaqtida uning aqli noraso yoki javobgarlik yoshiga etmagan shaxsning yordamidan foydalanib jinoyat sodir etganligini inobatga oladi.

Jinoyat huquqida aybdor shaxs aqli noraso, javobgarlik yoshiga etmaganlar, hayvonlar, texnika yordamida jinoyat sodir etganda vosita orqali jinoyat sodir etish deb yuritiladi.

Vosita orqali jinoyat sodir etishda, jinoyatga subyekt bo'ladigan shaxsning jinoyatga oz yoki ko'p hissa qo'shganligi uni bevosita jinoyatni yakka o'zi sodir etgan deb hisoblashga ta'sir etmaydi. Masalan, aqli raso A. aqli noraso R.ga pul berib aldaydi va V.ni o'ldirishga qiziqtirib, qo'liga o'qotar qurol beradi. Aqli noraso R. o'qotar qurol bilan V.ni otib o'ldiradi. Bu holatda A. shaxs jinoyatni vosita orqali (aqli noraso R. orqali) sodir etgan hisoblanadi.

Demak, jinoyatda ikki shaxs qatnashayotgan bo'lsa, ishtirokchilik mavjud bo'lishi uchun ularning ikkalasi ham jinoiy javobgarlikka tortiladigan, ya'ni jinoyat subyekti bo'lishi shart.

Ayrim hollarda jinoyatda qatnashayotgan ikki shaxsning bir xil harakatlari JK Maxsus qismining turli moddalari yoki bitta moddaning turli qismlari bilan kvalifikatsiya qilinishi mumkin. Bu hol ishtirokchilik mavjudligini inkor qilmaydi, jinoyat ishtirokchilikda sodir qilingan deb huquqiy baholanadi. Masalan, A. va B. mashina eshigini buzib ichidagi magnitofonni o'g'irlagan. B. sud tomonidan o'ta xavfli retsivist deb tan olingan bo'lsa, A.ning harakati JK 169-moddasi 2-qismining «B» bandi bilan, B.ning harakati JK 169-moddasi 4-qismining «6» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidasiga muvofiq jinoyat sodir etishda qatnashayotgan ikki shaxsdan birida javobgarlikni og'irlashtiruvchi holat mavjud bo'lsa, bu holat faqat shu ishtirokchiga ta'sir etadi. «Ishtirokchilikda badanga qasddan og'ir, o'rtacha og'ir shikast

yetkazilganda, takroriylik sifatidagi kvalifikatsiya belgisi, faqat ushbu belgiga loyiq aybdorga nisbatan qo‘llanilib, boshqa ishtirokchilarga nisbatan qo‘llanilishi istisno etiladi»¹⁸.

2. *Hamkorlikdagi qilmish (yagona jinoyatni sodir etish uchun birgalikda hissa qo‘shish)*. Hamkorlikda sodir qilingan jinoyat o‘zida ishtirokchilarning umumiy jinoiy oqibat keltirib chiqarishiga qaratilgan harakat yoki harakatsizliklari mavjudligini anglatadi.

Jinoyatda qatnashayotgan shaxslardan biri ko‘proq (jinoyatning obyektiv tomonini sodir etish, faol harakatlari bilan jinoiy oqibat kelib chiqishiga sharoit yaratishi va boshqalar), ikkinchisi kamroq (huquqiy maslahat berish, jinoyat haqida xabar bermaslikka va’da berish orqali harakatsizlik qilish va boshqalar) hissasini qo‘shishi mumkin. Bu holatlar ishtirokchilikda jinoyat sodir etilgan deb kvalifikatsiya qilishga ta’sir etmaydi, ammo sud jazo tayinlash vaqtida har bir ishtirokchining jinoyatga qo‘shgan hissasini (jinoiy oqibat kelib chiqishiga faollik darajasini) inobatga olib jazo muddatlarini turlicha belgilaydi.

Hamkorlik, bir jinoyatni sodir etish yoki jinoiy faoliyat bilan shug‘ullanishda ikki yoki undan ortiq shaxslarning ishtirok etayotganidan dalolat beradi. Ishtirokchilarning jinoyat sodir etishda birgalashib harakat qilishi obyektiv belgining asosiy qismini tashkil etadi. Jinoyat sodir etishda birgalashib qatnashishning mohiyati shundaki, aybdorlarning harakati bir-biriga aloqador bo‘ladi hamda barcha ishtirokchilar uchun yagona bo‘lgan jinoiy oqibatga olib keladi.

Bir necha shaxslar tomonidan hamkorlikda sodir qilingan jinoyat, bu shaxslarning umumiy bo‘lgan jinoiy oqibat keltirib chiqarishga birgalashib o‘z hissasini qo‘shishini anglatadi. Hamkorlikdagi harakat quyidagi to‘rt elementdan tashkil topadi: 1) jinoyat bir necha shaxslarning umumiy hamkorlikdagi kuchlari yig‘indisi orqali sodir etiladi; 2) jinoiy oqibat ushbu shaxslar uchun umumiy, yagona bo‘ladi; 3) har bir ishtirokchining harakati, umumiy jinoyatni sodir qilishda boshqa ishtirokchilarning harakat qilishi uchun zarur va shart hisoblanadi; 4) jinoiy oqibat yoki (formal tarkibli jinoyatlarda) sodir etilgan jinoiy qilmish har bir ishtirokchining harakati bilan sababiy bog‘liqlikda bo‘ladi. Ammo bu fikr juda chug‘ur bayon qilingan bo‘lib, ayrim mulohaza uyg‘otuvchi bahslarga sabab bo‘ladi, masalan, bu olimlar ajratgan uchinchi va to‘rtinchi

¹⁸ Qarang: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Баданга қасддан шикаст етказишга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида» 2007 йил 27 июндаги 6-сонли қарори. – Т., 2007. – 7-б.

elementlar, O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga ayrim holatlarda mos kelmasligi mumkin. Jumladan, amaldagi qonunchilikka ko‘ra jinoyat haqida hokimiyat idoralariga oldindan va‘da berib, xabar bermaslik ishtirokchilikning yordamchi turini tashkil qiladi. Bu holda aybdor harakatsizlik qilib jinoyatda ishtirokchi bo‘ladi, ammo uning harakatsizligi bilan jinoiy oqibat o‘rtasida sababiy aloqadorlik bo‘lmasligi mumkin.

Shuningdek, hamkorlikda qatnashishda ishtirokchilarning umumiy, birgalikdagi harakatlari orqali jinoyat sodir qilinadi, jinoiy faoliyat esa amalga oshiriladi. Ushbu harakatda kimdir kamroq (ikkinchi darajali harakatlarni sodir etishi) kimdir ko‘proq (asosiy jinoiy harakatlarni sodir etishi) hissasini qo‘shishi mumkin.

Ammo jinoyatda ishtirokchilikdagi harakatlar doimo ixtiyoriy bo‘ladi, ya’ni har bir ishtirokchi o‘ziga yuklatilgan vazifani (harakatni) bajarish yoki bajarmaslik ixtiyoriga ega bo‘lishi kerak. Aks holda jinoyat sodir etishga majburlash mavjud bo‘ladi, bu esa ishtirokchilik kabi baholanmaydi. Masalan, g‘aznaga (kassaga) bosqinchilik qilayotgan jinoyatchilar kassirni pullar qayerdaligini aytmasa otib o‘ldirish bilan qo‘rqitishi natijasida u pullar turgan joyni ko‘rsatsa yoki olib bersa, bu holda kassir jinoyatchilarning pulni egallashiga yordam bergan bo‘lsa-da, ammo majburlash orqali harakat qilganligi tufayli ishtirokchilik kabi baholanmaydi. Ishtirokchilik kabi huquqiy baholash uchun har bir shaxs jinoyat sodir qilish yoki qilmaslik masalasini o‘zi erkin hal qilish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim.

Hamkorlikda jinoyat sodir etishni bir vaqtda mustaqil jinoyatlarni sodir etayotgan ikki shaxsning jinoyatlaridan farqlash lozim. Bunday hollarda ular jinoyat sodir etayotganliklaridan o‘zaro xabardor bo‘ladilar va obyektiv tomondan o‘xshash harakatlarni bir vaqtda, bir joyda, hamkorlik qilmasdan sodir etishlari mumkin. Hamkorlik yo‘qligi sababli bunday hollarda ishtirokchilik mavjud bo‘lmaydi. Masalan, mulk qo‘riqlanadigan omborxonada qorovulning vaqtincha yo‘qligidan foydalanib o‘g‘irlik qilayotgan shaxsni ko‘rib ikkinchi shaxsning mustaqil jinoyat sifatida mulkni o‘g‘irlashga kirishishi yoki qarovsiz qolgan transport vositasidan bir shaxs o‘ziga kerakli ehtiyot qismlarni o‘g‘irlasa, ikkinchisi avtomagnitola va boshqa narsalarni o‘g‘irlashi yoki jabrlanuvchining o‘jizligidan foydalanib nomusga tegish jinoyatini sodir etgan shaxs ketishi bilan uni panada kuzatib turgan shaxs kelib u ham nomusga tegishi va boshqalar shular jumlasidan.

Yuqoridagi hamkorlik mavjud bo‘lmagan jinoyatlarda, bir necha shaxs qatnashganligiga qaramay ularda obyektiv tomon bir-biriga bog‘liq bo‘lmaganligi (hamkorlikning yo‘qligi) sababli ishtirokchilik kabi kvalifikatsiya qilinmaydi, har bir shaxs mustaqil jinoyat sodir etgan hisoblanadi.

Sababiy bog‘lanish. Hamkorlikdagi harakat jinoyat sodir etishda ishtirokchilar haraktlarining o‘zaro bog‘liqligini anglatadi. Bunda boshqa ishtirokchining harakati bajaruvchining jinoyat sodir etishini osonlashtirishga, unga zarur yordam berish yoki jinoyat izlarini yashirishga qaratilgan bo‘lishi mumkin.

Ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan jinoyat sodir qilinayotgan vaqtda har bir ishtirokchining harakati guruhning barcha a‘zolari yoki bir necha a‘zolari yoki bitta a‘zosi harakati bilan uzviy (to‘g‘ridan-to‘g‘ri) bog‘liq bo‘ladi. Ishtirokchilik kabi baholash uchun shaxs kamida guruhning bitta a‘zosi bilan aloqada bo‘lib harakatni sodir etishi lozim. Ishtirokchilarning harakati o‘zaro bog‘liqligining xususiyati shundaki, bitta ishtirokchining harakati bajaruvchining harakati uchun zarur va sharoit yaratib beruvchi bo‘lishi mumkin. Eng kam hissa qo‘shgan ishtirokchi – bu jinoyat haqida xabar bermaslikka va’da bergan yordamchi hisoblanib, uning bu va’dasi bajaruvchining dadil, qo‘rqmasdan harakat qilishi uchun ruhiy kayfiyat baxsh etadi.

Muayyan predmetlar yoki hodisalarni o‘zgartiradigan, o‘zgarishni keltirib chiqaradigan (jinoyatda – jinoiy oqibatni keltirib chiqardigan) holat – sabab deb yuritiladi. Ishtirokchilikda bajaruvchining (bajaruvchilarning) harakati jinoiy oqibatga sabab bo‘ladi, boshqa ishtirokchilarning harakati esa jinoyatga sharoit yaratuvchi yoki osonlashtiruvchi bo‘lishi mumkin. Sharoit sabab bilan birgalikda jinoiy oqibatga qilmishning sabab bo‘lishini tezlashtiradi yoki buning aksi bo‘lishi mumkin, ammo sharoitning yakka o‘zi sababga o‘xshab oqibatni keltirib chiqarmaydi.

Shunday qilib, har bir ishtirokchining hamkorlikdagi harakati jinoiy oqibatga sabab yoki sharoit yaratib beruvchi bo‘lishi lozim. Aks holda ishtirokchilik mavjud bo‘lmaydi. Masalan, shaxs qasddan odam o‘ldirishga reja tuzayotgan vaqtda tayyorgarlik ko‘rilayotgan jinoyatni aniq bilgani holda jinoyat sodir etmayman deb guruhdan chiqib ketadi va hokimiyat idoralariga xabar bermaydi. Bu erda ishtirokchilik mavjud emas, chunki u hali oqibat keltirib chiqaradigan sharoit yoki sababga aralashmay turib jinoyat sodir etishga qo‘shilmadi. Uning harakati xabar bermaslik kabi baholanishi mumkin.

Jinoiy oqibat. Jinoiy (zararli) oqibat deganda jinoyat sodir etish natijasida vujudga kelgan salbiy o'zgarish tushuniladi. Sodir etilgan har bir jinoyat davlat, jamiyat yoki fuqarolarning huquq va erkinliklariga zararli oqibat yoki shu zararni yetkazish xavfini keltirib chiqarishi bilan xavflidir. Ishtirokchilarning hamkorlikdagi harakati natijasida ularning barchasiga umumiy bo'lgan jinoiy oqibat kelib chiqadi.

Ishtirokchilar umumiy bo'lgan jinoiy oqibatni keltirib chiqarishga o'z hissasini (kam yoki ko'pligidan qat'i nazar) qo'shishining o'ziyoq uni jinoiy javobgarlikka tortishga asos bo'ladi. Birga bajaruvchilikda (barcha ishtirokchilar jinoyatning obyektiv tomonini bajarishida) jinoiy oqibatni kelib chiqishiga ishtirokchilar bevosita aloqador bo'ladilar. Birga bajaruvchilik holatida ham jinoyatning obyektiv tomonini sodir etishda qatnashgan barcha shaxslarning oqibat kelib chiqishiga qo'shgan hissasi turlicha bo'lishi mumkin, ya'ni bittasi jinoyatni obyektiv tomonidagi asosiy harakatlarni bajargan bo'lsa, ikkinchisi kam ahamiyatli harakatni bajargan bo'lishi mumkin. Masalan, qasddan odam o'ldirish jinoyatini sodir etayotgan ikki shaxsdan biri jabrlanuvchini tepib yiqitgan, ikkinchisi esa unga o'lim keltirib chiqargan harakatni – pichoq sanchishni amalga oshirgan bo'lishi mumkin.

Ishtirokchilik turlari (tashkilotchi, yordamchi va dalolatchi) mavjud holatda esa, ular jinoyatning obyektiv tomonini bajarishda bevosita qatnashmagan bo'lsalar, guruh uchun umumiy bo'lgan jinoiy oqibatni kelib chiqishiga bilvosita, ya'ni bajaruvchining harakati orqali, unga sharoit yaratib berishi (jismoniy yoki ma'naviy yordami) bilan o'z hissasini qo'shgan hisoblanadi. Bu holatda bitta bajaruvchi jinoiy oqibat keltirib chiqaradigan harakatlarni sodir etadi, qolgan ishtirokchilar esa jinoyat sodir etilishiga reja tuzib, yo'l-yo'riq ko'rsatib rahbarlik qilish, dalolat qilish, yordam berish bilan chegaralanib qolishi mumkin, ya'ni jinoiy oqibat vujudga kelishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazmasdan bilvosita aloqada bo'lishi mumkin.

Qasddan sodir etiladigan formal (rasmiy) tarkibli jinoyatlarda jinoiy oqibat kelib chiqishi shart emas. Bu kabi jinoyatlarda ishtirokchilik mavjud bo'lsa, qonun bilan ijtimoiy xavfli hisoblangan qilmishning birgalikda sodir qilinishi, zararli oqibat kelib chiqmagan holatda ham jinoyatni tamom bo'lgan deb hisoblashga asos bo'ladi. Formal tarkibli jinoyatlarda har bir ishtirokchi qonun bilan taqiqlangan harakatni (harakatsizlikni) sodir etganligi uchun javobgar bo'ladi. Masalan, 176-modda «Qalbaki pul, aksiz markasi yoki qimmatli qog'ozlar yasash, ularni o'tkazish» jinoyatini sodir etgan shaxslardan biri siyoh va boshqa

bo‘yoqlarni ikkinchisi dastgohni, uchinchisi pul yasashga mo‘ljallangan qog‘ozni topib qalbaki pul yasagan bo‘lishi mumkin.

Zararli oqibat kelib chiqishi shart bo‘lmagan jinoyatlarda har bir ishtirokchi qonun bilan taqiqlangan harakatni sodir etishga qo‘shgan hissasiga qarab uning xavflilik darajasi aniqlanadi.

Ishtirokchilikning subyektiv belgilariga qarab huquqiy baholash qoidalari. Jinoyat qonunchiligida ishtirokchilikka berilgan ta’rif, uning subyektiv belgilarini qisqacha yoritib o‘tgan, jumladan, ta’rifda ikki yoki undan ortiq shaxslarning qasddan jinoyat sodir etishda «birgalashib qatnashishi» haqida so‘z yuritilgan. Bu bilan qonun chiqaruvchi ishtirokchilik faqat qasddan sodir etiladigan jinoyatlarda mavjud bo‘lishi mumkinligini ta’kidlab o‘tgan.

Ushbu tushunchani tahlil qilish ishtirokchilikning quyidagi **subyektiv belgilari** mavjudligini ko‘rsatadi:

1) *ishtirokchilikning faqat qasddan sodir etiladigan jinoyatlarda mavjud bo‘lishi;*

2) *jinoyatda qatnashayotgan ikki yoki undan ortiq shaxslarning jinoyat sodir etayotganliklari haqida o‘zaro xabardor bo‘lishlari.*

Ishtirokchilikni faqat qasddan sodir etiladigan jinoyatlarda mavjud bo‘lishi. Qonun chiqaruvchi JKning 27-moddasida ishtirokchilik faqat qasddan sodir etiladigan jinoyatlarda mavjud bo‘lishini ko‘rsatib o‘tgan. Bu qoidadan xulosa qilib aytish mumkinki, qasddan sodir etiladigan jinoyatlar, ham yakka shaxs tomonidan, ham ishtirokchilar tomonidan sodir etilishi mumkin.

Jinoyat qonunida qasddan sodir etiladigan jinoyatlarning xavflilik darajasi ehtiyotsizlikka nisbatan yuqori hisoblanadi. Agar qasddan sodir etiladigan jinoyatlar ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan sodir etilsa, uning xavflilik darajasi yana oshadi, yakka shaxsga nisbatan ko‘proq zarar yetkazish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Amaldagi jinoyat qonunida «jinoyat sodir etgan shaxs o‘z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglagan va shunday qilmishni sodir etishni istagan bo‘lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan deb topiladi», deb ta’rif berilgan (JK 21-m. 1-q.). Jinoyatda qatnashayotgan har bir ishtirokchi oldindan jinoyatda qatnashayotganligini biladi, shuni xohlab harakat yoki harakatsizlik qiladi.

Shu bilan birga qasddan sodir etiladigan jinoyatda bilmasdan qatnashish yoki qilmishning jinoyat ekanligini bila turib boshqa jinoyatchiga ehtiyotsizlik oqibatida yordam berish mumkin emas.

Shaxslar o‘zaro jinoyat sodir etayotganliklarini bilishlari lozim, shu bilan birga subyektiv tomondan bir tomonlama bilish orqali jinoyat sodir etish ishtirokchilikni tashkil qilmaydi. Masalan, mashina o‘g‘irlash maqsadida harakat qilayotgan jinoyatchi, akkumulatorning kam quvvatlilik tufayli uni o‘t oldira olmasa va ko‘chada o‘tib ketayotgan ikki kishidan uni turtib yuborishni iltimos qilsa, ko‘chadagi yo‘lovchilar o‘zlari bilmagan holda jinoyat sodir etishga yordam bergan hisoblanadilar. Ular qasdning yo‘qligi va jinoyatga yordam berayotganligini anglamanganligi tufayli, javobgarlikka tortilmaydilar. Bu misolda jinoyatchi va unga adashib yoki tushunmay yordam berayotgan shaxslar o‘rtasida ishtirokchilikning asosiy belgisi hisoblangan subyektiv bog‘lanish – o‘zaro jinoyat sodir etish haqida xabardorlik yo‘q.

Jinoyatda qatnashayotgan ikki yoki undan ortiq shaxslar jinoyat sodir etayotganliklari haqida o‘zaro xabardor bo‘lishlari shart. Subyektiv tomonning bu belgisi jinoyatda qatnashayotgan ikki yoki undan ortiq shaxslar o‘rtasida jinoyat sodir etish haqida o‘zaro kelishuv bo‘lganligini anglatadi. Kelishuv og‘zaki, yozma, imo-ishoralar orqali bo‘lishi mumkin. Eng asosiysi, ikki shaxs jinoyat sodir etish haqida o‘zaro kelishganligidir.

Ishtirokchilikda jinoyat sodir etayotgan har bir shaxsning ruhiy holatida, jinoyatda u bilan birga boshqa shaxslar (yoki bitta shaxs) qatnashayotganligini bilganlik hamda birgalikda harakat qilib yagona maqsadga erishish niyati mavjud bo‘ladi.

Birgalikda jinoyat sodir etish to‘g‘risidagi kelishuv (boshqa shaxs bilan birgalikda jinoyat sodir etayotganligi haqida xabardor bo‘lish) jinoyat sodir etishni boshlashdan oldin yoki jinoyat sodir etish boshlanib hali tugamasdan turib amalga oshirilishi kerak. Jinoyat sodir etish tamom bo‘lganidan so‘ng, uning izlarini yashirish, qurol-vositalarini yo‘qotish, jinoyat yo‘li bilan topilgan moddiy boyliklarni saqlab berish yoki sodir etilgan jinoyat bilan bog‘liq boshqa harakatlarni sodir etishga kelishish ishtirokchilikni tashkil etmaydi. Bu holat daxldorlik kabi kvalifikatsiya qilinadi.

Ishtirokchilikda jinoyat sodir etayotgan shaxslar hamkorlikda jinoyat sodir etayotganliklaridan xabardor bo‘lishlari kerak. Xabardorlik jinoiy javobgarlikka tortish uchun yetarli darajada bo‘lishi kerak. Bu shaxsning jinoyat sodir etishda o‘zidan boshqa kamida yana bitta shaxs qatnashayotganligi va uning qilmishi jinoyat ekanligidan xabardorligini, shuningdek jinoyatni birga bajarayotgani yoki jinoyat sodir etayotgan bajaruvchiga yordam berayotganligini, boshqa shaxsni jinoyat sodir etishga jalb qilayotgani va tashkillashtirayotgan ishi jinoyat ekanligini

tushunib etadigan darajada xabardor bo'lishini anglatadi. Ishtirokchilik deb kvalifikatsiya qilish uchun shaxsdan chug'ur ma'lumotga ega bo'lishi talab etilmaydi. Masalan, jinoyatda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarning ismi-sharifi, turar joyi, doimiy ishi yoki mashg'uloti, oilaviy ahvoli, shuningdek, sodir etilayotgan jinoyatga oid ayrim ma'lumotlarni, ya'ni boshqa ishtirokchilar (yordamchi, dalolatchi, tashkilotchi) bajarayotgan harkatlarni, jinoyatda qatnashayotgan ishtirokchilarning sonini bilmasligi qilmishni ishtirokchilikda sodir etilgan deb kvalifikatsiya qilish uchun ta'sir etmaydi.

Ishtirokchilikning uyushgan guruh yoki jinoiy uyushma shakllarida esa ishtirokchilar nafaqat bir-birlarining ism-sharifini, balki, tashqi qiyofasini ham bilmasligi mumkin. Ayniqsa jinoiy uyushmaning «oddiy» a'zolari hamma vaqt ham ular qatnashayotgan jinoiy guruh – jinoiy uyushma ekanligi, uning tarkibida kimlar borligi, «yo'l boshchi» kimligi, qaysi hajmdagi jinoyatlar sodir etilayotganini bilmaydilar.

Shu bilan birga ishtirokchilikda jinoyat sodir etayotgan shaxslarning barchasi boshqa ishtirokchilar bilan hamkorlikda harakat qilayotganini, bu hamkorlik qaysi yo'nalishga qarab rivojlanishini, jinoyatda qatnashayotgan shaxslarning jinoiy oqibatga nisbatan maqsadlari yagona ekanligini hamda jamiyat yoki davlat manfaatlariga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga zarar yetkazilishi mumkinligidan *xabardor bo'lishlari* jinoyatda qatnashayotgan shaxslarni ishtirokchilikda jinoyat sodir etilgan deb huquqiy baholash uchun asos bo'ladi.

Ishtirokchilarning har biri o'zining yakka holda harakat qilmayotganidan xabardor bo'lishi kerak. Albatta, ishtirokchilik deb baholash uchun shaxsning yakka holda jinoyat sodir etmayotganligini bilishi shart, lekin ishtirokchilikning subyektiv tomonini batafsil yoritish uchun jinoyatda qatnashayotgan shaxslarning yana bir qator ruhiy holatlari inobatga olinishi kerak.

Ishtirokchilarning qasddan jinoyat sodir etishlarida, subyektiv tomondan ularda qasdning *aqliy va irodaviy* belgilari mavjud bo'ladi.

Ishtirokchilikdagi jinoyatda qatnashayotgan shaxs qasdining *aqliy* belgilariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) o'z qilmishining ijtimoiy xavfli ekanligini anglab etishi;
- 2) jinoyat sodir etishda birga qatnashayotgan barcha ishtirokchilarning yoki kamida bitta ishtirokchining (bajaruvchining) harakati ijtimoiy xavfli ekanligini anglab etganligi;
- 3) barcha ishtirokchilarga umumiy bo'lgan ijtimoiy xavfli jinoiy oqibatning kelib chiqishini oldindan bilganligi.

Aqliy belgilarni tahlil qilib, yanada qisqacharoq kuyidagi tushunchani berish mumkin, ya'ni ishtirokchilarning aqliy belgisi deganda, har bir ishtirokchining jinoyatda o'zidan boshqa shaxsning qatnashayotganligini bilganligi, umumiy jinoiy oqibat kelib chiqishiga oldindan ko'zi etganligi va anglab etganligi tushuniladi.

Ishtirokchilarning *irodaviy* belgisiga hamkorlikda sodir etilayotgan jinoyatga va (moddiy tarkibli jinoyatlarda) uning natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan zararli oqibatga barcha ishtirokchilarning ongli ravishda yo'l qo'yishi yoki uni istashi kiradi.

Jinoyat qonunida ishtirokchilikning qasddan sodir etilishi ko'rsatilgan, ammo qasdning qaysi turi bilan sodir etilishi ko'rsatilmagan. Jinoyat huquqida to'g'ri va egri qasd turlari mavjud bo'lib, ishtirokchilikda doimo to'g'ri qasd bo'lishi shart. Ayrim ishtirokchilarda, asosan yordamchilarda egri qasd bo'lishi ham mumkin. Shu sababli bitta jinoyatda qatnashayotgan ishtirokchilardan birining qasdi to'g'ri bo'lsa, ikkinchisidiki egri bo'lishi mumkin. Qasdning egri yoki to'g'ri bo'lishi ishtirokchilikda sodir etilgan qilmishni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etmaydi.

Amaliyotdagi jinoyatlarni tahlil qilish va ko'pchilik olimlarning nazariy fikrlarini o'rganish, ishtirokchilikda sodir etiladigan jinoyatlar juda ko'p hollarda faqat to'g'ri qasd bilan sodir etilishini ko'rsatmoqda.

Qasddan sodir etiladigan jinoyatlarda ayrim ishtirokchilar egri qasd bilan qatnashishi mumkin. Ishtirokchilikda ko'pincha jinoyatning yordamchilari egri qasd bilan qatnashadilar. Masalan, qasddan odam o'ldirish niyatida yurgan shaxsga (uning maqsadini bila turib) jinoyatda qurol topib bergan yordamchi, kimning o'ldirilishi bilan qiziqmasligi mumkin, lekin u topib bergan qurol bilan odam o'ldirilishini aniq biladi va bu bilan bajaruvchining bu jinoyatni sodir etishiga yo'l qo'yadi.

Ishtirokchilikda jinoyat sodir etayotgan shaxslarning **motivi** (niyati) turlicha (tamagirlik, rashk, qasos olish, ko'rolmaslik, mansabparastlik va boshqalar) bo'lishi mumkin. Ishtirokchilikdagi jinoyatda masalan, A. rashk orqasida B.ni o'ldirishni maqsad qilib, bu jinoyatni bajarishga E.ni yollaydi. E. kelishilgan miqdordagi pulni olib, B.ni o'ldiradi. Ushbu qasddan odam o'ldirish jinoyatining tashkilotchisi A. bo'lib, uning motivi – jinoyatga boshlagan ichki hissiyoti – rashk, bajaruvchi E.ning motivi esa tamagirlik hisoblanadi, chunki u faqat boylik orttirish niyatida jinoyatda qatnashmoqda.

Ammo juda ko'p jinoyatlarda ishtirokchilarning motivi bir xil bo'ladi. Masalan, mulkka qarshi jinoyat ishtirokchilarining motivi asosan tamagirlik bo'ladi.

Qisqacha qilib aytganda, ishtirokchilikda jinoyat sodir etayotgan shaxslarning qasdi to'g'ri bo'ladi, ba'zilarining qasdi esa egri bo'lishi mumkin. Qasddan sodir etiladigan yagona jinoyat ishtirokchilarining motivi turlicha bo'lishi mumkin. Bu holatlar qilmishni ishtirokchilikda sodir etilgan deb kvalifikatsiya qilish uchun ta'sir qilmaydi, ammo sud tomonidan jazo tayinlash vaqtida inobatga olinadi.

2-§. Ishtirokchilikning turi, shakli va sharoitlariga bog'liq kvalifikatsiya qilish qoidalari

Ishtirokchilikning turlari bilan bog'liq kvalifikatsiya qilish qoidalari. Jinoyat ishtirokchilarining jinoyatda ishtirok etayotganlik darajasi ularning jinoyatni sodir etishda bajaradigan vazifasiga qarab turlarga bo'linadi. Jinoyat ishtirokchilari – bajaruvchi (birga bajaruvchi), tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilardan iborat bo'lib, ular to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lish katta ahamiyatga ega. Chunki har birining jinoyatdagi ishtirokchilik turiga, ular o'rtasidagi farqqa, vazifasiga va aybi darajasiga qarab jazo belgilanadi.

Qonunda ishtirokchilikda sodir etiladigan jinoyatlar ishtirokchilarning jinoyatni amalga oshirishdagi harakatlarning xususiyatlari, jinoyat sodir etishda bajaradigan aniq vazifasiga qarab tasniflanadi va jinoyat ishtirokchilari bajaruvchi (birga bajaruvchi), tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilarga bo'linadi. Jinoyat ishtirokchilarini bunday tasniflashda jinoyatda ishtirok etayotgan har bir shaxsning vazifasigina emas, balki ular har birining ishtirok etish darajasi va xususiyati ham mezon sifatida olinadi. Chunki jinoyat ishtirokchilarining turlariga qarab kvalifikatsiya qilish va har bir ishtirokchining jinoyatda ishtirok etish turiga qarab jazo tayinlashning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Shunga ko'ra, shaxsning ishtirokchilikda jinoyatni sodir etishga roziliginigina emas, balki uning jinoyatni amalga oshirishda qatnashganlik darajasi va xulqining faolligi ham hisobga olinadi.

Jinoyat ishtirokchilari ichida jinoyatning bajaruvchisi alohida o'rin egallaydi. JK 28-moddasining 2-qismida bajaruvchi tushunchasi berilgan bo'lib, unga quyidagicha ta'rif berilgan:

«Jinoyatni bevosita to'la yoki qisman sodir etgan yoxud ushbu Kodeksga muvofiq javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lmagan shaxslardan yoki boshqa vositalardan foydalanib, jinoyat sodir etgan shaxs bajaruvchi deb topiladi». JK 28-moddasi 2-qismining mazmuniga ko'ra, jinoyatni bevosita sodir etgan shaxsning o'zigina emas, balki javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lmagan (jinoyat subyekti yoshiga etmagan yoki aqli noraso

shaxslardan) foydalanib jinoyatni amalga oshirgan shaxs ham bajaruvchi deb topiladi. Shuningdek, jismoniy shaxs hisoblanmaydigan vositalardan (hayvonlardan, boshqa texnika vositalaridan) foydalanib jinoyatni amalga oshirgan shaxs ham bajaruvchi hisoblanadi.

Agar shaxs jinoyat subyekti yoshiga etmagan yoki aqli noraso shaxsni jinoyat sodir etishga undagan, qiziqtirgan yoki boshqacha yordam bergan bo'lsa, ulardan jinoiy niyatni amalga oshirishda foydalangan hisoblanadi va bajaruvchi deb kvalifikatsiya qilinadi. Shuningdek, shaxs turli jonivorlardan (it, ho'kizdan va hokazolardan) foydalanib jinoyatni amalga oshirgan taqdirda ham shaxs bajaruvchi deb javobgarlikka tortiladi.

Bajaruvchilarni jinoyat ishtirokchisi deb topish uchun ikki yoki undan ortiq shaxslarning barchasi jinoyat qonunida nazarda tutilgan javobgarlik yoshiga etgan, aqli raso bo'lishi, ya'ni jinoyat subyektining barcha belgilariga ega bo'lishi kerak. Agar qonunda maxsus subyekt sodir etgan jinoyat uchun javobgarlik nazarda tutilgan bo'lsa, jinoyatda ishtirok etayotgan shaxslarning barchasini bajaruvchi kabi baholash uchun shunday maxsus belgilarga ega bo'lishi lozim, ya'ni mansabdorlik jinoyati bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilgan bo'lsa, jinoyat bajaruvchilarining barchasi mansabdor bo'lishi kerak.

Muayyan jinoyatni birga bajaruvchi sifatida bir necha shaxs tomonidan sodir etilayotgan vaqtda ular jinoyatning obyektiv tomonini ifodalovchi harakatlarni bajarishda birga qatnashgan bo'lishlari kerak, bunda bajaruvchilarning barchasi jinoyatni sodir etishga doir barcha harakatlarni bajargan bo'lishlari shart emas, balki biri barcha harakatlarni bajarishda qatnashgan, boshqa biri jinoiy harakatning bir qismini bajarishda qatnashgan bo'lishi mumkin.

Bunda jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki unga suiqasd qilish bosqichidagina emas, balki jinoyatni bevosita amalga oshirish vaqtida guruhga qo'shib, jinoyat obyektiv tomonini ifodalovchi harakatlarni bajargan shaxslar ham birga bajaruvchi deb kvalifikatsiya qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 28-moddasining 3-qismiga muvofiq jinoyatga tayyorgarlik ko'rilishiga yoki jinoyat sodir etilishiga rahbarlik qilgan shaxs *tashkilotchi* deb topiladi. Ammo tashkilotchining qilmishini kvalifikatsiya qilish vaqtida uning jinoyatda ishtirok etganlik darajasi hisobga olinishi kerak. Tashkilotchi, odatda, guruh a'zolarini uchrashtirib, tegishli yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi va zarur bo'lganda vositalar bilan, jinoyat sodir qilishning qulay usullari yuzasidan tegishli maslahatlar berish bilan cheklanib, jinoyatning obyektiv tomonini ifodalovchi

harakatlarda bevosita qatnashmaydi. Ammo bunda uning ongi guruhning barcha a'zolari tomonidan sodir etilgan jinoyatlar haqida bilishi bilan qamrab olingan bo'lishi kerak. Agar shaxs jinoyatni tashkil etishning o'zi bilan cheklanib, jinoyatning sodir etilishiga rahbarlik qilmagan yoki jinoyatning obyektiv tomonini ifodalovchi harakatlarning hech bo'lmaganda bir qismini bajarishda qatnashmagan bo'lsa, tashkilotchi deb, uning qilmishi JK 28-moddasining 3-qismi orqali JK Maxsus qismining tegishli moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyatning tashkilotchisi guruhning eng xavfli a'zosi bo'lib, u jinoyat sodir etilishini tashkil qiladi, jinoyat sodir qilayotganlarning harakatlariga rahbarlik qiladi. U jinoyatning asosiy tashabbuskori hisoblanadi.

JK 28-moddasining 4-qismiga ko'ra, jinoyat sodir etilishiga qiziqtiruvchi shaxs *dalolatchi* deb topiladi. Ushbu normada dalolatchining umumiy tushunchasi berilgan bo'lib, jinoyat sodir etishga qiziqtirish harakatlarning qat'iy ro'yxatini berishning iloji yo'q. Har bir dalolatchilik o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ko'proq qiziqtirayotgan kishining shaxsiy xususiyatlariga bog'liq. Dalolatchilikning u yoki bu usulini tanlash sodir etilishi mo'ljallangan jinoyatning xususiyati, jinoyat sodir etilishi uchun zarur vaziyatning holati va hokazolarga bog'liqdir. Dalolatchi dalolat qilinuvchining talab va ehtiyojlarini hisobga olib, jinoyat sodir etishga qiziqtirishi, iltimos qilishi, turli va'dalar berishi, moddiy rag'batlantirishi, turli aldovlardan foydalanishi, qo'rqitishi, jismoniy yoki ruhiy ta'sir ko'rsatishi hamda hokazo usullardan foydalanishi mumkin. Dalolatchilik faqat harakat orqali sodir etiladi.

Aniq bir shaxsni muayyan bir jinoyatni sodir etishga qiziqtirilsagina dalolatchilik deb topiladi. Muayyan bir jinoyatni sodir etishga qaratilmagan umumiy chaqiriqlar jinoyat sodir etishga dalolat qilish deb topilmaydi. Bunday chaqiriqlar uchun ham jinoyat qonunida javobgarlik belgilangan. Masalan, urushni targ'ib qilish (150-m.), milliy, irqiy yoki diniy adovat qo'zg'atish (156-m.) qilmishlari shunday harakatlar nazarda tutilgan moddalar bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Dalolatchilik subyektiv tomondan to'g'ri qasd orqali sodir etiladi. Dalolatchi boshqa bir shaxsni jinoyat sodir etishga qiziqtirayotganligini biladi, shuni istab harakat qiladi.

Agar jismoniy yoki ruhiy zo'rlik ishlatib shaxsni jinoyat sodir etishga dalolat qilgan va dalolat qilingan shaxs oxirgi zarurat holatida jinoyat sodir qilgan bo'lsa, bunday holda ham ishtirokchilikning belgilari bo'lmaydi va dalolatchi o'sha jinoyatning bajaruvchisi sifatida kvalifikatsiya qilinadi.

Dalolatchi har doim bajaruvchi sodir qilgan jinoyatda ishtirokchi deb hisoblanib, unga bajaruvchining qilmishi kvalifikatsiya qilingan normada nazarda tutilgan sanksiya doirasida jazo tayinlanadi.

JK 28-moddasining 5-qismiga muvofiq jinoyat sodir etilishiga o'z maslahatlari, ko'rsatmalari, vositalar berish yoki to'siqlarni yo'qotish bilan ko'maklashgan, shuningdek, jinoyatchini, jinoyat sodir etish quroli, izlari va vositalarini yoxud jinoiy yo'l bilan qo'lga kiritgan narsalarni yashirishga, shuningdek, bunday narsalarni olish va o'tkazish to'g'risida oldindan va'da bergan shaxs *yordamchi* deb topiladi.

Yuridik adabiyotda yordamchining ijtimoiy xavflilik darajasini ishtirokchilikning boshqa turlariga nisbatan kamroq deb hisoblaydilar. Yordamchi jinoiy faoliyatni amalga oshirishda bevosita qatnashmaydi, jinoyat obyektiv tomonini ifodalovchi harakatlarning hech bo'lmaganda bir qismini bajarmaydi. Yordamchi o'zining harakatlari orqali jinoyat sodir etilishiga sharoit yaratadi xolos.

Yordamchilik jismoniy yordam berish yoki ruhiy yordam berishdan iboratdir. Jismoniy yordam berish: oldindan va'da bergan vositalarni berish, transport vositasini, jinoyat sodir etish qurolini berish; pul mablag'lari berish; to'siqlarni yo'qotishga ko'maklashish; jinoyat quroli, vositasi, jinoyat izlarini, jinoyat natijasida qo'lga kiritilgan narsalar va jinoyatchini yashirish harakatlarida ifodalanadi.

Ruhiy yordamchilik: bajaruvchining ongi va irodasiga ta'sir qiladigan jinoyatni amalga oshirishning yo'llari haqida va jinoyat fosh bo'lishining oldini olishga qaratilgan turli maslahatlar berish, ko'rsatmalar berish, jinoyatchi, jinoyat sodir etish quroli, izlari va vositalarini, jinoiy yo'l bilan qo'lga kiritilgan narsalarni yashirishga va o'tkazishga oid maslahat berishdan iborat.

Yordamchining bunday jismoniy va ruhiy yordami shaxsda jinoyatni puxta amalga oshirish va jinoyat sodir etishga jur'atini yanada kuchaytiradi. Yordamchi bajaruvchida jinoyat sodir qilish istagini qo'zg'atmaydi, balki jinoyatning bajaruvchisi tomonidan uning jinoiy maqsadga erishishini osonlashtiradi.

Bajaruvchiga muayyan axborotni berish ham yordamchilik deb kvalifikatsiya qilinishi mumkin. Jinoyatda yordamchilik qasddan sodir etiladi. Chunki yordamchi o'z harakatlari tufayli jinoyat sodir etilishiga yordam berayotganini anglaydi, harakatlari tufayli kelib chiqadigan oqibatni oldindan biladi.

Jinoyat haqida xabar bermaslik to'g'risida oldindan va'da berish, agar bu va'da jinoiy qilmishning obyektiv tomonini ifodalovchi harakatlar boshlanmasdan oldin berilgan bo'lsa, jinoyatda ishtirokchilik yordamchi sifatida kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Ishtirokchilikning shakllari bo'yicha kvalifikatsiya qilish qoidalari. Jinoyatda ishtirokchilik oddiy ishtirokchilik, murakkab ishtirokchilik, uyushgan guruh, jinoiy uyushma shaklida bo'ladi.

Jinoyat kodeksi Maxsus qismining ayrim moddalarida ishtirokchilik shakllarini kvalifikatsiyaga ta'sir etishi aks ettirilgan, ya'ni jinoyatning bir guruh shaxslar tomonidan, bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib, uyushgan guruh yoki jinoiy uyushma tarkibida sodir etilishi, shaxsning javobgarligini og'irlashtirishi aks ettirilgan.

Jinoyat kodeksi moddalarining ishtirokchilik shakllarini kvalifikatsiya qiluvchi belgilarini aniqlab beradigan qismini o'rganib, guruh ishtirokchilarining harakatiga huquqiy baho berishni, ya'ni kvalifikatsiya qilishni uch yo'nalishda olib borish kerakligini ko'rib o'tamiz.

Birinchi yo'nalishda bir guruh shaxslarning jinoyat sodir etishda ishtirok etishini (ishtirokchilik shakllaridan qat'i nazar) jinoyatni kvalifikatsiya qilish uchun yetarli deb topiladi va barcha ishtirokchilik shakllari bir norma bilan huquqiy baholanadi.

Ikkinchi yo'nalishda kvalifikatsiya qilish uchun bir guruh shaxslarning ishtiroki bilan birgalikda oldindan til biriktirishning mavjud bo'lishi zaruriy shart sifatida ko'rsatilgan. Bu yo'nalishda ishtirokchilik murakkab va uyushgan guruh shakllarining harakatlari bitta norma bilan kvalifikatsiya qilinadi. *Uchinchi yo'nalishda* bir guruh shaxslarning harakatini kvalifikatsiya qilish uchun guruhda qatnashayotgan shaxslarning bevosita jinoiy faoliyat bilan shug'ullanishlari asos qilib olingan. Ushbu yo'nalishlarni batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Jinoyat kodeksi Maxsus qismining ayrim moddalarida ishtirokchilikning barcha shakllarini kvalifikatsiya qiluvchi yagona belgi kiritilgan. Masalan: JK 118-moddasi 2-qismining «B» bandi, 119-moddasi 2-qismining «B» bandi, 277-moddasi 2-qismining «б» bandlarida ko'rsatilgan «bir guruh shaxslar tomonidan» jinoyat sodir etish belgisi; 220-modda 2-qismining «B» bandi va 222-modda 2-qismining «B» bandlaridagi «bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilgan bo'lsa», belgisi yoki JK 97-moddasi 2-qismining «П» bandi va 105-moddasi 2-qismining «i» bandida ko'rsatilgan «bir guruh shaxslar yoki uyushgan guruh a'zosi tomonidan yoxud shu guruh manfaatlarini ko'zlab» jinoyat sodir etish belgisi kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida kiritilgan. Ishtirokchilikning barcha

shakllari, ya'ni oddiy ishtirokchilik (oldindan til biriktirmay jinoyat sodir etgan guruh), murakkab ishtirokchilik (oldindan til biriktirib jinoyat sodir etgan guruh), uyushgan guruh va jinoiy uyushma tomonidan ushbu jinoyatlar sodir etilgan taqdirda ushbu belgi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Barcha ishtirokchilik shakllarini bir xil kvalifikatsiya qilishga oid qonundagi bunday munosabat jinoyatni ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan sodir etilishi bilan bog'liq bo'lib, ishtirokchilikning barcha shakllari ushbu jinoyatlarni sodir etishda deyarli bir xil xavf tug'diradi. Bu yo'nalish asosida jinoyatda ishtirok etayotgan shaxslarning son ko'rsatkichi yotadi.

Qonun ayrim hollarda, ishtirokchilikning uyushgan shakllarini murakkab ishtirokchilik shakli bilan bir xil kvalifikatsiya qilinishi kerakligini ko'rsatadi. Masalan, 135-modda 2-qismining «e» bandi, 137-modda 2-qismining «B» bandi, 223-modda 2-qismining «б» bandi va boshqa shunga o'xshash ayrim moddalarda «bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib» jinoyat sodir etish belgisi ko'rsatilgan. Bu kabi belgilarda murakkab ishtirokchilik shakli bilan birga uyushgan guruh va jinoiy uyushmalarning harakatlari ham huquqiy baholanadi, ya'ni kvalifikatsiya qilinadi. Bu yo'nalish asosida jinoyatda ikki va undan ortiq shaxslarning qatnashganligi hamda bu haqda oldindan kelishib olganlik fakti yotadi.

Agar Jinoyat kodeksi Maxsus qismining moddasida bir guruh shaxslar tomonidan yoki uyushgan guruh manfaatlarini ko'zlab jinoyat sodir etish kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida ko'rsatilmagan bo'lsa, shu jinoyatni sodir etgan uyushgan guruh a'zolariga sud tomonidan jazo tayinlash vaqtida ularning uyushgan guruh tarkibida jinoyat sodir etganliklari jazoni og'irlashtiruvchi holat kabi inobatga olinishi mumkin. Masalan, uyushgan guruh a'zolari soxta tadbirkorlik jinoyatini sodir etgan taqdirda ularning harakati JKning 179-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi, bunda sud guruh a'zolariga jazo tayinlash vaqtida, ularning uyushgan guruh tarkibida jinoyat sodir etganliklarini JK 56-moddasi 1-qismining «H» bandiga muvofiq jazoni og'irlashtiruvchi holat deb inobatga olishi mumkin. Demak, uyushgan guruh sodir etgan jinoyatni ko'zda tutuvchi moddada uyushgan guruh yoki bir guruh shaxslarning harakatiga baho beruvchi belgi mavjud bo'lmagan taqdirda ham uyushgan guruh tomonidan jinoyat sodir etilganligining o'ziyoq jazoni og'irlashtiruvchi holat bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi Maxsus qismining ayrim moddalarida uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir qilingan jinoyatlar uchun boshqa jinoiy guruhlarga (oddiy va

murakkab jinoiy guruhlarga) belgilangan jazoga nisbatan og'irroq jazolar qo'llanilishi ko'rsatilgan. Masalan, jinoyat qonuni ayrim moddalarida jinoyat «uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan bo'lsa» (164-169, 171, 176, 177, 182- va boshqa moddalar), «uyushgan guruh a'zosi tomonidan yoki shu guruh manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan bo'lsa» (104, 112-moddalar), «uyushgan guruh tomonidan» (202, 267-moddalar), «uyushgan guruh manfaatlarini ko'zlab» (205, 206, 209, 210- va boshqa moddalar) sodir etilgan bo'lsa, kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida ko'rsatilgan. Qonunning uyushgan guruhlarga nisbatan bunday munosabati uning aynan ana shu moddalarida keltirilgan jinoyatlarni sodir etishda ushbu guruhlarning ijtimoiy xavfliligi yuqori darajada namoyon bo'lishi bilan bog'liqdir.

Uyushgan guruh a'zolari tomonidan jinoyat sodir etilganda moddaning shu jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi qismi va bandlarida bevosita uyushgan guruh harakatlarini kvalifikatsiya qiluvchi belgi mavjud bo'lsa, guruhning barcha a'zolari shu qism yoki band bilan javobgarlikka tortiladilar. Masalan, uyushgan guruh a'zolari bosqinchilik jinoyatini sodir etgan taqdirda ularning harakati JK 164-moddasi 4-qismining «B» bandi (uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan) bilan kvalifikatsiya qilinadi. Demak, moddada uyushgan guruh harakati bevosita kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida ko'rsatilgan bo'lsa, shu belgini nazarda tutuvchi qism va band bilan kvalifikatsiya qilinadi. Bunda sud uyushgan guruh a'zolariga jazo tayinlash vaqtida JKning 56-moddasiga ko'ra jinoyatning uyushgan guruh tomonidan sodir qilinganligini jazoni og'irlashtiruvchi holat kabi baholamaydi. Ushbu qoida 56-moddaning 4-qismida bayon qilingan.

Jinoyatning uyushgan guruh tomonidan sodir etilishi JK Maxsus qismining moddalarida uyushgan guruhning harakatiga baho beruvchi belgi mavjud bo'lgan taqdirda, kvalifikatsiyaga ta'sir etadi. Masalan, uyushgan guruh a'zolari o'qotar qurollarni o'g'irlik yo'li bilan egallagan taqdirda, ularning harakati JK 247-moddasi 3-qismining «B» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Agar xuddi shu jinoyat bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib, ya'ni murakkab jinoiy guruh tomonidan sodir etilsa, bu guruh a'zolari 247-modda 2-qismining «B» bandi bilan javobgarlikka tortiladilar. O'z navbatida, JK 247-moddasi 2-qismining sanksiyasida jazoning eng ko'p miqdori o'n yil ozodlikdan mahrum qilish bo'lsa, 3-qismida ozodlikdan mahrum qilish jazosining eng kam miqdori o'n yilni va eng ko'p miqdori yigirma yilni tashkil qiladi. Ko'rinib turibdiki, uyushgan guruh tomonidan jinoyat sodir etish kvalifikatsiyaga

ta'sir etganda, jazoni faqat og'irlashtiruvchi tomonga o'zgartirishi mumkin.

Jinoyatni uyushgan guruh tomonidan sodir qilingan deb kvalifikatsiya qilishning asosiy sharti uni shu guruh manfaatlarini ko'zlab sodir etilishidadir. Jinoyat sodir etishdan uyushgan guruh qachon manfaatdor hisoblanadi? Ayrim sodir etilgan jinoyatlar uyushgan guruh manfaatiga mos keladi va shu jinoyatdan u manfaat ko'rishi mumkin, lekin bu jinoyatni sodir etishda u ishtirok etmaydi. Masalan, uyushgan guruh yo'l boshchisi xususiy korxonaga egasidan katta miqdorda naqd pul qarz oldi. Yo'l boshchi shu qarzni to'lashdan bo'yin tovlash yo'lini rejalashtirayotgan vaqtda xususiy korxonaga egasini uyushgan guruhga aloqasi bo'lmagan boshqa shaxsni qasddan o'ldirdi. Albatta, bu jinoyatning sodir etilishi uyushgan guruh yo'l boshchisiga qarzdand qutulishga yordam berdi. Lekin uyushgan guruh shu jinoyatdan manfaatdor bo'lganligiga qaramay, bunda guruh a'zolaridan birontasini ham javobgarlikka tortib bo'lmaydi. Chunki bunda *birinchidan*, uyushgan guruh yoki uning biror a'zosi xususiy korxonaga boshlig'i qasddan o'ldirish jinoyatini sodir etmagan, shu sababli unda sodir etilgan jinoyatda aybi mavjud bo'lmaydi.

Ikkinchidan, aybdor jabrlanuvchini qasddan o'ldirayotganda uyushgan guruhni emas, balki boshqa manfaatni ko'zlab harakat qilgan. *Uchinchidan*, jinoyat sodir etgan shaxs uyushgan guruh a'zosi emas. Bunday holatni tasodifiy manfaat desak xato qilmaymiz.

Endi uyushgan guruhning jinoiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan jinoyat sodir etilishidan, qachon manfaatdorligini ko'rib chiqamiz.

Jinoyat uyushgan guruh tomonidan tashkil etilgan va uning a'zosi yoki a'zolari tomonidan, yoxud guruhga a'zo bo'lmagan shaxs tomonidan uning topshirig'iga binoan sodir etilgan taqdirda, uyushgan guruh manfaatdor hisoblanadi va uni sodir etgan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladi. Yuqoridagi misolda uyushgan guruh yo'l boshchisi bevosita qarz bergan shaxsni o'ldirishni tashkil etganda, jinoyat uyushgan guruh manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan hisoblanar edi.

Sodir etilgan jinoyatdan uyushgan guruhning barcha a'zolari manfaatdor bo'lishi mumkin. Masalan, katta miqdordagi o'g'irlik jinoyatini sodir etishda uyushgan guruhning barcha a'zolari o'z ulushini oladi, demak jinoyatda qatnashgan barcha shaxslar undan manfaat ko'radi. Sud tergoviy amaliyotida guruhning barcha a'zolari manfaatdor bo'lgan jinoyatlar ko'p uchraydi. Muqaddam talonchilik jinoyati uchun sudlangan R. uyushgan jinoiy guruh tuzib unga SH., R. va Q.larni birlashtiradi. Ular

fuqaro K.ning uyiga bostirib kirib 169.700 soʻmlik mol-mulk, moddiy boyliklarni talon-toroj yoʻli bilan olib ketadilar va oʻz harakatlari bilan bosqinchilik jinoyatini sodir etadilar. Olingan mol-mulk va moddiy boyliklarni guruh aʼzolari Chigʻatoy qabristoniga borib pana joyda oʻzaro boʻlib oladilar¹⁹.

Demak, sodir etilgan jinoyatdan uyushgan guruhning barcha aʼzolari manfaatdor boʻlsa, jinoyat uyushgan guruh manfaatlarini koʻzlab sodir qilingan hisoblanadi.

Shunday holatlar boʻladiki, uyushgan guruhning ayrim aʼzolari (yoʻlboshchisi, obroʻmandlari, jinoyatchilik dunyosida nom chiqargan shaxslar) jinoyatdan koʻproq manfaatdor boʻladilar, ammo qonunda (JKning moddalari, qismlari va bandlarida) guruhning manfaatlari haqida yozilgan, xolos. Masalan, yoʻlboshchining guruhni ichida oʻziga qarshi siyosat olib borgan shaxsni qasddan oʻldirishidan yoʻlboshchi koʻproq manfaatdor boʻladi. Bunda u birinchidan, oʻzining jinoiy faoliyatiga toʻsqinlik qiladigan shaxsdan qutuladi, ikkinchidan, guruh ichidagi mavqeini yanada mustahkamlaydi. Ushbu holatda ham jinoyat sodir qilishdan uyushgan guruh manfaatdor deb hisoblanadi va uyushgan guruhning ushbu jinoyatni sodir etishda qatnashgan barcha aʼzolarining harakati JK 97-moddasi 2-qismining «п» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyat sodir etishda qatnashish deganda guruh aʼzolarining jinoyatga amaliy yoki maslahatlar bilan yordam berishi, yoxud shu jinoyatni sodir etilishiga rozilik bildirishi tushuniladi. Soʻnggi holatda shaxslar jinoyat haqida, uni sodir etilishidan oldin hech kimga xabar bermaslikni oʻz zimmalariga olgan hisoblanadilar. Shu bilan birga guruh yoʻlboshchisi ulardan qaysi biriga jinoyat sodir etishni tayinlasa, ular bajarishga tayyor turadilar. Guruhga aʼzo boʻlgan shaxslarning jinoyati uni sodir etishga rozilik berishi bilan cheklanib qolgan taqdirda ham ular shu jinoyatga oid topshiriq berilsa, doimo uni bajarishga tayyor turadilar, shu bois jinoyat haqida kelishib olgan barcha shaxslarni shu guruh aʼzosi sifatida jinoiy javobgarlikka tortish kerak.

Chunki bunday qarash hozirgi amaliyotda ham oʻz tasdigʻini topadi. Amaliyotda shunday jinoyatlar boʻladiki, uyushgan guruhning barcha aʼzolari harakat qilishi shart boʻlmaydi. Masalan, besh kishidan tashkil

¹⁹ Toshkent shahar jinoyat ishlari boʻyicha sudining 1997-yil materiallari (4–249/97-sonli jinoyat ishi)

topgan va hammasida o'qotar qurol bo'lgan uyushgan guruh M. degan shaxsni o'ldirishga o'zaro kelishib oladilar. Ular M.ning uyiga borib chaqiradilar va u chiqishi bilan guruh a'zolaridan biri uni o'qotar qurol bilan otib o'ldiradi. Bu holatda guruhdagi qolgan to'rt kishining harakat qilishi shart emas. Agar sharoit boshqacha bo'lib, M. qochib ketishga uringanida guruhning boshqa a'zolari o'z qurollarini ishlatib uni o'ldirgan bo'lar edilar.

Uyushgan guruhning barcha a'zolari jinoyatni birgalikda bajaradilar, degan tushunchaga qo'shilib bo'lmaydi, chunki amaliyotda uyushgan guruhlarning sodir etgan jinoyatlari tahlil etilganda, shu narsa ma'lum bo'ladiki, uyushgan guruh o'z jinoiy faoliyatini birga bajaruvchilik bilan ham amalga oshiradi, biroq ko'p hollarda, jinoyat sodir etishda vazifalar taqsimlab olinadi. Masalan, Toshkent shahar sudida ishlari ko'rilgan A., R. va T. guruhlarining va boshqa bir necha uyushgan guruhlarning jinoiy faoliyati vazifalarni taqsimlab olish yo'li bilan amalga oshirilgan²⁰.

Jinoyat kodeksining juda ko'p moddalarida «uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab jinoyat sodir etish» kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida ko'rsatilganligini yuqorida ta'kidlab o'tgan edik. Ushbu kvalifikatsiya qiluvchi belgi bilan qachon va qanday holatlarda jinoyatlar kvalifikatsiya qilinishini ko'rib chiqamiz.

Uyushgan guruh a'zolarining subyektiv fikrlashini, ya'ni o'zi a'zo bo'lgan guruhni qanday tasavvur qilishi (uyushgan guruh yoki oddiy jinoiy guruh deb tasavvur qilishi) jinoyatni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etmaydi. Chunki, amaliyotdagi jinoyat ishlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ko'p hollarda, guruh tarkibida jinoyat sodir etgan shaxslarning jinoyatlari uyushgan guruh tomonidan sodir etilgan, deb huquqiy baholanganda, ular o'zlari ishtirok etgan guruhni uyushgan deb hisoblamagan. Masalan, huquqni muhofaza qilish idoralari tomonidan T., O., R., A.lar tomonidan tuzilgan guruhlar uyushgan guruh deb baholangan²¹.

Shu bilan birga ayrim guruh a'zolari tarkibida o'zlari jinoyat sodir etgan guruhni jinoyatchilik olamida o'ta obro' qozongan uyushgan guruh hisoblagan. Masalan, Bahrom Alimov o'zi tuzgan uyushgan guruhni jinoyatchilik dunyosida eng obro'li guruhlardan biri deb hisoblagan²².

²⁰ Toshkent shahar jinoyat ishlari bo'yicha sudining 1997-yil materiallari (4-321/97-sonli jinoyat ishi).

²¹ Toshkent shahar jinoyat ishlari bo'yicha sudining 1999 yil materiallari (3-159/99-sonli jinoyat ishi).

²² O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi jinoyat ishlari bo'yicha sudining 1996-yil materiallari (1-507/96-sonli jinoyat ishi).

Xulosa qilib aytish mumkinki, uyushgan guruh a'zolarining subyektiv fikri ularning harakatiga huquqiy baho berishda ahamiyatga ega emas, agar ularning fikrini inobatga olganda, barcha hollarda ular o'zlarini oddiy guruh deb hisoblashi tabiiy.

Qonun ayrim hollarda «uyushgan guruh manfaatlarini ko'zlab jinoyat sodir etish»ning kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida huquqiy ahamiyat kasb etishini ko'rsatib o'tgan. Mantiqiy usullardan foydalanib bu belgining mazmunini ta'riflaganda, qonun uyushgan guruhga a'zo bo'lmagan shaxsning shu guruh manfaatlarini ko'zlab jinoyat sodir etishini nazarda tutganligining guvohi bo'lamiz.

Uyushgan guruh unga a'zo bo'lmagan o'zga shaxslar yordamidan foydalanmoqchi va bu yordam jinoyat hisoblanadigan bo'lsa, u kuyidagicha harakat qiladi: guruhning bitta a'zosi (ayrim hollarda bir necha a'zolari) o'zga shaxsni qo'rqitish, sotib olish, aldash va boshqa yo'llar bilan jinoyat sodir etishga ko'ndiradi. Jinoyat sodir etishga ko'ndirilgan shaxs o'zining qilmishidan uyushgan guruh manfaatdor ekanligini biladi. Bu holatda shaxsning jinoyatiga uyushgan guruh manfaatlarini ko'zlab sodir qilingan deb baho beriladi, chunki bu shaxs uyushgan guruh uning jinoiy harakatidan manfaatdorligini bila turib harakat qiladi. Masalan, uyushgan guruh vakili biron-bir xususiy korxonada faoliyatini to'xtatish yoki unga katta moddiy zarar yetkazish maqsadida moddiy manfaat evaziga shu korxonada qorovulni korxonada kechasi sun'iy yong'in keltirib chiqarishga ko'ndiradi va bu harakatni sodir etish guruh uchun zarurligini aytadi. Ushbu jinoyatni sodir etgan qorovulning harakatlari JK 173-moddasi 3-qismining «b» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Ayrim hollarda guruh a'zolari o'zlari qatnashayotgan guruhni huquqni muhofaza qiluvchi idoralar tomonidan «uyushgan guruh» deb baholanishidan bexabar bo'ladilar yoki bu bilan qiziqmaydilar. Bunday hollarda guruh vakili o'zga shaxsni jinoyatga jalb etgan va o'z guruhini oddiy jinoiy guruh deb tanishtirgan taqdirda ham, huquqni muhofaza qilish idoralari tomonidan guruhga begona bo'lgan shaxsning jinoiy harakatlari guruh ishtirokchilikning qaysi shakliga mansub deb topilsa, shu shakldagi guruh manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan deb huquqiy baholanadi.

Bunday hollarda uyushgan guruhga a'zo bo'lmagan shaxslarning harakatlari guruhga a'zo shaxslarning harakatlariga tenglashtirib kvalifikatsiya qilinadi, sud jazo tayinlashda guruhga begona bo'lgan shaxsning ishtirokchilik darajasini inobatga oladi.

Shaxsni uyushgan guruhga a'zo bo'lgan yoki bo'lmagan deb hisoblash uchun nimani nazarda tutish kerak yoki qaysi holatlardan kelib chiqish kerak. Shaxsning uyushgan guruh a'zosi ekanligini aniqlash qanday ahamiyatga ega degan savol tug'iladi.

Birinchi, shaxsning uyushgan guruhga a'zo ekanligini aniqlash, uni uyushgan guruh tarkibida qatnashib sodir etgan barcha jinoyatlari uchun jinoiy javobgarlikka tortishga olib keladi. Agar uyushgan guruh qurollangan bo'lsa yoki shaxs a'zo bo'lgan guruh jinoiy uyushma tarkibiga kirgan guruh bo'lsa, u sodir etgan jinoyatlaridan tashqari JK 242-moddasining tegishli qismi bilan jinoiy javobgarlikka tortishga sabab bo'ladi.

Uyushgan guruh va jinoiy uyushmaning jinoiy faoliyatida qatnashgan barcha shaxslar qaysi jinoyatni sodir etishda qatnashgan bo'lsalar, o'sha jinoyat uchun javob beradilar. Har bir ishtirokchi faqat o'zi qatnashgan (bajaruvchi, tashkilotchi, dalolatchi va yordamchi sifatida) jinoyati uchun jinoiy javobgarlikka tortiladi. Talon-toroj qilish jinoyatlarida jabrlanuvchiga moddiy zarar yetkazishda bevosita qatnashgan shaxs o'sha jinoyat uchun jinoiy javobgarlikka tortiladi. Uning jinoiy yo'l bilan topilgan mulkni taqsimlashda olgan ulushi kvalifikatsiyaga ta'sir etmaydi.

Ikkinchi, shaxs uyushgan guruh a'zosi bo'lmasa, uning ruhiy holatidan kelib chiqqan holda harakatiga huquqiy baho beriladi, ya'ni shaxs guruhga yordam berayotganini bilgan bo'lsa, uning harakatlari o'sha guruh a'zolariga tenglashtirilgan holda kvalifikatsiya qilinadi yoki aksincha. Masalan, shaxs guruhga emas faqat jinoyatga jalb qilayotgan shaxsni bundan manfaatdor deb bilsa, uning jinoiy harakatlari yagona shaxsning manfaatlarini ko'zlab sodir etgan kabi kvalifikatsiya qilinadi. Bu holatga batafsilroq to'xtalamiz.

Agar uyushgan guruh a'zosi unga a'zo bo'lmagan shaxsni jinoyat sodir etishga jalb qilish jarayonida shu jinoyatdan uyushgan guruhning manfaatdorligini yashirsa, hamda jinoyatga jalb qilinayotgan shaxs bu haqda bilmagan va bilishi ham mumkin bo'lmagan holda jinoyat sodir etsa, uning harakatlarini uyushgan guruh manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan deb baholab bo'lmaydi. Chunki jinoyat sodir etayotgan shaxs jinoyatga jalb qilayotgan shaxsga yordam berish uchun bu qilmishga rozi bo'ladi va shu sababli, uning ijtimoiy xavflilik darajasi uyushgan guruh a'zolariga nisbatan kamroq bo'ladi. Bu qoida JKning 8-moddasidagi odillik prinsipidan kelib chiqqan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Unda «Jazo yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi ... shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasiga muvofiq bo'lishi kerak» deb yozilgan. Masalan, uyushgan

guruh a'zolari tomonidan jinoyat sodir etish natijasida topilgan mulkni guruh a'zolaridan biri G. o'zining tanishi - xususiy do'kon egasi A. degan shaxsga sotib berishni iltimos qiladi. G. bu mulk jinoiy yo'l bilan topilganligini, sotish vaqtida uning ehtiyot bo'lishini tayinlaydi. Ammo A. G.ning uyushgan guruh a'zosi ekanligini bilmaydi. huquqiy baho berishda A. degan shaxsning harakati haqiqatda sodir etgan qilmishining holatiga qarab, JK 171-moddasining tegishli qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Ammo shu modda 3-qismining «B» bandi «uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan» deb kvalifikatsiya qiluvchi belgi bilan huquqiy baholanmaydi.

Ayrim hollarda uyushgan guruh tomonidan aldash yo'li bilan ham shaxslarning xizmatidan foydalaniladi. Bu kabi hollarda Jinoyat kodeksining ayb uchun javobgarlik prinsipiga asoslanadigan bo'lsak, shaxsning jinoyat haqida bilmagan va bilishi ham mumkin bo'lmaganligi vaziyatidan kelib chiqib, uning harakatlari jinoyat kabi baholanmaydi. T. o'z harakatlari bilan uyushgan guruhga yordam bergan, ammo u bu harakati jinoyat ekanligi va bu qilmishidan uyushgan guruh manfaatdorligini bilmagan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi uyushgan guruh bu shaxsning xizmatidan aldash yo'li bilan foydalanganligini inobatga olib, uning harakatlarida jinoyat alomatlari yo'q deb ajrim chiqargan²³.

Yuqoridagi holat ko'proq jinoyatning subyektiv tomoniga bog'liq, chunki kvalifikatsiyaga uyushgan guruhga a'zo bo'lmagan shaxsning jinoiy harakat sodir etishidan oldin o'zining shu harakatidan uyushgan guruh manfaatdor ekanligini bilgan yoki bilmaganligi hamda u sodir etayotgan harakat jinoyat ekanligini anglagan yoki anglamaganligi asos qilib olingan.

Jinoyat kodeksining ayrim moddalarida uyushgan guruh a'zosi tomonidan jinoyat sodir etilishining kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida ko'rsatilganini aytib o'tgan edik (97, 104, 112 va boshqa moddalar). Bu jumlada uyushgan guruhning bitta a'zosi tomonidan jinoyat sodir etilishi nazarda tutilgan. Guruhga a'zo bo'lgan shaxs faqat uyushgan guruh manfaatlarini yo'lida jinoyat sodir etgan bo'lishi kerak. Ayrim holatda uyushgan guruhning boshqa a'zolari jinoyat haqida uni sodir etilgandan keyin bilgan bo'lishlari ham mumkin, ammo ular shu jinoyatning sodir etilishiga rozilik bergan hisoblanadilar va jinoyat uchun guruhning barcha

²³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди жиноят ишлари бўйича судининг 1996-йил материаллари (2-165/96-сонли жиноят иши).

a'zolari javobgarlikka tortiladilar. Masalan, uyushgan guruh a'zolari bosqinchilik jinoyatini sodir etish uchun jabrlanuvchining hovlisiga kiradilar va eshik oldida tashqaridan bo'ladigan xavfdan ogohlantirish va kerak bo'lsa, tegishli choralar ko'rishni ta'minlovchi bir kishini qoldiradilar. Hovlidan chiqqan o'q ovozi eshitgan va yordamga kelayotgan qo'shnini eshik oldidagi «qo'riqchi» o'ldirdi. Bu haqda guruhning boshqa a'zolari jinoyat sodir etilgandan keyin biladilar. Ammo eshik oldida bir kishini qoldirish maqsadining o'ziyiq guruhning boshqa a'zolarini ham sodir etilgan jinoyatda aybi borligidan dalolat beradi. Agar eshik oldida guruhning boshqa a'zosi qolganida ham xuddi shunday harakat qilgan bo'lar edi. Bu holatda qasddan odam o'ldirgan guruh a'zosi va guruhning bosqinchilik jinoyatini sodir etishda qatnashgan barcha a'zolari bosqinchilik jinoyati bilan bir qatorda JK 97-moddasi 2-qismining «п» bandi bilan ham jinoiy javobgarlikka tortiladilar. Bu jinoyatda guruh a'zolari qanday vazifani bajarishlari (bajaruvchi, tashkilotchi, dalolatchi va yordamchi) kvalifikatsiyaga ta'sir etmaydi.

Jinoyatda ishtirok etganlik uchun javobgarlik doirasi (JK 30-m.) qoidaga asosan, tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilar bajaruvchi javobgarlikka tortilayotgan modda (moddaning bandi yoki qismi) bo'yicha javobgarlikka tortiladilar, ya'ni ularning harakatlari bajaruvchining harakatlari kvalifikatsiya qilingan modda bilan kvalifikatsiya qilinadi. Uyushgan guruh a'zolari ham jinoyat sodir qilish jarayonida turli vazifalarni bajaradilar, ya'ni ular tomonidan kimdir tashkilotchilik, kimdir yordamchi yoki dalolatchilik hamda kimdir bajaruvchilik vazifasini amalga oshirishi mumkin. Uyushgan guruhda vazifalar taqsimlab olinib, jinoyat sodir etilgan bo'lsa, barcha ishtirokchilarning harakati bajaruvchining harakati kvalifikatsiya qilingan modda (moddaning qismi va bandi) bilan kvalifikatsiya qilinadi. Masalan, uyushgan guruh yo'l boshchisi guruh a'zolarini yig'ib ular bilan maslahatlashadi va guruh a'zolaridan biri N.ga ularning jinoyatidan xabardor bo'lgan guvoh – odamni o'ldirish kerakligini, qachon va qayerda o'ldirish lozimligini aytadi. Shu bilan birga guruh a'zosi A.ga o'qotar qurol topib N.ga berishini tayinlaydi. N.ning harakatlarida JK 97-moddasi 2-qismining «o» va «п» bandlarida ko'rsatilgan jinoyat belgilari mavjud. Jinoyat sodir etishda bevosita qatnashmagan, ammo jinoyatni tashkillashtirgan yo'l boshchi va shu jinoyatni sodir etishga yordam ko'rsatgan A. hamda o'zlarining roziligi bilan ushbu jinoyatning sodir etilishiga (hech kimga aytmaslik sharti bilan) yordam bergan guruh boshqa a'zolarining harakatlari ham JK 97-moddasi 2-qismining «o» va «п» bandlari bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Uyushgan guruh tomonidan sodir etilgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda ishtirokchilik turlari ayrim hollarda ko'rsatilmaydi. Bu qoida bevosita JKning Maxsus qismidagi moddaning tuzilishiga bog'liq. Agar JK Maxsus qismining moddasida kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida «uyushgan guruh» belgisi ko'rsatilmagan bo'lsa, kvalifikatsiya jarayonida 28-moddaning tegishli qismiga havola qilinadi».

Agar JK Maxsus qismining tegishli moddasida bevosita uyushgan guruh kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida ko'rsatilgan bo'lsa, uyushgan guruhning barcha a'zolari ishtirokchilik turining (bajaruvchi, tashkilotchi, dalolatchi va yordamchi) qaysi birida namoyon bo'lishidan qat'i nazar, shu belgi ko'rsatilgan qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi va qo'shimcha 28-moddaga havola qilish talab etilmaydi²⁴.

Masalan, uyushgan guruh a'zolari bosqinchilik jinoyatini sodir etganda, guruh a'zosidan biri qurol topib bergan, yo'l boshchisi jinoyatga rahbarlik qilgan va qolganlari jinoyatni bevosita bajargan bo'lishlari mumkin. Bu holda guruh barcha a'zolarining harakatini 164-moddaning 4-qismi «B» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi va qo'shimcha 28-moddaga havola etilmaydi.

Ayrim hollarda uyushgan guruh a'zosining jinoiy rejasi guruh manfaatiga mos kelishi mumkin. Masalan, uyushgan guruh yo'l boshchisi guruh a'zosi M.ga u qachonlardir qasos olishni niyat qilib yurgan shaxsni o'ldirishini tayinlaydi va M. bu jinoyatni bajarsa, uning harakati JK 97-moddasi 2-qismining «p» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi, ya'ni uyushgan guruh a'zosi tomonidan sodir qilingan, deb huquqiy baholanadi va shu jinoyatning sodir etilishiga (tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi sifatida) o'z hissasini qo'shgan barcha guruh a'zolarining harakati ham 28-moddaga havola qilinmay, M. bilan bir xil kvalifikatsiya qilinadi. M.ning ilgaridan qasos olish niyati borligi qo'shimcha kvalifikatsiyani talab qilmaydi.

Uyushgan guruh a'zosi uyushgan guruhga aloqasi bo'lmagan hollarda jinoyat sodir etganda, uning harakatlarini (uyushgan guruh a'zosi bo'lishiga qaramay) uyushgan guruh a'zosi tomonidan sodir qilingan deb kvalifikatsiya qilinmaydi. Masalan, uyushgan guruh a'zosi M. rashk orqasida xotinini o'ldirsa, bu jinoyatning uyushgan guruh faoliyatiga

²⁴ Qarang: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Бир неча жиноят содир этилганда қилмишни квалификация қилишга доир масалалар тўғрисида»ги 2008 йил 15 май 6-сонли қарорининг 12-банди // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари. – Т., 2008. – 37-б.

aloqasi yoʻqligi sababli, M.ning uyushgan guruhga aʼzoliigi ogʻir-
lashtiruvchi belgi hisoblanmaydi.

Masalan, toʻrt kishidan iborat R. guruhida Gʻ. yakka oʻzi giyohvandlik vositalarini oʻtkazish maqsadini koʻzlab, saqlagan. Bu haqda uning sheriklari xabardor boʻlmagan. Bu jinoyat uyushgan guruh faoliyati bilan bevosita bogʻliq boʻlmaganligi sababli, faqat Gʻ.ning oʻzi ushbu jinoyat va albatta, uyushgan guruh tarkibida sodir etgan jinoyati uchun ham javobgarlikka tortilgan²⁵.

Yuqoridagi misollardan kelib chiqib, shuni taʼkidlash joizki, uyushgan guruh aʼzosi yoki unga aʼzo boʻlmagan shaxs sodir etadigan jinoyatidan shu guruh manfaatdor boʻlishini bilgan va shuni istab, bila turib harakat qilgan taqdirda (jinoyat sodir etish rejasi uyushgan guruh tomonidan yoki shaxsning yakka oʻzi tomonidan tuzilgan boʻlishi mumkin) u uyushgan guruh manfaatlarini koʻzlab sodir etilgan jinoyat, deb huquqiy baholanadi.

Shaxs uyushgan guruhga uning jinoiy guruh ekanligini bilsa ham jinoyatning qandayligini bilmagan holda unga yordam koʻrsatishi mumkin. Bunday holda uyushgan guruhga oʻzi bilmagan holda yordam bergan shaxsning harakatida jinoyat alomatlari mavjud boʻlmaydi. Uning harakati faqat qilmishida qaysi jinoyat alomatlari boʻlsa, oʻsha jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi modda bilan javobgarlikka tortiladi. Masalan, muqaddam olti marta sudlangan B. jinoiy guruh tuzadi va guruhning jinoiy faoliyatini niqoblash maqsadida, Toshkent tumani S.Rahimov nomli jamoa xoʻjaligida dala qorovuli savodsiz T. nomiga hujjatlar rasmiylashtirib «Olim» dehqon fermer xoʻjaligi tashkil etadi hamda unga shu jamoa xoʻjaligi hududidan 13,5 gektar yer ajratiladi. B.ning bu fermaga oʻzi boshchilik qilishini bilgan, Hikmatullayevning savodsizligi va dehqon fermer xoʻjaligini boshqara olmasligidan xabardor boʻla turib, shu jamoa raisi A., Toshkent tumani hokimi T. va Toshkent tumani soliq inspeksiyasi boshligʻi A.lar oʻz xizmat lavozimlarini suiisteʼmol qilib, T. nomiga hujjatlarni rasmiylashtirib B.ga dehqon fermer xoʻjaligi tuzishga yordam berganlar va oʻz qilmishlari bilan uyushgan guruh faoliyatiga sharoit yaratganlar. Natijada B. tuzgan jinoiy guruh 1995-yil 11-oktabrdan 8-noyabrgacha 25 nafar kishini shu fermer xoʻjaligi hududida qasddan oʻldirgan va mol-mulkini talon-toroj qilgan. Toshkent shahar prokuraturasi ushbu shaxslarning harakatini (fermer xoʻjaligi 1993-yil tuzilganligini inobatga olib) Oʻzbekiston Respublikasining 1959-yilgi

²⁵ Toshkent shahar jinoyat ishlari boʻyicha sudining 1997-yil materiallari (1–219/97-sonli jinoyat ishi).

Jinoyat kodeksi 149-moddasining 1-qismi bilan kvalifikatsiya qilgan. Shu moddaning 2-qismida «mansabni suiiste'mol qilish og'ir oqibatlariga olib kelgan bo'lsa», degan belgi mavjud, ammo aybdor shaxslarga 25 nafar odam tuzilgan fermer xo'jaligi hududida o'ldirilganligiga qaramay, 149-moddaning 2-qismi qo'llanilmagan²⁶.

Ushbu misoldan ko'rinib turibdiki, uyushgan guruhga yordam bergan shaxslar faqat o'z qilmishlari uchun javobgarlikka tortilganlar, uyushgan guruhning sodir etgan jinoyatlari uchun javobgarlikka tortilmaganlar.

Uyushgan guruhlarining harakatiga huquqiy baho beruvchi normalarni tahlil qilib, kvalifikatsiya qoidalarini ko'rib chiqib, ishtirokchilik shakllarining eng yuqori pog'onasi hisoblangan jinoiy uyushma va ular jinoyatga jalb qilgan shaxslar hamda uyushgan guruh a'zolarining harakatlari biz yuqorida ko'rib chiqqan qoidalarga ko'ra huquqiy baho beriladi degan xulosa chiqarish mumkin. Shu bilan birga, jinoiy uyushma va uyushgan guruh a'zolarining harakatlari jinoyat qonunida bir xil huquqiy baholanadi. Jinoyat kodeksining faqat 242-moddasida ko'rsatilgan jinoyatlar bu holatdan mustasno.

Jinoiy uyushma va uyushgan guruh ma'lum jinoiy faoliyat bilan shug'ullanish maqsadida tuziladi. 242-moddaning 1-qismi jinoiy uyushmaga bog'liq bo'lib, bu qism bilan quyidagi harakatlarni sodir qilinganda jinoiy javobgarlik vujudga keladi:

a) jinoiy uyushma tashkil etish, ya'ni jinoiy faoliyat olib borish maqsadida ikki yoki undan ortiq uyushgan guruhlarini birlashtirish. Bu harakat bir yoki bir necha kishilar tomonidan sodir qilinishi mumkin va uyushmani tashkil etishda faol qatnashgan barcha shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladilar;

b) jinoiy uyushmaning bo'linmalarini tuzish, ya'ni jinoiy uyushma tarkibiga kiruvchi uyushgan guruh tuzish yoki bir necha uyushgan guruhni birlashtirib uyushmaning bir qismi deb e'lon qilish. Ushbu harakatlar ham bir yoki bir necha shaxslar tomonidan sodir qilinishi mumkin;

d) tuzilgan jinoiy uyushma yoki uning bo'linmalariga rahbarlik qilish, ya'ni boshqalar tomonidan tuzilgan uyushmaga yoki uning bo'limiga o'zini yo'l boshchi deb e'lon qilish, yo'l boshchi atrofida obro'mand shaxs sifatida ushbu tuzilmalarni boshqarishda qatnashish. Shaxs jinoiy uyushma va uning bo'linmalarini tuzish hamda unga rahbarlik qilishni bir vaqtda

²⁶ Toshkent shahar jinoyat ishlari bo'yicha sudining 1997-yil materiallari (3–348-sonli jinoyat ishi).

boshlashi mumkin va bu holat 242-moddaning 1-qismi bilan kvalifikatsiya qilishga ta'sir etmaydi.

Jinoiy uyushma tashkil etish va unga rahbarlik qilish deganda: mos keladigan nomzodlarni topish va ularni faoliyatga jalb etish, uyushgan guruhlar va uyushma a'zolari o'rtasida vazifalarni taqsimlash, umumiy jinoiy rejani yoki alohida hujum qilish rejalarini tuzish va boshqa harakatlar tushuniladi.

Jinoiy uyushmaning yo'lboshchisi yoki obro'mandlari bevosita aniq bir jinoyatni sodir etishga rahbarlik qilganda yoki unda qatnashganda, ularning harakatini 242-moddaning 1-qismi va tegishli modda bilan kvalifikatsiya qilinadi.

ye) uyushma va uning faoliyatini ta'minlashga qaratilgan qilmish, ya'ni jinoiy uyushmaning, uning bo'linmalarining yoki uyushma tarkibiga kiruvchi uyushgan guruh va uning faoliyat olib borishiga sharoit yaratib berish. Bu belgi bilan ko'proq uyushmaga a'zo bo'lmagan ammo uning faoliyatiga turli yo'llar bilan sharoit yaratib beruvchi shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

Jinoiy uyushma va uning faoliyatini ta'minlashga qaratilgan qilmish deganda uyushma yoki uning jinoiy faoliyatiga pul mablag'lari ajratish, uyushma a'zolariga xonalar ajratib berish yoki ularni transport vositalari bilan ta'minlash, hokimiyat va boshqaruv idoralari xodimlarini sotib olish va korrupsiyaga jalb qilishga yo'naltirilgan faoliyat: qonundagi «bo'shliqlarni» aniqlash, huquqiy va boshqa maslahatlar berish, jinoiy yo'l bilan topilgan moddiy boyliklarni qonuniylashtirish va shunga o'xshash jinoiy faoliyat olib borish uchun jinoiy uyushma yoki uning bo'linmalariga har tomonlama sharoit yaratib berishga oid harakatlar tushuniladi.

Jinoiy uyushma va uning faoliyatini ta'minlashga qaratilgan harakatlar 242-moddaning 1-qismi va guruh sodir etgan jinoyat uchun javobgarlikni ko'zda tutuvchi tegishli modda bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, 242-moddaning birinchi qismi bilan uyushma tashkil etgan yoki tashkil etishda faol qatnashgan, unga rahbarlik qilgan hamda ularning jinoiy faoliyat olib borishi uchun sharoit yaratib bergan shaxslar, ya'ni uyushmaning faol ishtirokchilari jinoiy javobgarlikka tortiladilar. Ular 242-moddaning 1-qismi bilan bir qatorda sodir etgan, tayyorgarlik ko'rgan yoki suiqasd qilgan jinoyatlari uchun ham tegishli moddalar bilan jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

Uyushmaning oddiy a'zolari (uyushma tuzishda ishtirok etmagan, unga rahbarlik qilmagan, sharoit yaratib bermagan va boshqacha yo'llar

bilan uyushmani shakllantirish faoliyati va unga rahbarlik qilishda faol qatnashmagan shaxslar) Jinoyat kodeksi 242-moddasining 1-qismi bilan jinoiy javobgarlikka tortilmaydilar. Ular faqat o'zlari ishtirok etgan jinoyat uchun, tegishli modda bilan jinoiy javobgarlikka tortiladilar. Agar uyushmaning oddiy a'zolari aniq bir jinoyat qilishga ulgurmagan bo'lsalar, u holda ularning harakatini maqsadlariga qarab huquqiy baholanadi, ya'ni qanday jinoyat sodir etishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsalar, o'sha jinoyatga tayyorgarlik yoki suiqasd deb kvalifikatsiya qilinadi.

JK 242-moddasining jinoiy uyushma tashkil etishga oid 2-qismida «uyushgan qurolli guruh tuzish, shuningdek unga rahbarlik qilish yoki unda ishtirok etish» harakatlari uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Ushbu qism bilan qurolli uyushgan guruhning yo'l boshchisi hamda uning oddiy a'zolari sifatida ishtirok etgan barcha shaxslar – ya'ni muayyan jinoyatni sodir etishda bajaruvchi, tashkilotchi, dalolatchi va yordamchi sifatida qatnashganlar teng ravishda jinoiy javobgarlikka tortiladilar. Jinoiy uyushmaga sharoit yaratib beruvchi shaxslar bu holatda yordamchi sifatida jinoiy javobgarlikka tortiladilar. Qurolli uyushgan guruhga a'zo bo'lgan, ammo jinoyat sodir etishda umuman qatnashmagan shaxslar faqat bitta jinoyat, ya'ni qurolli uyushgan guruhda qatnashganlik uchun 242-moddaning 2-qismi bilan jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

Guruhning qurollanganligi deganda, a'zolarining kamida bittasida jinoyat sodir etishga mo'ljallangan qurolning bo'lishi tushuniladi. Qurol faqat shaxsga zarar yetkazishga mo'ljallangan bo'lishi va xo'jalik ishlari uchun ishlatiladigan bo'lmasligi kerak. Ularni ishlab chiqarish yoki o'tkazish qonun bilan qat'iy taqiqlangan bo'lib, bularga o'qotar qurol, sovuq qurol va portlatish qurilmalari kiradi.

Xulosa qilib aytganda, uyushgan guruh va jinoiy uyushma tomonidan jinoyat sodir etilgan taqdirda qilmishni kvalifikatsiya qilish uchun:

birinchidan, Maxsus qismning moddalari tuzilishi ta'sir etadi, agar moddada kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida «uyushgan guruh» belgisi ko'rsatilgan bo'lsa, shu belgi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Agar bu belgi ko'rsatilmagan bo'lsa, «bir guruh shaxslar tomonidan» jinoyat sodir etish belgisi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Agar Maxsus qism moddalarida bu belgilar bo'lmasa, boshqa tegishli belgilar (ko'p miqdorda, takroran, o'ta xavfli retsivist tomonidan va boshqalar) bilan kvalifikatsiya qilinadi va uyushgan guruh yoki jinoiy uyushma tarkibida jinoyat sodir etganlik jazoni og'irlashtiruvchi belgi JK 56-m. «M» bandi sifatida huquqiy ahamiyat kasb etadi.

ikkinchidan, guruhning tuzilishiga qarab, ya'ni jinoiy uyushma (ayrim faol a'zolari) va qurolli uyushgan guruh tarkibida jinoyat sodir etish JKning 242-moddasi bilan qo'shimcha kvalifikatsiya qilishga olib keladi.

uchinchidan, jinoiy uyushma va uyushgan guruhga a'zo bo'lmagan shaxslar shu guruh manfaatlarini ko'zlab jinoyat sodir etgan taqdirda, ularning harakati shaxsning jinoyatga nisbatan ruhiy munosabatiga qarab huquqiy baholanadi.

Ishtirokchilikda jinoyat sodir etish vaqtida vujudga keladigan sharoitlarga bog'liq kvalifikatsiya qilish qoidalari. JK 30-moddasining 1-qismida ko'rsatilgan qoidalarga ko'ra, tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilar ham ushbu Kodeks Maxsus qismining bajaruvchini javobgarlikka tortishga doir belgilangan modda bo'yicha javobgarlikka tortiladilar, bunda JK 28-moddasining tegishli qismini kvalifikatsiya qilishda ko'rsatiladi. Mazkur qoida bajaruvchi tomonidan bevosita aniq bir jinoyatning obyektiv tomoni bajarilgan, boshqa ishtirokchilar esa jinoyatni sodir etilishiga rahbarlik, dalolatchilik yoki yordamchilik qilgan holatda qo'llaniladi. «Shaxsning jinoyat sodir etishda tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi sifatida ishtirok etishi Jinoyat kodeksi 28-moddasini qo'llagan holda, Maxsus qismning sodir etilgan jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi tegishli moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi»²⁷.

Shu bilan birga bajaruvchi va boshqa ishtirokchilarning harakatlari JK Maxsus qismining boshqa moddalari yoxud bir moddaning turli qismlari bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi hollari uchrab turadi.

Ekssess bajaruvchilik uchun javobgarlikning umumiy qoidasi JK 30-moddasining 4-qismida belgilangan. Ekssess holatda jinoyat sodir etish deganda, bajaruvchining boshqa ishtirokchilar (tashkilotchi, dalolatchi va yordamchi) qasdi bilan qamrab olinmagan jinoiy qilmishni mustaqil sodir etishi tushuniladi. Bunda bajaruvchi boshqa ishtirokchilar bilan kelishilmagan va avvaldan shartlanmagan qilmishni sodir etadi, bundan boshqa ishtirokchilar jinoyat sodir etilganidan so'ng xabar topadi, ya'ni barcha ishtirokchilar uchun yagona bo'lgan «jinoyat doirasidan chetga chiqib» jinoiy xatti-harakat sodir etish tushuniladi.

Jinoyat huquqi nazariyasida ekssess bajaruvchining ikki – miqdoriy va sifatiy turi ajratiladi. Miqdoriy ekssess bajaruvchining boshqa ishtirok-

²⁷ Qarang: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг «Бир неча жиноят содир этилганда қилмишни квалификация қилишга доир масалалар тўғрисида» 2008 йил 15 майдаги 6-сонли қарорининг 12-банди // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари. – Т., 2008. – 37-б.

chilar bilan birgalikda avvaldan kelishgan holda bir turdagi jinoyatni sodir etishda, ularning umumiy jinoiy niyatiga qaraganda xavfliroq jinoiy oqibatlariga sabab bo'lishida namoyon bo'ladi. Masalan, tashkilotchi bajaruvchiga faqat A. degan shaxsni o'ldirishni buyuradi. Bajaruvchi esa A. bilan birga o'tirgan B.ni ham qasddan o'ldiradi. Sifatiy eksess bajaruvchining boshqa ishtirokchilar bilan avvaldan kelishgan jinoyatidan boshqa jinoyatni sodir etishi yoxud mazkur jinoyatni sodir etish bilan birga o'z tashabbusi bilan yana boshqa bir jinoyatni sodir etishi deb ta'riflanadi. Masalan, ishtirokchilikda o'g'irlik jinoyatiga kelishgan bajaruvchining jinoyatga guvoh bo'lgan shaxsni qasddan o'ldirishi. Ikkala holda ham boshqa ishtirokchilarning jinoiy niyati bilan qamrab olinmagan qilmish uchun uni sodir etgan shaxs – eksess bajaruvchining o'zi javobgar bo'ladi.

Har bir ishtirokchi shaxsiga tegishli bo'lgan kvalifikatsiya qiluvchi holatlar (takroran jinoyat sodir etish, xavfli retsivist, o'ta xavfli retsivist, mansabdor shaxs tomonidan jinoyat sodir etilishi) faqat mazkur holatlar tegishli bo'lgan ishtirokchilarning qilmishlarini kvalifikatsiya qilishga ta'sir ko'rsatadi. Kvalifikatsiya qilish jarayonida mazkur kvalifikatsiya qiluvchi belgilarni boshqa ishtirokchilarga nisbatan qo'llanilmaydi.

Maxsus subyektli jinoyatlarda bajaruvchi faqat maxsus subyekt belgilariga ega shaxslar bo'lishi mumkin. Agar maxsus subyektli jinoyatlarda ishtirokchilik mavjud bo'lsa va ayrim ishtirokchilar maxsus subyekt belgilariga ega bo'lmasa, u shaxs qaysi qilmishni sodir etishidan qat'i nazar, bajaruvchi sifatida kvalifikatsiya qilinmaydi. Mazkur holatlarda maxsus subyekt belgilariga ega bo'lgan boshqa ishtirokchilar ham jinoyatning bevosita bajaruvchisi kabi huquqiy baholanadi hamda uni (tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi) kvalifikatsiya qilishda JK 28-moddasining tegishli qismi qo'llanishi zarur.

Ayrim hollarda, jinoyat subyektining o'ziga xos xususiyatlari (maxsus subyekt, xavfli retsivid va boshqalar) mavjud bo'lsa, bajaruvchi yoki boshqa ishtirokchilarning harakatlari bitta moddaning turli qismlari bilan yoki boshqa-boshqa moddalar bilan kvalifikatsiya qilinishi mumkin.

Masalan, o'g'irlik jinoyatining bajaruvchisi oddiy shaxs, tashkilotchisi esa o'ta xavfli retsivist bo'lsa – bitta moddaning turli qismlari bilan kvalifikatsiya qilinadi, ya'ni oddiy shaxsning harakati 169-modda 2-qismining «B» bandi bilan, o'ta xavfli retsivistning harakati 169-modda 4-qismining «б» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Shuningdek, josuslik jinoyatida O'zbekiston fuqarosi va chet el fuqarosi qatnashgan bo'lsa, ular

bir xil harakat sodir etganliklariga qaramay turli moddalar bilan javobgarlikka tortiladilar. O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi JK 157-moddasi (Davlatga xoinlik qilish) va chet el fuqarosi JK 160-moddasi (Josuslik) bilan jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

Amalga oshmagan ishtirokchilik holati tashkilotchi, dalolatchi va yordamchining jinoyat sodir etish uchun barcha sharoitni yaratib berishi, ammo bajaruvchi sifatida tanlangan shaxs rejalashtirilayotgan jinoyatga o‘z ixtiyori bilan qo‘shilmasligi, tashkilotchi va dalolatchining taklifidan bosh tortishi, shuningdek, jinoyat sodir eta olmaydigan darajada kasal bo‘lishi, aqli noraso bo‘lib qolishi va boshqa sabablar bilan jinoyatni sodir etmaganligini anglatadi.

Amalga oshmagan ishtirokchilikda ishtirokchilar jinoyatning obyektiv tomonini bajarishga kirishishdan oldin, ularda jinoyat sodir etish imkoniyati yo‘qoladi. Shu sababli bajaruvchidan boshqa barcha ishtirokchilar jinoyatga tayyorgarlik uchun jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

Agar bajaruvchiga bog‘liq bo‘lmagan holatlarga ko‘ra u boshlangan jinoyatni oxiriga yetkazmagan bo‘lsa (masalan, ichki ishlar xodimlari kelib qolishi, yaroqsiz qurol yoki vosita bilan tajovuz qilishi va boshqalar), u holda jinoyatda ishtirok etgan barcha shaxslar jinoyatga suiqasd qilganlik uchun javobgarlikka tortiladilar va amalga oshmagan ishtirokchilik kabi baholanmaydi. Masalan, qasddan odam o‘ldirish jinoyatiga suiqasd qilgan bajaruvchining jinoyatni o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan holatlarga ko‘ra oxiriga etkazmaganligida, masalan, o‘qotar qurol otilmay qolganda, bajaruvchi va tashkilotchining harakatlari 25-moddaning 1 yoki 2-qismi, 28-moddaning tegishli qismlari va 97-modda 2-qismining «п» bandi (bir guruh shaxslar tomonidan qasddan odam o‘ldirish) bilan baholanadi.

Ishtirokchilikda jinoyatdan ixtiyoriy qaytish. 30-moddaning 5-qismiga muvofiq tashkilotchi, dalolatchi va yordamchi jinoyatdan ixtiyoriy qaytgan va quyidagi shartlarga rioya qilingan bo‘lsa, ya’ni:

- jinoiy oqibatning oldi olinsa;
- qilmishida boshqa jinoyat belgisi bo‘lmasa;
- jinoyatning ocqilishida faol qatnashgan bo‘lsa, javobgarlikdan ozod qilinadi.

Agar bu shaxslarning jinoyatni oldini olishga qaratilgan faol harakatiga qaramay bajaruvchi jinoyatni oxiriga yetkazgan bo‘lsa, bularning harakati aybiga *chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lish* kabi baholanadi va jinoiy javobgarlikka tortiladilar. Mazkur holat yengillashtiruvchi holat deb tan olinishi va sud tomonidan hisobga olinishi mumkin.

Bajaruvchi jinoyatdan ixtiyoriy qaytib, jinoyatni sodir etmasa, javobgarlikdan ozod qilinadi, shu jinoyatda ishtirok etgan *tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilar* jinoyatga *tayyorgarlik* ko‘rganliklari uchun javobgarlikka tortiladilar. Tashkilotchi, dalolatchi yoki yordamchining bunday xatti-harakati jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish sifatida talqin qilinishi va JK 25-moddasining 1-qismiga binoan hamda JK Maxsus qismining sodir etilmay qolgan jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikni nazarda tutuvchi moddasiga muvofiq kvalifikatsiya qilinishi zarur.

Jinoyat kodeksi 30-moddasining 2-qismiga muvofiq murakkab ishtirokchilik, uyushgan guruh va jinoiy uyushma tashkilotchilari va boshqa a‘zolari tayyorgarlik ko‘rilishi yoki sodir etilishida o‘zlari qatnashgan barcha jinoyatlar uchun javobgarlikka tortiladilar.

Masalan, uyushgan guruh a‘zosi A. guruh bilan birgalikda bosqinchilik jinoyatini sodir etib, boshqa davlatga dam olishga ketadi. Guruhning boshqa a‘zolari shu paytda yana bosqinchilik sodir etishadi. A. faqat bitta bosqinchilik jinoyati uchun javobgarlikka tortiladi, guruhning qolgan a‘zolari esa 2 ta bosqinchilik jinoyati uchun javobgarlikka tortiladilar.

Jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlarni kvalifikatsiya qilish va uni ishtirokchilikdan farqlash. Jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq jinoyatlarning obyektiv belgilarini ko‘rib chiqishda, dastlab jinoiy tajovuz natijasida birinchi navbatda zarar etishi mumkin bo‘lgan yoki zarar yetkazish xavfini keltirib chiqaruvchi muayyan jinoyatning bevosita **obyektini** aniqlab olishga ahamiyat berish kerak.

Jinoyatga daxldorlikning barcha shakllari – jinoyat haqida xabar bermaslik, jinoyatni yashirish va jinoyatga yo‘l qo‘yish bilan bog‘liq ijtimoiy xavfli qilmishlar tayyorgarlik ko‘rilayotgan, sodir etilgan yoki etilayotgan jinoyatlarni amalga oshirgan shaxslarning hech qanday ko‘maklashuvisiz sodir etiladi. Shuning uchun jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlar bajaruvchi yoki jinoyatning boshqa ishtirokchilari bilan sodir etilgan jinoyatni amalga oshirishga sharoit yaratib bermaydi va jinoyatga daxldor shaxslarning qilmishlari kelib chiqqan ijtimoiy xavfli oqibatlar bilan sababiy va aybli aloqadorlikda bo‘lmaydi. Binobarin, jinoyatga daxldor shaxslarning qilmishi uni keltirib chiqargan jinoyat obyektiga zarar yetkazishi yoki zarar yetkazish real xavfini keltirib chiqarishi mumkin emas.

Jinoyatga daxldorlikda uning shakllaridan qat’i nazar, shaxsning harakat yoki harakatsizligi boshqa shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyat obyektiga zarar yetkazishga qaratilgan bo‘lmaydi.

Jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq jinoyatlarning obyektiv tomoni faol harakat (jinoyatni yashirish) yoki harakatsizlik (jinoyat haqida xabar bermaslik yoki jinoyatga yo‘l qo‘yish) bilan sodir etilishida ifodalanadi. Jinoyatga daxldorlik qilmishlarining shakllari bir-biridan obyektiv belgilari, jumladan ularning sodir etilish vaqti bo‘yicha farqlanadi. Jinoyatni yashirish faqat jinoyat yoki jinoiy qilmish amalga oshirilganidan so‘ng; jinoyat haqida xabar bermaslik jinoiy faoliyatning barcha bosqichlarida; jinoyatga yo‘l qo‘yish esa, odatda, jinoyatni sodir etgan shaxslar tomonidan ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etishga tayyorgarlik ko‘rish bosqichida yoki jinoyatning obyektiv tomonini tashkil qiluvchi qilmishlarni bajarish vaqtida, ya‘ni jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va jinoyatga suiqasd qilish bosqichida sodir etilishi mumkin, biroq u jinoyat tamom bo‘lganidan so‘ng amalga oshirilmaydi.

Jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq ijtimoiy xavfli qilmishlarni aniqlashda hal qiluvchi holat (sharoit) bo‘lib, mustaqil ravishda hamda boshqa shaxslar yordami bilan jinoyat sodir etgan shaxslar va asosiy jinoyatning mavjudligi hisoblanadi. Shuning uchun jinoyatning boshqa shaxslar tomonidan sodir etilmasligi jinoyatga daxldorlik instituti haqida so‘z yuritish mumkin emasligini anglatadi.

Jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlarning o‘ziga xos jihati sifatida bunday qilmishning ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxs harakati (harakatsizligi) bilan sababiy bog‘liqlikda bo‘lmasligini aytish mumkin. Ammo, ta‘kidlash joizki, jinoyatga daxldor shaxslarning qilmishi jinoyat sodir etgan shaxs qilmishi bilan jinoyat tamom bo‘lganidan so‘ng yoki jinoyatga suiqasd qilish bosqichi jarayonida aybli bog‘liqlikda bo‘ladi.

Demak, jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlar sodir etilgan jinoyat bilan u yoki bu darajada aloqador bo‘lsa-da, bunday aloqadorlik boshqa shaxslar tomonidan sodir etiladigan jinoyatning sodir etilishiga sharoit yaratib bermaydi va ijtimoiy xavfli oqibatlarni keltirib chiqarishni nazarda tutmaydi.

Jinoyat huquqi nazariyasida qilmishning subyektiv tomoni muammolarini o‘rganishga katta e‘tibor qaratilgan. Bu asosan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida ayb, jinoyatning motivi va maqsadi muammolarini hal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi. Aytish joizki shaxs faqat o‘zi sodir etgan harakatlarida aybli bo‘lgandagina javobgarlik masalasi kelib chiqishi mumkin. Shu bois, jinoyatga daxldorlik uchun ham shaxs faqat o‘zining qasdi bilan qamrab olingan harakat yoki harakatsizligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan jinoyat subyektiv tomonining jinoiy javobgarlikka ta'siri jinoiy tajovuzlardan shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishda hamda demokratik davlat jinoiy-huquqiy siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilab berishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Jinoyatga daxldorlik bilan bog'liq jinoyatlarning subyektiv tomonini to'g'ri belgilash mustaqil ahamiyatga ega bo'lgan masalalarni ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilish, bu turdagi jinoyatlarga to'g'ri huquqiy baho berishda dolzarb vazifalarni yechish borasidagi asosiy yo'nalishlardan birini belgilab beradi.

Jinoyatga daxldorlik bilan bog'liq jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyat tarkibining subyektiv tomonini aniqlash ko'pincha katta qiyinchilik tug'diradi, chunki jinoyatga daxldorlik shakllari – jinoyat haqida xabar bermaslik yoki uni yashirish og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatlar to'g'risidagi faktlar mavjudligi bilan bog'liq holda aniqlanadi. Jinoyat haqida xabar bermaslikning subyektiv tomoni to'g'ri qasddan sodir etiladi va aybdor unga qonun tomonidan yuklatilgan burchni – aniq ma'lum bo'lgan, tayyorlanayotgan, sodir etilgan og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat haqida xabar berishni – bajarmayotganligini biladi va shuni xohlaydi. Jinoyatni yashirish subyektiv tomondan «to'g'ri qasd bilan tavsiflanishi va shaxs og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatni yashirayotganligini bilishi va xohlashi» bilan ifodalanadi.

Ayrim jinoyat ishlarini o'rganish natijasiga ko'ra, jinoyatga daxldor shaxslar aksariyat hollarda, ko'z o'ngida sodir etilayotgan yoki yashirilayotgan jinoyatini tasniflanishiga ko'ra og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat ekanligini tasavvur ham qila olmaydilar. Shu sababli, ular jinoyatning tasniflanishi bilan bog'liq to'liq ma'lumotlarga har doim ham ega bo'lavermaydilar. Bu esa, albatta, mulohaza qilishga undaydigan masaladir.

Bunga asos sifatida quyidagi misolni keltirish mumkin. Jumladan, Toshkent shahri, Mirzo Ulug'bek tumanida istiqomat qiluvchi A. kech soat 23.00 larda yaqin tanishi X. bilan «Zulayho» kafesiga ovqatlangani boradilar. U yerda tanovul vaqtida X. A. ga ma'lum bo'lmagan jinoyat natijasida egallab olingan «maxsus o'ramda» bo'lgan «Panasonik» rusumli videokamerani ma'lum muddatga saqlab berishni iltimos qiladi va A. bunga rozi bo'ladi. Natijada A. mazkur «Panasonik» rusumli videokamerani o'z uyiga olib borib yashirib qo'yadi²⁸. Bu holatda A. tanishi X. ning mazkur predmetni qanday jinoyat natijasida egallab olganligini

²⁸ Toshkent shahar jinoyat ishlari bo'yicha sudining 2006-yil materiallari (1–489/06-sonli jinoyat ishi).

bilmagan, uning taxminicha, mazkur predmet o'zganing xonadonidan o'g'irlik natijasida qo'lga kiritilgan. Ammo keyinchalik ma'lum bo'lishicha, mazkur mulk X. tomonidan jabrlanuvchi B. dan bosqinchilik yo'li bilan olib qo'yilgan ekan. Shu o'rinda, agar biz «shaxsning og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatni yashirayotganligini bilishi va xohlashi»ni inobatga olsak, A. ning jinoyat sodir etishga bo'lgan bunday ruhiy munosabatiga ko'ra uni jinoiy javobgarlikdan ozod qilishimiz lozim edi.

Jinoyatga daxldor shaxsning qonunga xilof qilmishlarini isbotlash zaruriyati, albatta, subyektning jinoyat sodir etish vaqtidagi qilmishining (harakat yoki harakatsizlik) belgilariga nisbatan ruhiy munosabati bilan muvofiq keluvchi nazariy qoidalar bilan asoslantiriladi. Mazkur holat har doim shaxsning sodir etayotgan qilmishi, jinoyatning asosiy tarkibini kvalifikatsiya qiluvchi yoki og'irlashtiruvchi holat belgilari bo'lishidan qat'i nazar, ularning ijtimoiy xavfliligini anglashi bilan ifodalanadi. Bunday belgilar nafaqat jinoyatga daxldorlik bilan bog'liq jinoyatlarning obyektiv tomoniga, balki jinoyatga daxldorlikning alohida shakllari uchun jinoiy javobgarlikka tortish shartlari (og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatlar haqida xabar bermaslik yoki ularni yashirish)ga ham taalluqli hisoblanadi. Shu bois, fikrimizcha, mazkur jinoyatlar bo'yicha jinoiy javobgarlik belgilashda aybdor sodir etayotgan qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglashi yetarli va zarur hisoblanadi. Bunday hollarda shaxsning tayyorgarlik ko'rilayotgan, sodir etilgan yoki sodir etilayotgan yoxud yashirilayotgan jinoyatining ijtimoiy xavflilik darajasi og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatlarga mansub ekanligini bilishi talab etilmaydi.

Jinoyatga daxldorlik bilan bog'liq jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda yuzaga keladigan ziddiyatlar ko'pincha uning subyektiv tomon xususiyatlaridan kelib chiqadi. Jinoyatga daxldorlik bilan bog'liq jinoyatlarning subyektiv tomonini aniqlashning murakkabligi asosan jinoyatga daxldor shaxslarning ruhiy jarayonlari tabiatiga bog'liqligi bilan ifodalanadi. Ushbu jarayonlarni ularning xususiyatlari va tashqi ifodasidan kuzatish va aniqlash qiyin. Shuning uchun sud-tergov organlarining jinoyatga daxldor shaxslarning ayblilik xususiyatlarini aniqlashga alohida e'tibor berishlari shart.

Muayyan hollarda jinoyatga daxldor shaxslarning xulq-atvori atrof-dagi voqea-hodisalarga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Jinoyatga daxldor shaxslarning xulq-atvori yengib bo'lmas kuch yoki jismoniy tazyiq bilan bog'liq bo'lsa, unda daxldor shaxslarning jinoyatga nisbatan subyektiv munosabati qanday belgilanishiga o'z e'tiborini qaratgan Z. X. Gulyamovning ta'kidlashicha, «agar daxldor shaxslarning xulq-atvori yengib bo'lmas

kuch yoki jismoniy tazyiq natijasi bilan bog‘liq bo‘lsa, bunday qilmish jinoiy javobgarlikni nazarda tutmaydi»²⁹.

Bayon etilgandan shu narsa aniqlanadiki, agar jismoniy tazyiq o‘tkazish yo‘li bilan qilingan zo‘rluk natijasida shaxs mavjud sharoitda muayyan harakat qilish imkoniyatidan butunlay mahrum bo‘lmagan taqdirda, uni javobgarlikdan ozod etmaslik masalasini ko‘rib chiqish kerak. Chunki shaxs bunday vaziyatlarda o‘z irodasiga bog‘liq holda harakatlanish erkinligidan butunlay mahrum bo‘lmagan.

Ruhiy zo‘rluk esa jismoniy tazyiqdan farqli o‘laroq, shaxs irodasini butunlay qamrab olmaydi. Bunday qo‘rqitish shaxsning ongi va irodasiga ta’sir qilishi mumkin, lekin shaxsni biron-bir qarorga kelishda o‘zining xohish-irodasi bilan puxta o‘ylab harakat qilish imkoniyatidan mahrum etmaydi. Biroq bunday sharoitlarda shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish yoki ozod qilish masalasini hal etishda, albatta, shaxsning harakatlarini oxirgi zarurat holatidan farqlash qoidalarini inobatga olish shart hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan shaxsni jinoyatga daxldor deb, jinoiy javobgarlikka tortish uchun shaxsning bevosita sodir etilgan yoki tayyorlanayotgan jinoyat haqida xabar berish majburiyatigina aniqlamasdan, balki ushbu majburiyatni bajarish imkoniyatlari bor yoki yo‘qligi masalasini ham aniqlash taqozo etiladi. Chunki agar shaxsning hokimiyat organlariga jinoyat haqida xabar berish yuzasidan bajarishi shart bo‘lgan majburiyatni bajarish imkoniyatiga ega emasligi aniqlansa (masalan, yengib bo‘lmas kuch, oxirgi zarurat va sh.k. ta’siri ostida), qilmish jinoiy javobgarlikni istisno etadi.

Umuman olganda, ta’kidlash joizki, aybning shakli masalasi bir vaqtning o‘zida harakat yoki harakatsizlikka ham, undan kelib chiqqan oqibatga ham alohida-alohida o‘zaro taqqoslangan holda ko‘rib chiqilishi lozim. Jinoyatga daxldor shaxslarning sodir qilgan qilmishiga bo‘lgan ruhiy munosabati aksariyat mualliflarning fikricha, faqat to‘g‘ri qasd shaklida bo‘lishi mumkin. Xususan, formal tarkibli jinoyatlarda qasdning tuzilishini to‘g‘ri qasd sifatida tavsiflash mumkin.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, ta’kidlash joizki, jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq jinoyatlarning subyektiv tomoni faqat to‘g‘ri qasd orqali sodir etiladi.

Jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq jinoyatlarda ham unga daxldor shaxslarning jinoyat sodir etishi muayyan motiv va maqsadlar ta’siri ostida

²⁹ Ҳаранг: Гулямов З. Х. Проблемы борьбы с преступлениями против правосудия: теория и практика. – Т., 1997. – С. 218.

shakllanadi. Aksariyat hollarda, jinoyatga daxldor shaxslarning xulq-atvori, g‘arazgo‘ylik, ko‘rolmaslik, qo‘rquv va shu kabilar bilan ifodalanadi. Biroq jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq barcha jinoyatlarda motiv va maqsad kvalifikatsiya qilishga ta’sir etmaydi.

Jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlarning subyektivi 16 yoshga to‘lgan, har qanday aqli raso jismoniy shaxslar (jinoyat haqida xabar bermaslik va jinoyatni yashirish), shuningdek 18 yoshga to‘lgan (jinoyatga yo‘l qo‘yish, uning ayrim turlari bundan istisno) qonunchilik hujjatlariga muvofiq, jinoyatchilikka qarshi kurash olib borish, uning oldini olish va bartaraf qilish yuzasidan vazifa yuklatilgan mansabdor shaxslar bo‘lishi mumkin. Jinoyat haqida xabar bermaganlik yoki jinoyatni yashirganlik uchun gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchining yaqin qarindoshlari, shuningdek qonunchilik hujjatlariga ko‘ra ularning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qiluvchi shaxslar javobgarlikka tortilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi yaqin qarindoshlarga – qarindosh yoki quda tomondan qarindosh bo‘lgan shaxslar, ya’ni ota-ona, aka-uka va opa-singillar, er-xotin, farzand, shu jumladan farzandlikka olinganlar, nevaralar, shuningdek er-xotinning ota-onasi, aka-uka va opa-singillarini kiritgan.

Shuningdek, jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlarni ishtirokchilikdan farqlash muammosi ham o‘z yechimini talab qiladi. Bizningcha, mazkur muammoning yechimi jinoyat qonuni va sud amaliyotida o‘z aksini topishi kerak. O‘zbekiston Respublikasining amaldagi jinoyat qonuni jinoyatga daxldorlik va uni ishtirokchilikdan farqlovchi belgi sifatida «oldindan va’da bermaslik» holatini nazarda tutadi. Biroq jinoyatni muntazam, tizimli sodir etish holatlari ham ishtirokchilik sifatida baholanishi mumkin.

Tizimli ravishda sodir etilgan jinoyatni yashirishni yordamchi deb baholash uchun, avvalo jinoyat sodir etayotgan shaxsning mazkur jinoyatni sodir etishga bo‘lgan subyektiv munosabatiga yuridik baho berish lozim. Jinoyatni muntazam ravishda yashirgan shaxs jinoyat predmetining qanday jinoyat natijasida topilganligini bilgan yoki bilmaganligi va uning mazkur jinoyat predmetining topilishiga sabab bo‘lgan jinoyat sodir etgan shaxslar bilan subyektiv aloqasining mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash qilmishga baho berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu o‘rinda «mulkni muntazam ravishda olgan yoki jinoyatni yashirgan shaxs qaysi jinoyatda ishtirok etganlik uchun jinoiy javobgarlikka tortiladi? – degan savol tug‘ilishi tabiiydir.

Haqiqatan ham, bu kabi qilmishlarni jinoyatda ishtirokchilik deb baholash uchun albatta, ishtirokchilarning jinoyat sodir etishdagi o‘zaro hamkorlik va ikki tomonlama subyektiv aloqadorlikning mavjud ekanligini aniqlash talab etiladi. Demak, bunday vaziyatda shaxsning qilmishida ishtirokchilikning zaruriy belgilari aniqlanmasa, qilmishni ishtirokchilik deb baholash mumkin emas.

Ushbu nuqtai nazardan quyidagi hollarda jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlarni ishtirokchilik sifatida baholash lozim:

1) jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq jinoyatlarni sodir etish oldindan va‘da qilingan bo‘lsa;

2) ko‘rsatilgan qilmishlar oldindan va‘da qilinmagan bo‘lsa-da, biroq shaxs jinoyat sodir etgan shaxsga muntazam ravishda bu kabi ko‘maklashishni ko‘zlayotganini ongli ravishda anglagan holda sodir etgan bo‘lsa;

3) jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq jinoyatlarni sodir etayotgan shaxs, ushbu jinoyatlarning sodir etilishida tashkilotchi, dalolatchi yoki yordamchi vazifasini bajargan bo‘lsa.

Shu bilan birga, jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlarni ishtirokchilikdan farq qiluvchi asosiy belgilari quyidagilar bilan ham izohlanadi:

birinchidan, jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlar har doim boshqa shaxslarning sodir etgan jinoyatlari bilan bog‘liq holda (asosiy jinoyat sodir etgan shaxslarning qilmishlari bilan birgalikda) sodir etiladi;

ikkinchidan, jinoyatga daxldor shaxslar jinoyatning obyektiv tomoni sodir etilgunga qadar jinoyat sodir etuvchi shaxslar bilan til biriktirmaydi;

uchinchidan, jinoyatga daxldorlik instituti uchun umumiy hisoblangan, ya‘ni jinoyatga daxldor shaxslarning harakati yoki harakatsizligi, garchi sodir etilgan jinoyatga bog‘liq bo‘lsa-da, lekin sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish oqibati bilan sababiy bog‘liq bo‘lmaydi;

to‘rtinchidan, jinoyatga daxldorlik instituti ishtirokchilik hisoblanmagan mustaqil qilmish (harakat yoki harakatsizlik)dir, chunki unda ishtirokchilikning obyektiv va subyektiv belgilari mavjud bo‘lmaydi.

Yuridik adabiyotda ishtirokchilikning obyektiv belgilari haqidagi ta‘limot quyidagicha izohlanadi, ya‘ni: a) ishtirokchilikda har doim jinoiy javobgarlikka tortilishi lozim bo‘lgan ikki yoki undan ortiq shaxsning bo‘lishi (*jinoyatga daxldorlik bilan bog‘liq qilmishlarda ikki yoki undan ortiq shaxsning bo‘lishi talab etilmaydi*); b) jinoyat sodir etilishida

ularning hamkorlikdagi ishtiroki; d) jinoiy natijaning umumiyliigi (har bir ishtirokchi uchun yagonaligi); ye) har bir ishtirokchining qilmishi jinoiy natija va ular o'rtasida sababiy aloqadorlikning bo'lishi talab etiladi. Jumladan, ishtirokchilikning umumiy obyektiv belgilari barcha ishtirokchilarning xatti-harakatlari jinoyat natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan jinoiy oqibat bilan obyektiv aloqadorlikda bo'lishi, ularning jinoyat sodir etilishida birgalashib qatnashishi, shuningdek har bir ishtirokchi jinoiy oqibatning kelib chiqishiga o'z hissasini qo'shishini taqozo etadi;

beshinchidan, jinoyatga daxldorlik bilan bog'liq qilmishlar nafaqat sodir etilgan jinoyatlar bilan birga, balki tayyorgarlik ko'rilayotgan yoki sodir etilayotgan jinoyatlarga nisbatan ham amalga oshiriladi;

oltinchidan, jinoyatga daxldorlik instituti ishtirokchilikdan farqli o'laroq, har doim ham jinoiy javobgarlikni nazarda tutmaydi, balki qonunda alohida nazarda tutilgan hollardagina javobgarlikka sabab bo'ladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda ishtirokchilikning turi va shakli ta'sir etadigan holatlarni aniqlang.*

2. *Amalga oshmagan ishtirokchilikni kvalifikatsiya qilish xususiyatlari qanday belgilanadi?*

3. *Ishtirokchilikda tamom bo'lmagan jinoiy faoliyatdan ixtiyoriy qaytishni kvalifikatsiya qilishning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang.*

4. *Ishtirokchilikning jinoyatga daxldorlikdan farqini qanday aniqlash mumkin?*

5. *Boshqa ishtirokchilarning qasdi bilan qamrab olinmagan (ekssess) qilmishni sodir etganda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari qanday belgilab olinadi?*

6. *Sud-tergov amaliyoti ma'lumotlaridan foydalanib, bajaruvchini bilvosita zarar yetkazishi tushunchasini izohlab bering.*

7. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda JKning 28-moddasini qo'llash bilan bog'liq holatlarni aniqlang.*

8. *Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda sud amaliyotida yuzaga keladigan muammolarni belgilang.*

9. *Davomli va uzoqqa cho'zilgan jinoyatlarda ishtirokchilik qanday baholanadi?*

10. *Uyushgan guruh tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish muammolari haqida soʻzlab bering.*

11. *Jinoyatda qatnashgan shaxslardan biri aqli noraso boʻlgan taqdirda kvalifikatsiya qilish qoidasini koʻrsating.*

12. *Uyushgan guruh va jinoiy uyushma qilmishlarini kvalifikatsiya qilishdagi oʻxshashlik va farqlarini koʻrsating.*

13. *Jinoyatda ishtirokchilikning jinoyatga daxldorlikdan farq qiluvchi belgilarini aniqlang.*

14. *Jinoyatga daxldorlik bilan bogʻliq qilmishlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarini koʻrsating.*

BIR QANCHA JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISH

1-§. Bir qancha jinoyatlar va ularni kvalifikatsiya qilish xususiyatlari

Bir qancha jinoyat deganda, shaxs tomonidan har biri alohida jinoyat tarkibini tashkil etuvchi ikki va undan ortiq qilmish sodir etilishi nazarda tutiladi. Shu bois, bir qancha jinoyat tushunchasi – jinoyatlar majmui, takroran jinoyat sodir etish va retsidiv jinoyatlar kabi huquqiy institutlarni o‘z ichiga oladi.

Bir qancha jinoyat turining aniqlanishi qilmishni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilish uchun ham, qilmishga mutanosib jazo tayinlash uchun ham muhim huquqiy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Bir shaxs tomonidan bir qancha mustaqil tarkibli jinoyatlarning sodir etilishi qilmishning yuridik va ijtimoiy ahamiyatini o‘zgartiradi, ya’ni *birinchidan*, sodir etilgan qilmishning ijtimoiy xavfliligi oshadi; *ikkinchidan*, aybdor shaxsning ijtimoiy xavfliligi oshadi.

Sodir etilgan yagona jinoyatga qaraganda jinoyat moddiy belgilarining (ijtimoiy xavfliligi) o‘zgarishi, ushbu qilmishga nisbatan yuridik baho berishga maxsus yondashuvni talab etadi. Bu esa, bunday qilmishlarni kvalifikatsiya qilishda maxsus qoidalarni va bir qancha jinoyatning asosiy belgilarini aniqlash hamda uni yagona jinoyatlardan farqlash zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Bir qancha jinoyat sodir etilgan deb topish uchun qilmishda quyidagi shartlar bo‘lishi kerak:

1) shaxs tomonidan har biri mustaqil jinoyat tarkibini tashkil qiluvchi ikki yoki undan ortiq jinoyatlar sodir etilgan bo‘lishi;

2) dastlabki sodir etilgan jinoyat bilan keyingi sodir etilgan jinoyat o‘rtasida JKning 64-moddasida nazarda tutilgan muddatlar o‘tib ketmagan bo‘lishi;

3) shaxs ushbu jinoyatlarda bajaruvchi, tashkilotchi, dalolatchi yoki yordamchi sifatida qatnashganligi, jinoyat esa tayyorgarlik ko‘rish, suiqasd qilish bosqichida to‘xtatilganligi yoki oxiriga yetkazilganligi;

4) oldingi jinoyat uchun sudlanganlik muddati o‘tmasdan yoki qonunda belgilangan tartibda olib tashlanmasdan yangi jinoyat sodir etish.

Agar shaxs birinchi jinoyati uchun JKning 64-68-moddalari asosida javobgarlikdan, 69-71-moddalari asosida jazodan ozod qilingan bo'lsa (tinchlik va insoniyatning xavfsizligiga qarshi jinoyatlar bundan mustasno), jinoyat huquqida nazarda tutilgan bir qancha jinoyatlarni tashkil qilmaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, aytish joizki, bir qancha jinoyatlarning asosiy elementi shaxsning bir nechta mustaqil tarkibli jinoyatlarni sodir etishi hisoblanadi. Bir qancha jinoyatda faqat yuridik ahamiyatini yo'qotmagan (sudlanganlik muddatining tugamaganligi, olib tashlanmaganligi, javobgarlikdan va jazodan ozod qilish holatlarining mavjud emasligi) jinoyatlar tan olinadi. Shunday qilib, bir qancha jinoyat sodir etishni tashkil qilishda faktik sodir etilgan jinoyatlar emas, balki yuridik ahamiyatga ega bo'lgan jinoyatlar hisobga olinadi. Agar, shaxs ikkita mustaqil tarkibli jinoyat sodir etib, ulardan birining javobgarlikka tortish muddati o'tib ketgan bo'lsa, uning qilmishi bir qancha jinoyat sodir etish deb kvalifikatsiya qilinmaydi.

Shuning uchun ham bir qancha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda uni yagona jinoyatlardan farqlash masalasi yuzaga keladi. Shu nuqtai nazardan, bir qancha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonining ilk bosqichi ularni yagona jinoyatlardan farqlash (ajratish) hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bir qancha jinoyat sodir etish deganda, kamida ikkita mustaqil tarkibli jinoyatlarni sodir etish tushuniladi. Ayrim hollarda yagona jinoyatlar o'zlarining murakkab tuzilishi tufayli bir qancha jinoyatlarga o'xshab ketadi. Yagona jinoyatlarning juda ko'pchiligi ichki tuzilishi jihatdan murakkabdir.

Jinoyat huquqida yagona jinoyatlar shakl va mazmun jihatdan tavsiflanadi. Bunda shunga monand tarzda bir qancha jinoyat sodir etishdan farqlovchi ikkita mezon – yuridik (huquqiy) va ijtimoiy mezonlar ajratiladi.

Ayrim yagona jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish chog'ida asosan qiyinchiliklar yuzaga kelmaydi (bunga misol qilib, bitta harakat, bitta oqibat va shunga o'xshash oddiy tarkibli jinoyatni kiritish mumkin). Shu bilan birga ayrim murakkab tarkibli yagona jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida ba'zi muammolar kelib chiqishi mumkin. Yagona murakkab jinoyatlarning mazmuniga kelsak, u «real voqelikda ko'pincha birga sodir etiladigan, odatda bir qator umumiy obyektiv va subyektiv belgilarga ega bo'ladigan, o'zaro chambarchas bog'liq hamda g'ayriijtimoiy mohiyatiga ko'ra muayyan toifadagi jinoyatchilarga xos bo'lgan g'ayriqonuniy harakatlar majmui» sifatida ta'riflanadi.

Yagona jinoyatni bir qancha jinoyat sodir etishdan farqlovchi yuridik mezonga aniqlik kiritish lozim, ya'ni yuridik shakli bo'yicha yagona jinoyatni Jinoyat kodeksi Maxsus qismining aniq bitta moddasi yoki moddasining qismi (bandi)da nazarda tutish bilan cheklanish maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Chunki, jinoyatning bitta moddada nazarda tutilganligi uning yagonaligini ko'rsatuvchi o'ziga xos jihat emas, zero aynan bir moddada nazarda tutilgan qilmish Jinoyat kodeksi Maxsus qismining boshqa moddasida ham bo'lishi mumkin. Ta'kidlash joizki, bitta qilmishni Jinoyat kodeksi Maxsus qismining ikki yoki undan ortiq moddasida nazarda tutilganligi yagona jinoyat tarkibi mavjudligini istisno etmaydi. Shunday qilib, yagona jinoyat deganda, muayyan ichki o'zaro aloqadorlikda bo'lgan xatti-harakatlarning birligi tushuniladi va jinoyat huquqida bitta normaning mazmunini tashkil qiladi. Demak, yagona jinoyat o'zida jinoyatning bitta tarkibini qamrab oladi.

Ma'lumki, jinoyat huquqi fanida jinoyatlar tarkibi, tavsiflanish usuliga ko'ra oddiy va murakkab turlarga bo'linadi. Uning oddiy turiga bir harakat bilan bitta obyektga nisbatan sodir etilgan, bir shakldagi ayb mavjud bo'lgani holda bitta oqibat keltirib chiqargan jinoyatlar kiradi. Oddiy jinoyatlarni yagona jinoyatlarning boshqa turlari va bir qancha jinoyat sodir etishdan farqlash, odatda huquqni qo'llash faoliyatida qiyinchilik tug'dirmaydi.

Uning murakkab turiga murakkab tuzilishga ega bo'lgan ikki yoki undan ortiq obyekt, ikki yoki undan ortiq qilmish yoxud jinoiy oqibat, ikki yoki undan ortiq ayb shakli mavjudligi bilan ajralib turadigan jinoyatlar kiradi. Bunday jinoyatlar kam emas va ularni jinoyatlar majmuidan farqlash nazariya uchun ham, amaliyot uchun ham zarur hisoblanadi.

Murakkab jinoyatlar yuridik adabiyotda bunday jinoyatlarning tarkibini qonunda kvalifikatsiya qilish usulidan, jinoiy qilmish yoki oqibatning xususiyatigacha bo'lgan turli belgi va mezonlarga ko'ra guruhlashtiriladi.

Ilmiy adabiyotda taklif etiladigan tasniflar xilma-xildir. Shu bilan birga, V.N. Kudryavsev to'g'ri ta'kidlaganidek, ko'pchilik mualliflar yuridik tuzilishi «nihoyatda xilma-xil» bo'lgan «yagona jinoyatlarning juz'iy holatlarini ko'rib chiqadilar»³⁰. Muayyan jinoyat ishini tergov qilish chog'ida bir yoki bir qancha jinoyatlar mavjudligini hal qilish mumkin bo'lishi uchun qandaydir umumiy qoidalarga asoslanish zarur.

³⁰ Batafsilroq Qarang: *Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений.* – М., 2001. – С. 239.

Murakkab tarkibning ayrim belgilari Jinoyat kodeksining Maxsus qismlaridagi bir qancha moddalarda ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Turli moddalarda nazarda tutilgan belgilarga ega jinoyat tarkibini yagona jinoyat sifatida kvalifikatsiya qilish uchun barcha belgilarni o'zida jamlagan norma tanlanadi.

Masalan, Jinoyat kodeksining 164-moddasida nazarda tutilgan bosqinchilik jinoyati tarkibining tahlili shuni ko'rsatadiki, uning belgilarini Maxsus qismning bir qator moddalarida borligini kuzatish mumkin, jumladan, sog'liq uchun xavfli bo'lgan zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish (JK 112-m.), badanga og'ir shikast yetkazish (JK 104-m.), turar joyga unda yashovchilarning erkiga xilof ravishda zo'rlik ishlatib bostirib kirish (JK 142-m.) va boshqalar. Yagona jinoyatning ta'rifida u jinoyat tarkibining nihoyatda xilma-xil yuridik tuzilishiga ega bo'lishi mumkinligi nazarda tutiladi.

Bir qancha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda yagona jinoyatlarni ajratish uchun murakkab tarkibli jinoyatlarni tahlil qilish lozim. Murakkab tarkibli jinoyatlar quyidagi turlarga ajratiladi:

- a) davomli jinoyatlar;
- b) uzoqqa cho'zilgan jinoyatlar;
- d) bir qancha qilmishlardan iborat jinoyatlar;
- e) muqobil harakatlar orqali sodir etiladigan jinoyatlar;
- f) bir qancha jinoiy oqibatlardan iborat jinoyatlar;
- g) takroriy harakatlardan iborat jinoyatlar;
- h) mustaqil tarkiblar yig'indisidan iborat jinoyatlar.

Bir qancha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida eng avvalo, yagona jinoyatlarni keng qamrovli tahlil qilish, o'ziga xos belgilarini aniqlash va boshqa yagona jinoyatlarga taalluqli bo'lgan xususiyatlarini aniqlash lozim.

Bir qancha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishni davomli jinoyatlardan farqlash. Davomli jinoyat deganda, Jinoyat kodeksi 32-moddasining 3-qismiga muvofiq, umumiy qasd bilan qamrab olingan va yagona maqsadga yo'naltirilgan, o'zaro o'xshash va bir necha jinoiy qilmishlardan iborat jinoyatlar tushuniladi.

Ushbu ta'rifdan davomli jinoyatning quyidagi belgilarini ajratish mumkin:

a) shaxsning qilmishida ikki yoki undan ortiq mustaqil jinoiy qilmishlarning mavjudligi (har bir qilmish mustaqil tamom bo'lgan jinoyat tarkibini tashkil qilishi);

b) ushbu barcha qilmishlarning umumiy qasd bilan qamrab olinganligi;

d) barcha qilmishni sodir etishdan ko‘zlangan yagona maqsadning mavjudligi.

Kvalifikatsiya qilish jarayonida ushbu belgilarni bir qancha jinoyatlarni ifodalovchi belgilar bilan taqqoslash murakkab tarkibli yagona jinoyatning turi – davomli jinoyatlarni bir qancha jinoyatlardan farqlashda hech qanday qiyinchilik tug‘dirmaydi. Yanada soddaroq qilib aytganda, asosiy farqlar obyektiv belgilarda, ya’ni sodir etilayotgan bir necha harakatning o‘zaro o‘xshashligi, shuningdek, subyektiv belgilarda umumiy qasdning mavjudligidan iborat bo‘ladi.

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «O‘zgalar mulkini o‘g‘irlik, talonchilik va bosqinchilik yo‘li bilan talon-toroj qilish jinoyat ishlari bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 1998-yil 28-dekabr 6-sonli qarorining 8-bandida davomli talon-toroj qilish sodir etilgan hollarda, aybdorning harakatlari talon-toroj qilingan umumiy summani hisobga olgan holda kvalifikatsiya qilinishi zarurligi ta’kidlangan.

Sodir etilayotgan bir necha o‘zaro o‘xshash qilmishlarda mustaqil qasd aniqlansa, u holda mazkur qilmish o‘xshash tarkibli jinoyatlarni tashkil qilsa, takroran sodir etilgan jinoyat kabi kvalifikatsiya qilinadi. Shu sababli, qilmish Jinoyat kodeksi Maxsus qismi tegishli moddasining «takroriylik» nazarda tutilgan qismi bo‘yicha kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Agar qilmish kvalifikatsiya qilingan moddaning qismida bunday og‘irlashtiruvchi belgi nazarda tutilmagan bo‘lsa, aybdor ushbu jinoyatni ikki marta sodir etgan deb huquqiy baholanadi.

Bir qancha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish va uzoqqa cho‘zilgan jinoyatlar. Jinoyat kodeksi 32-moddasining 4-qismiga muvofiq uzoqqa cho‘zilgan jinoyat deganda, «vazifalarini uzoq vaqt mobaynida bajarmaslikdan iborat bo‘lib, bir jinoyatning uzluksiz tarkibini tashkil qilgan qilmishni sodir etish» tushuniladi. Ushbu ta’rifda uzoqqa cho‘zilgan jinoyatlarning boshlanish va tamomlanish vaqti ko‘rsatilmagan.

Uzoqqa cho‘zilgan jinoyatning xususiyati shundaki, jinoyat muayyan harakat yoki harakatsizlik amalga oshirila boshlangan paytdan boshlanadi va shu qilmish to‘xtatilgunga qadar uzluksiz davom etadi.

Uzoqqa cho‘zilgan jinoyatlar ikki sababga ko‘ra to‘xtaydi, ya’ni ular: 1) ixtiyoriy; 2) majburiy. Ixtiyoriylik shundan iboratki, shaxs harakatini o‘z tashabbusi bilan to‘xtatadi. Masalan, ozodlikdan mahrum qilish muassasalaridan qochgan mahkumning o‘z ixtiyori bilan hokimiyat organlariga kelishi.

Majburiylikda shaxs jinoyat sodir etishni yana davom ettirishga harakat qiladi, ammo unga boshqa shaxslar aralashuvi natijasida qilmishni majburan to'xtatadi. Masalan, ozodlikdan mahrum qilish joyidan qochgan shaxsning ichki ishlar idoralari xodimlari tomonidan qo'lga olinishi.

Shunga qo'shimcha ravishda sharoit o'zgarishini (qilmishni davom ettirish imkoniyatidan mahrum qiluvchi holatni yuzaga kelishi) kiritish mumkin. Masalan, JKning 122-moddasi shartlariga muvofiq aybdor uch oydan ortiq muddatda sabab sifatida voyaga etmagan shaxsni moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlab qochib yurganda, jabrlanuvchi voyaga etishi (18 yoshga to'lishi).

Xulosa qilib aytganda, uzoqqa cho'zilgan jinoyatlarni bir qancha jinoyatlardan farqi shundaki, ular bir martalik (bajariladigan) harakat yoki harakatsizlik natijasida boshlanadi va keyin qancha vaqt davom etishidan qat'i nazar, yagona jinoyat kabi kvalifikatsiya qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining ko'rilayotgan muammoga bag'ishlangan qarori uzoqqa cho'zilgan jinoyatlarni huquqiy baholash va bir qancha jinoyat sodir etish shakllaridan ajratish bo'yicha yagona huquqni qo'llash amaliyotini shakllantirishga imkon beradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlarga oid ishlarni ko'rish bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida»gi 2000-yil 15-sentabr 23-sonli qarorining 2.3-bandida: «Dezertirlik deganda, harbiy xizmatdan butunlay bo'yin tovlash maqsadida harbiy qismni yoki xizmat joyini o'zboshimchalik bilan tashlab ketish, shuningdek o'sha maqsadda xizmat joyiga etib kelmaslik tushuniladi... Subyekt (shaxs) harbiy xizmatdan bo'yin tovlash maqsadida harbiy qism yoki xizmat joyini tark etgan paytdan boshlab dezertirlik jinoyati tamom bo'lgan hisoblanadi. Bunday maqsad mavjud bo'lganda o'zboshimchalik bilan o'z joyida bo'lmaslikning davomiyligi ahamiyat kasb etmaydi».

Shaxs uzoqqa cho'zilgan jinoyatni sodir etish jarayonida bu jinoyat bilan bog'liq, ammo mustaqil tarkibli jinoyat sodir etgan bo'lsa, bir qancha jinoyatlar kabi kvalifikatsiya qilinadi. Bu holda shaxs uzoqqa cho'zilgan jinoyat chegarasidan chetga chiqib yangi mustaqil jinoyat sodir etadi. Masalan, giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni o'tkazish maqsadida g'ayriqonuniy saqlayotgan shaxs, shu moddalardan foydalanib boshqa shaxsni uni iste'mol qilishga jalb qilsa, bir qancha jinoyatlarni sodir etgan hisoblanadi (JK 273 va 274-m.). Bu holatda sodir etilgan qilmishlar real jinoyatlar majmui kabi kvalifikatsiya qilinadi. Ayrim hollarda real jinoyatlar bir-biriga umuman o'xshamasligi mumkin,

masalan, agar shaxs sudning ayblov hukmi bilan tayinlangan jazoni o'tashdan bo'yin tovlash maqsadida qo'riqlov ostidagi saqlash joylaridan qochgan (JK 222-m.), so'ng yashirinishga urinayotgan joyiga borish vaqtida ishlatish uchun mablag'ga ega bo'lish maqsadida pul o'g'irlagan (JK 169-m.) bo'lsa, qilmish real majmuani tashkil etadi va yana keltirilgan ikkita jinoyiy-huquqiy norma bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Bir qancha jinoyatlar va bir qancha qilmishlardan iborat jinoyatlar. Yagona jinoyatning ushbu turi obyektiv tomoni bo'yicha murakkabdir. Bir qancha qilmishlardan iborat yagona jinoyatning tarkibi mavjud bo'lishi uchun ikki yoki undan ortiq harakat sodir etilishi talab qilinadi. Boshqacha aytganda, bunday jinoyatlar ikki yoki undan ortiq harakat bilan sodir etiladi va ularning birligi mazkur jinoyat tarkibini yuzaga keltiradi. Bu kabi jinoyatlar amaldagi jinoyat qonunchiligida ko'p emas. Ushbu qilmishlarning bir qancha jinoyat sodir etish hamda boshqa yagona murakkab tarkibli jinoyatlardan farq qilishga imkon beruvchi xususiyati shundaki, qilmishlardan eng kamida bittasi o'zicha, ikkinchi harakat bilan qo'shilmagan holda jinoyat hisoblanmaydi. Masalan, nomusga tegish tarkibining obyektiv tomoni (JK 118-m.) ikki harakatdan iborat: 1) jinsiy aloqa; 2) zo'rlik ishlatish, qo'rqitish va ojizligidan foydalanish. Jinsiy aloqa o'zicha jinoyat tarkibini tashkil etmaydi, ammo u zo'rlik ishlatish, qo'rqitish yoki jabrlanuvchining ojizligidan foydalanish bilan amalga oshirilsa, bunday holat nomusga tegish deb baholanadi.

Terrorizm jinoyati ham murakkab tarkibli hisoblanib (JK 155-m.), unda ikki tarkibiy harakatning qo'sqilishi albatta nazarda tutilgan: 1) davlat organi, xalqaro tashkilot, ularning mansabdor shaxslari, jismoniy yoki yuridik shaxsni qandaydir faoliyatni amalga oshirishga yoki undan tiyilishga majburlashga qaratilgan harakatlar; 2) zo'rlik, kuch ishlatish yoki shaxs yoxud mulkka xavf tug'diruvchi boshqa qilmishlarni sodir etish yoki ularni amalga oshirish bilan qo'rqitish. Majburlashga qaratilgan ushbu harakatlarning o'zi, masalan, ommaviy axborot vositalarida o'zini o'ldirish bilan qo'rqitib, ozodlikdan mahrum etish joylaridan ozod qilishni talab etishning o'zi terrorizmni tashkil etmaydi. Faqat unga ikkinchi harakatni tashkil etuvchi jismoniy harakatlardan birining qo'sqilishigina mazkur jinoyat tarkibi mavjudligini ta'kidlashga asos beradi.

Yuqorida keltirilgan misollarning har ikkisida ham real bir qancha jinoyatlar ko'rinmaydi, chunki ushbu qilmishlardan biri boshqasidan ajralgan holda mazkur jinoyatni tashkil etmaydi, ammo boshqa bir jinoyiy-huquqiy norma belgilariga mos kelishi mumkin, lekin ushbu holda yagona jinoyatning boshqa turi bo'ladi.

Bir qancha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish va muqobil harakatlar orqali sodir etiladigan jinoyatlar. Jinoyat huquqida asosan qilmishlarning muqobilligiga e'tibor qaratilib, murakkab jinoyatlarning faqat bitta – muqobil harakatlar orqali sodir etiladigan turi ajratilgan. Ushbu turda shaxsning muqobil harakatlardan kamida bittasini sodir etishi jinoiy javobgarlikka tortishga asos bo'ladi. Ammo, bu bilan faqat bitta harakatni sodir etishi lozim degan xulosaga kelish noto'g'ridir. Masalan, Jinoyat kodeksining 176-moddasida jinoyat tarkibi – qalbaki pul yasash yoki ularni o'tkazish harakatlari uchun jinoiy javobgarlik o'rnatilgan. Shaxs qalbaki pulni o'tkazish maqsadida yasagan bo'lsa ham ushbu jinoyat tarkibi tamom bo'lgan jinoyat hisoblanadi. U boshqa shaxslar yasagan qalbaki pulni o'tkazgan taqdirda ham ushbu jinoyat tarkibi tamom bo'lgan jinoyat hisoblanadi. Uchinchi holatda shaxsning o'zi qalbaki pul yasab, so'ng o'tkazsa ham ushbu jinoyat tarkibi tamom bo'lgan jinoyat kabi kvalifikatsiya qilinadi.

Tarkibi yuridik jihatdan teng qiymatli ikki yoki undan ortiq qilmish bilan tavsiflanadigan muqobil jinoyatlar ushbu harakatlardan istalganini bajarish chog'ida sodir etilgan deb topiladi. Ayni vaqtda, agar shaxs Jinoyat kodeksi moddasining dispozitsiyasida keltirilgan barcha muqobil harakatlarni ketma-ket amalga oshirgan taqdirda, yangi jinoyat sodir etilayapti deb hisoblab bo'lmaydi. Muqobil jinoyatlarning ushbu turiga soliqlar yoki boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash (JK 184-m.) jinoyatini kiritish mumkin. Ushbu moddaning birinchi qismi dispozitsiyasida mazkur jinoyat quyidagi harakatlardan istalganini (ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin) muqobil tarzda tashkil etadigan boshqa jinoyat ekanligi nazarda tutilgan: soliqlarni yashirish, kamaytirib ko'rsatish, ularni to'lashdan qasddan bo'yin tovlash.

Shu bilan birga, ayrim olimlar amaldagi jinoyat qonunchiligini tahlil qilib *muqobil oqibatlariga ega jinoyatlar* turini ham ajratganlar³¹.

Qonunda bir qancha muqobil jinoiy oqibatlar nazarda tutilgani bilan ajralib turadigan jinoyat sifatida quyidagi oqibatlarining birini, masalan, ko'rish, so'zlash, eshitish qobiliyatining, biror a'zoning yo'qotilishi, organning butunlay ishlamay qolishi va boshqalarni tashkil etuvchi qasddan badanga og'ir shikast yetkazish tarkibini (JK 104-m. 1-q.) keltirish mumkin.

³¹ Харанг: *Матлюбов Б.Б. Жиноят ҳуқуқида жиноятлар мажмуи.* – Т., 2007. – 9-б.

Ilmiy adabiyotda ajratiladigan muqobil jinoyatlarning yuqorida sanab o‘tilgan turlari bilan bir qatorda uchinchi (aralash muqobillik) turi ham mavjud.

Ushbu turdagi jinoyatlarning dispozitsiyasida ham muqobil harakatlar, ham muqobil oqibatlar bir vaqtda keladi. Bunday tarkibli jinoyatlarni tamom bo‘lgan deb kvalifikatsiya qilish uchun muqobil harakatlardan birini va muqobil oqibatlardan birini aniqlash lozim bo‘ladi. Masalan, JK 116-moddasi 1-qismining dispozitsiyasida shaxsning o‘z kasbiga beparvolik yoki insofsizlik bilan munosabatda bo‘lishi natijasida ularni bajarmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi (muqobil qilmishlar) badanga o‘rtacha og‘irlikda yoki og‘ir shikast yetkazilishiga (muqobil oqibatlarga) olib kelgan jinoyat deb topiladi.

Ushbu muqobil oqibatlar yoki harakatlardan ikkalasi (ikki harakat yoki ikki oqibat) mavjud bo‘lgan taqdirda ham jinoyat – yagona jinoyat kabi kvalifikatsiya qilinadi. Masalan, JK 266-moddasidagi jinoyatni sodir etgan shaxs yo‘l harakati qoidalaridan ikkitasini (aytaylik, mast holatda va tezlikni oshirgan) buzishi natijasida ikkita piyodani urib yuboradi va birining badaniga og‘ir shikast yetkazilgan, ikkinchisini esa, o‘limi kelib chiqqan taqdirda ham faqat yagona jinoyat (JK 266-m. 2-q.) kabi kvalifikatsiya qilinadi.

Bir qancha jinoyatlar va takroriy harakatlardan iborat jinoyatlar. Takroriy harakatlardan iborat jinoyatlarning xususiyati shundaki, qonunda bir-biriga o‘xshash harakatlarni takroran yoki muntazam sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Ushbu turdagi jinoyat dispozitsiyasida ko‘rsatilgan qilmish bir marotaba sodir etilsa, jinoyat kabi baholanmaydi. Shunday qilib, harakatning takroriyliigi ushbu jinoyat tarkibining zaruriy belgisi hisoblanadi. Bunday harakatlarni bir marta sodir etish faqat intizomiy yoki ma‘muriy javobgarlikka olib kelishi yoxud hech qanday javobgarlikka olib kelmasligi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining amaldagi jinoyat qonunini tahlil qilish bunday yagona jinoyatlarning quyidagi turlarini ajratish mumkinligini ko‘rsatdi:

a) bir-biriga o‘xshash harakatlarni doimiy (muntazam) sodir etishdan iborat jinoyat tarkiblari;

b) ma‘muriy javobgarlikka tortilganidan so‘ng sodir etiladigan jinoyat tarkiblari;

d) intizomiy javobgarlikka tortilganidan so‘ng sodir etiladigan jinoyat tarkiblari.

Doimiy (muntazam) harakat orqali sodir etiladigan jinoyat tarkibi bir-biriga o'xshash qilmishning uch va undan ortiq marta sodir etilishini taqozo etadi. Dastlabki ikki nojo'ya harakat jinoyat kabi baholanmaydi va jinoiy javobgarlikka olib kelmaydi yoki ular uchun yuridik javobgarligining boshqa turlari qo'llanilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida faqat bitta jinoyat – 110-moddada nazarda tutilgan qiynash ushbu yagona jinoyat turining misoli bo'lib hisoblanadi. Ushbu moddaning dispozitsiyasida shunday yozilgan: «Muttasil ravishda do'pposlash yoki boshqacha harakatlari bilan qiynash, agar ushbu Kodeksning 104, 105-moddalarida nazarda tutilgan oqibatlarini keltirib chiqarmagan bo'lsa».

Shundan kelib chiqib ta'kidlash joizki, jabrlanuvchini do'pposlashning birinchi va ikkinchi hollari aybdorni jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'lmaydi va bunday harakatlarni jinoiy deb baholash mumkin emas. Uchinchi marta do'pposlash ushbu harakatlarning muntazamliligidan dalolat beradi va har uch fakt bitta jinoyatni tashkil qiladi. Shu bilan birga, hatto bir marta do'pposlash fakti ham jabrlanuvchining badaniga yengil shikast yetkazilishiga olib kelishi mumkinligini, bu esa JKning 109-moddasi 2-qismida nazarda tutilgan tamomlangan mustaqil jinoyatni tashkil etishini inobatga olish lozim.

Biroq, jabrlanuvchi muntazam ravishda do'pposlanganida har safar yoki atigi ikki marta uning badaniga yengil shikast yetkazilishiga olib kelgan bo'lsa, qilmish JKning 110-moddasi asosida faqat qiynash deb kvalifikatsiya qilinishiga olib keladi. JKning 109-moddasi bo'yicha qo'shimcha kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi.

Takroriy harakatlardan iborat jinoyatlarning ikkinchi turi ma'muriy javobgarlikka tortilganidan keyin sodir etiladigan jinoyatlardir. Qonunda bevosita ko'rsatilgani sababli, bu o'rinda subyektga nisbatan ilgari ma'muriy jazo choralari qo'llanilgan va u shundan so'ng bir yil davomida shunga o'xshash qilmishlarni yana takroran sodir etgan taqdirdagina jinoyat tarkibi mavjud bo'ladi va bir qancha jinoyatlar kabi kvalifikatsiya qilinmaydi. Jumladan, 109-m. 1-q., 127-m. 1-q., 130-m., 132-m. 1-q., 139-m. 1-q., 140-m. 1-q., 143-m., 148-m. 1-q., 156-m. 1-q., 177-m. 1-q., 182-m. 1-q. va boshqalarni misol sifatida ko'rsatish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq jinoyat va ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud amaliyotining ayrim masalalari haqida»gi 2002-yil 25-oktabr 26-sonli qarorining 4-bandida: «Jinoyat kodeksining tadbirkorlik

faoliyati bilan bog'liq jinoyatlar uchun javobgarlikni belgilovchi ayrim moddalari dispozitsiyasida shaxsni javobgarlikka tortish uchun unga nisbatan muqaddam ma'muriy jazo qo'llanilgan bo'lishi shartligi nazarda tutilgan. Bunda, MJtKning 37-moddasida belgilangan muddatlarga qat'iy rioya qilinishi zarur», deb ta'kidlangan.

Takroriy harakatlardan iborat jinoyatlarning uchinchi turi intizomiy jazo qo'llanilganidan so'ng sodir etiladigan jinoyat tarkiblaridir. Bu oldingi turdan faqat subyektga nisbatan ma'muriy emas, balki intizomiy jazo qo'llanilgani bilan farq qiladi. Ushbu tur amaldagi jinoyat qonunida faqat ikkita harbiy jinoyatlar mavjud. Bular bo'ysunuvchining o'z boshlig'ini yoki boshliqning o'ziga bo'ysunuvchi shaxsni haqorat qilishi (284-m.) va harbiy qism yoki xizmat joyini o'zboshimchalik bilan tashlab ketishi (287-m. 1-q.) jinoyatlardir.

Jinoyat kodeksining jazoni ijro etish muassasasi ma'muriyatining qonuniy talablariga bo'ysunmaganlik uchun javobgarlik belgilovchi 221-moddasining 1-qismida nazarda tutilgan jinoyatni ham xuddi shu guruhga kiritish mumkin. Qonunning ushbu normasiga muvofiq, shaxsni jinoiy javobgarlikka tortishning majburiy sharti intizomiy jazo ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazoni o'tayotgan shaxsni ilgari jazoni ijro etish koloniyasi karseriga o'tkazish yoki turmaga o'tkazish qo'llanilganidan so'ng shaxs bir yil ichida jazoni ijro etish muassasasi ma'muriyatining qonuniy talablariga bo'ysunmasligi yoxud muassasa ma'muriyatining o'z vazifalarini bajarishiga boshqacha tarzda qarshilik ko'rsatishidir.

Shunday qilib, yagona jinoyatning mazkur turini real majmuadan farqlovchi asosiy jihat shundaki, birinchi qilmish jinoyat hisoblanmaydi va qonunda nazarda tutilgan harakatlarning takroran sodir etilishi jinoyat tarkibini tashkil etadi.

Bir qancha jinoyatlar va mustaqil tarkiblar yig'indisidan iborat jinoyatlar. Mustaqil tarkiblar yig'indisidan iborat jinoyatlar deb ikki yoki undan ortiq qilmishdan tashkil topgan va har biri alohida jinoyatning mustaqil oddiy tarkibini tashkil etadigan jinoyatlarga aytiladi. Bunda qonun chiqaruvchi Jinoyat kodeksining ikkita mustaqil moddasida nazarda tutilgan jinoiy qilmishlarni birlashtirib, uchinchi yagona jinoyat tarkibini tuzgan.

Qonunda belgilanish xususiyatini inobatga olgan holda mustaqil tarkiblar yig'indisidan iborat jinoyatlarning ikki turini ajratish mumkin:

1) ikkita mustaqil tarkiblar yig'indisidan iborat uchinchi yagona jinoyat;

2) boshqa jinoyat tarkibi og'irlashtiruvchi belgi sifatida ko'rsatilgan yagona jinoyat.

Jinoyatlarning *birinchi guruhiga* qonun chiqaruvchi organ ikki yoki undan ortiq har xil mustaqil oddiy jinoyatlardan «tuzgan» jinoyatlar kiradi. Masalan, bosqinchilik jinoyatining tarkibi ikki mustaqil jinoyatdan, ya'ni o'zganing mulkini ochiqdan-ochiq talon-toroj qilish (JK 166-m. 1-q.) va shaxsga qarshi bir qator jinoyatlardan (JK 104, 105, 109, 112-moddalarning 2-qismi) tashkil topgan. Bu kabi jinoyat tarkibi aniqlanganda qo'shimcha kvalifikatsiya qilish talab qilinmaydi. Masalan, bosqinchilik sodir etish natijasida badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazilgan bo'lsa, qo'shimcha JKning 105-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinmaydi.

Ikkinchi guruh, boshqa jinoyat tarkibi og'irlashtiruvchi belgi sifatida ko'rsatilgan yagona jinoyatga nisbatan tarkibiy xususiyatiga ko'ra bitta tarkibdan tashkil topadi, ammo ayrim og'irlashtiruvchi qismlari (bandlari) boshqa mustaqil tarkibdan iborat bo'ladi. Jinoyat kodeksi juda ko'p moddalarining og'irlashtiruvchi qismlarida bunday belgi mavjud. Og'irlashtiruvchi qismdagi mustaqil tarkib qo'shimcha kvalifikatsiya qilishni talab etmaydi. Masalan, bezorilik qilish vaqtida o'zganing mulkini ko'p miqdorda nobud qilish faqat 277-modda 2-qismining «e» bandi bilan kvalifikatsiya qilinadi va qo'shimcha 173-modda 2-qismi «B» bandi bilan kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi.

Yagona tarkibli jinoyatlar ushbu turining real majmuadan farq qiluvchi asosiy jihati bitta ijtimoiy xavfli qilmishning mavjudligidir. Bitta jinoyatni ikkita modda bilan yoki bir moddaning ikki qismi bilan asossiz kvalifikatsiya qilishga yo'l qo'ymaslik uchun qonun chiqaruvchi bu toifadagi jinoyat tarkiblarini mustaqil tarkibdan iborat yagona jinoyat deb huquqiy baholash kerakligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Iqtisodiyot sohasidagi jinoiy ishlar bo'yicha sud amaliyotida yuzaga kelgan ayrim masalalar to'g'risida»gi 1998-yil 17-aprel 11-sonli qarorining 5-bandiga muvofiq o'zganing mulkini talon-toroj qilishdan iborat bo'lgan aybdorning harakatlari huquqiy baho berishda uning sodir etilish usulidan (o'g'irlik, talonchilik, bosqinchilik) qat'i nazar, jinoyat Jinoyat kodeksi moddasining og'irroq jazoni ko'zda tutuvchi qismi bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim va ushbu moddaning yengilroq jazoni ko'zda tutuvchi qismlari bilan qo'shimcha kvalifikatsiya qilinishi talab etilmaydi. Masalan, juda ko'p miqdordagi o'g'irlik qonunga ko'ra JK 167-moddasining 3-qismi bilan

kvalifikatsiya qilinganida JK ushbu moddasining 1 va 2-qismlari bilan qo‘shimcha kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi.

Yagona jinoyatlar ham ijtimoiy, ham yuridik jihatlardan tavsiflanishi mumkin.

Ijtimoiy tomondan yagona jinoyatlar odatda bitta harakatni sodir etishdan, shuningdek, bitta harakat va bitta oqibatdan iborat bo‘ladi. Bir nechta harakatlarni yagona jinoyat tarkibiga kiritishning sabablari, ularning davom etishi, uzoqqa cho‘zilishi, takrorlanishidan iborat. Ayrim harakatlar aynan takrorlanishi natijasida ijtimoiy xavflilik xususiyatiga ega bo‘ladi. Masalan, yog‘- moy zavodidan bir shisha yog‘ni o‘g‘irlash kam ahamiyatli qilmish bo‘lib, jinoiy javobgarlikka olib kelmaydi. Bir yil davomida har kuni bir shishadan, jami 200 shisha yog‘ni o‘g‘irlash ijtimoiy xavfli hisoblanadi va jinoiy javobgarlikka olib keladi. Demak, kam ahamiyatli harakatlarning takrorlanishi natijasida yagona ijtimoiy xavfli jinoyat tarkibi hosil bo‘ladi.

Yuridik nuqtai nazardan yagona jinoyatlar, qonunda ko‘rsatilgan bitta jinoyat tarkibi belgilariga ega bo‘lgan qilmishdan iborat bo‘ladi. Qonun chiqaruvchi bunday holatlarda qilmishni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilish uchun barcha harakatlar yagona qasd bilan sodir etilganligiga e‘tibor qaratadi.

Agar bunday qasdning mavjudligi aniqlanmasa, qilmish faqat ma‘muriy javobgarlikka olib kelishi mumkin. Qilmishning subyektiv tomonga asoslanib, yagona jinoyat kabi kvalifikatsiya qilishning ikkinchi muammosi ham mavjud, ya‘ni shaxs yangi ishga kirgan bo‘lib korxonadan bir yoki ikki marta kichik hajmdagi o‘g‘irlik jinoyatini sodir etgan bo‘lsa, uning qilmishini huquqiy baholash uchun subyektiv tomondan qasdning mazmunini aniqlash lozim. Agar shaxs bir necha yil ishlash maqsadida ishga kirib, ishlagan vaqti davomida shu kabi kichik hajmdagi o‘g‘irlik jinoyatini sodir etishni niyat qilgan bo‘lsa, o‘g‘irlik jinoyatiga suiqasd kabi kvalifikatsiya qilinishi lozim. Agar bunday qasdni aniqlash imkoniyati mavjud bo‘lmasa, shaxs ma‘muriy javobgarlikka tortiladi.

2-§. Takroran sodir etilgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari

Jinoyat kodeksi Maxsus qismining aynan bir moddasida, qismida, Kodeksda ko‘rsatilgan alohida hollarda esa, shaxs uning turli moddalarida nazarda tutilgan ikki yoki bir necha jinoyatni turli vaqtlarda sodir etgan, ammo ularning birontasi uchun ham sudlanmagan bo‘lsa, takroran jinoyat sodir etish deb topiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Bir necha jinoyat sodir etilganda qilmishni kvalifikatsiya qilishga doir masalalar to‘g‘ri-sida»gi 2008-yil 15-may 13-sonli qarorining 2-bandida takroran sodir etilgan jinoyatning ta‘rifi berilgan, unga asosan, jinoyatlar takroranligi deganda, qonunga ko‘ra, shaxs tomonidan turli vaqtlarda qasddan sodir etilgan ikki va undan ortiq jinoyat tushunilib, bunda sodir etilgan jinoyat:

Jinoyat kodeksi Maxsus qismi aynan bir moddasida nazarda tutilgan bo‘lishi, basharti unda bir xil jinoyat tarkiblari uchun javobgarlik belgilangan bo‘lsa;

Jinoyat kodeksi Maxsus qismi muayyan moddasi aynan bir qismida nazarda tutilgan bo‘lishi, basharti ushbu moddada turli jinoyat tarkiblari uchun javobgarlik belgilangan (masalan, JK 228, 248, 273-moddalari) bo‘lsa shart – deb belgilab qo‘yilgan.

Jinoyat qonunida alohida nazarda tutilgan ayrim hollarda, shaxs tomonidan qasddan Jinoyat kodeksi Maxsus qismi turli moddalarida nazarda tutilgan ikki yoki undan ortiq jinoyat sodir etilishi ham takroriy jinoyat deb topiladi.

Bu holatni qonun chiqaruvchi qator moddalarda «takroran» va «xavfli retsividiv» bilan birga «ilgari jinoyat sodir etgan» iborasidan ham foydalanganiga e‘tibor bergan. Ushbu ibora qonunda bir qator jinoyatlarning aybni og‘irlashtiruvchi belgilarini aniqlashda ishlatilgan. Bunda, hozirgi adabiyotda ta‘riflanishicha, aslida bu ibora takroriylik va xavfli retsividivning maxsus hollarini qamrab oladi, ya‘ni ular qonun chiqaruvchi organning irodasi bilan nafaqat aynan o‘xshash, balki muayyan moddalarda maxsus nazarda tutilgan bir turdagi yoki har xil jinoyatlarning qo‘sqilishidan hosil bo‘ladi.

Bunday ifodani biz Jinoyat kodeksining quyidagi moddalarida ko‘ramiz:

JK 104-moddasi 3-qismining «б» bandi (takroran, xavfli retsividivist yoki ilgari ushbu Kodeksning 97-moddasida nazarda tutilgan tarzda qasddan odam o‘ldirgan shaxs tomonidan qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish);

JK 105-moddasi 2-qismining «к» bandi (takroran, xavfli retsividivist yoki ilgari ushbu Kodeksning 104-moddasida nazarda tutilgan qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish jinoyatini sodir etgan yoxud ushbu Kodeksning 97-moddasida nazarda tutilgan qasddan odam o‘ldirish jinoyatini sodir etgan shaxs tomonidan qasddan badanga o‘rtacha og‘ir shikast yetkazish);

JK 118-moddasi 2-qismining «б» bandi (takroran yoki xavfli retsivist tomonidan yoxud ilgari ushbu Kodeksning 119-moddasida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etgan shaxs tomonidan nomusga tegish);

JK 119-moddasi 2-qismining «б» bandi (takroran, xavfli retsivist tomonidan yoxud ilgari ushbu Kodeksning 118-moddasida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etgan shaxs tomonidan jinsiy ehtiyojni zoʻrluk ishlatib gʻayritabiiy usulda qondirish);

JK 127-moddasi 3-qismining «a» bandi (ilgari giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni gʻayriqonuniy ravishda muomalaga chiqarish bilan bogʻliq har qanday jinoyatni sodir etgan shaxs tomonidan voyaga etmagan shaxsni gʻayriijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilish);

JK 128-moddasi 2-qismining «б» bandi (ilgari ushbu Kodeksning 118 yoki 119-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir etgan shaxs tomonidan sodir etilgan oʻn olti yoshga toʻlmagan shaxs bilan jinsiy aloqa qilish) yoki jinsiy ehtiyojni gʻayritabiiy usulda qondirish;

JK 131-moddasi 2-qismining «б» bandi (takroran, xavfli retsivist yoki ushbu Kodeksning 135 yoki 137-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni ilgari sodir etgan shaxs tomonidan sodir qilingan fohishaxona tashkil etish saqlash yoki qoʻshmachilik qilish);

JK 140-moddasi 3-qismining «б» bandi (xavfli retsivist tomonidan yoki tuhmat qilganligi uchun ilgari sudlangan shaxs tomonidan sodir etilgan haqorat qilish);

JK 164-moddasi 3-qismining «a» bandi (takroran, xavfli retsivist yoki ilgari ushbu Kodeksning 242-moddasida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etgan shaxs tomonidan bosqinchilik qilish);

JK 189-moddasi 2-qismining «a» bandi (xavfli retsivist yoki ilgari ushbu Kodeksning 188 yoki 190-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir etgan shaxs tomonidan savdo yoki xizmat koʻrsatish qoidalarini buzish);

JK 210-moddasi 2-qismining «a» bandi (takroran, xavfli retsivist yoki ilgari ushbu Kodeksning 211 yoki 212-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir etgan shaxs tomonidan pora olish);

JK 211-moddasi 2-qismining «a» bandi (takroran, xavfli retsivist yoki ilgari ushbu Kodeksning 210 yoki 212-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir etgan shaxs tomonidan pora berish);

JK 212-moddasi 2-qismining «a» bandi (takroran, xavfli retsivist yoki ilgari ushbu Kodeksning 210 yoki 211-moddalarida nazarda tutilgan

jinoyatlarni sodir etgan shaxs tomonidan pora olish-berishda vositachilik qilish);

JK 213-moddasi 3-qismining «a» bandi (takroran, xavfli retsivist yoki ilgari ushbu Kodeksning 210-212-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etgan shaxs tomonidan xizmatchini pora evaziga ogʻdirish);

JK 270-moddasi 2-qismining «a» bandi, 271-moddasi 2-qismining «a» bandi, 273-moddasi 3-qismining «a» bandi, 274-moddasi 2-qismining «a» bandi, 276-moddasi 2-qismining «b» bandida nazarda tutilgan jinoyatlarni (ilgari giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishdan iborat jinoyatni sodir etgan shaxs tomonidan) sodir etish.

Shubhasiz, qonunchilikdagi bu holat huquqni qoʻllovchiga jinoiy javobgarlik va jazoni tabaqalashtirish hamda individuallashtirishning mukammalroq mexanizmini yaratib berishga intilish bilan bogʻliq.

Shunga koʻra quyidagilar takroran jinoyat sodir etishning belgilarini tashkil etadi:

- 1) jinoyatning turli vaqtda sodir etilganligi;
- 2) shu jinoyatning kamida ikki marta sodir etilganligi;
- 3) boshqa jinoyatning qonunda oʻxshash jinoyat sodir etishga tenglashtirilganligi;
- 4) jinoyatlar uchun sudlanmaganligi.

Bir necha oʻxshash jinoyatlarni turli vaqtlarda sodir etish ularni sodir etish oʻrtasida maʼlum muddatning (vaqtning) oʻtganligidan dalolat beradi. Bunday vaqt oraligʻi qisqa yoki ancha uzoq boʻlishi, biroq birinchi qilmish boʻyicha hali javobgarlik muddati oʻtib ketmagan va u oʻzining jinoiy-huquqiy ahamiyatini yoʻqotmagan boʻlishi kerak. Bu toʻgʻrida Jinoyat kodeksi 32-moddasining 2-qismida: «Agar shaxs ilgari sodir etgan qilmishi uchun javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilingan boʻlsa, jinoyat takroran sodir etilgan deb topilmaydi», deb bevosita koʻrsatilgan.

Turli vaqtlarda jinoyat sodir etish takroran jinoyat sodir etishning belgisi hisoblanadi va jinoyatchi shaxsining yuqori darajada ijtimoiy xavfli ekanligidan darak beradi. Takroran jinoyat sodir etishda qasdlar ham har bir jinoyat uchun alohida boʻladi. Agar turli vaqtlarda yagona qasd bilan qamrab olingan oʻxshash qilmishlar sodir etilgan boʻlsa, takroran jinoyat sodir etish kabi kvalifikatsiya qilinmaydi.

Turli vaqtdalik jinoyat sodir etishga qasdning vujudga kelishi va rivojlanishi, jinoiy xatti-harakat chegaralarini toʻgʻri baholash imkonini beradi. Jinoyat kodeksida ehtiyotsizlik orqasida sodir etiladigan jinoyatlar uchun takroranlik ogʻirlashtiruvchi belgi sifatida koʻrsatilmagan.

Qachonki ikki va undan ortiq o'xshash jinoyatlar sodir etilsa (aynan bitta moddadagi jinoyat, agar moddaning qismlari mavjud bo'lsa, aynan bitta qismdagi jinoyat), takroran deb baholanishi mumkin.

Takroran jinoyat sodir etish faqat jinoiy-huquqiy normada bevosita ko'rsatilgan taqdirdagina kvalifikatsiya qilishga ta'sir etadi. Agar moddaning dispozitsiyasida takroranlik belgisi ko'rsatilmagan jinoyat ikki yoki undan ko'p marotaba sodir etilgan bo'lsa, har biri mustaqil kvalifikatsiya qilinadi.

Agar jinoiy-huquqiy normada takroranlik kvalifikatsiya belgisi sifatida ko'rsatilgan bo'lsa, shaxs tomonidan sodir etilgan bir necha aynan o'xshash yoki takroranlikni tashkil etuvchi boshqa jinoyatlar Jinoyat kodeksining mazkur jinoyatni takroran sodir etilganlik uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi tegishli moddasi (moddasining qismi, bandi) bilan kvalifikatsiya qilinadi. Masalan, JK 169-moddasining 1-qismida ko'rsatilgan o'g'irlik jinoyati ikki yoki undan ko'p marotaba sodir etilgan va ular uchun shaxs sudlanmagan bo'lsa, sodir etilgan o'g'irlik takroran (JK 169-m. 3-q. «a» b.) sodir etilgan deb kvalifikatsiya qilinadi.

Bitta qilmishda takroranlik bilan bir qatorda Jinoyat kodeksi mazkur moddasining boshqa qismlarida ko'rsatilgan kvalifikatsiya belgilari mavjudligi aniqlangan hollarda qilmish og'irroq javobgarlikni nazarda tutuvchi norma bilan kvalifikatsiya qilinadi (masalan, o'g'irlik sodir etilganda JK 169-moddasining 3-qismida ko'rsatilgan takroranlik belgisi va ushbu moddaning 4-qismida ko'rsatilgan boshqa kvalifikatsiya belgilari aniqlangan bo'lsa, qilmish JK 169-moddasining 4-qismi bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim).

Bunday hollarda shu moddaning boshqa qismlarida ko'rsatilgan jinoyatning kvalifikatsiya belgilari ayb mazmuniga kiritilishi va shaxsni jinoyat ishida ayblanuvchi tariqasida ishtirok etishga jalb qilish to'g'risidagi qaror va hukmda ko'rsatilishi shart³².

Buni quyidagi misolda ham ko'rish mumkin:

Jinoyat ishlari bo'yicha Toshkent shahar sudi B.ni ayblash bo'yicha ishni ko'rib chiqqan³³. B.ga uchta epizod (voqea) bo'yicha ayb e'lon qilingan. 2002-yil 21-may kuni B. birinchi jinoyatni sodir etgan, ya'ni ikki nafar yosh qizchani – 1992-yil tug'ilgan D. va 1993-yil tug'ilgan YA.ni

³² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. – Т., 2008. – 38-б.

³³ Toshkent shahar jinoyat ishlari bo'yicha sudining 2002-yil materiallari (1–742/2002-sonli jinoyat ishi).

– aldov yo‘li bilan kimsasiz joyga olib kelib, qo‘rqitib va D.ning chorasiz ahvolidan foydalanib, o‘zining jinsiy ehtiyojini qondirgan. Shundan so‘ng jinoyat sodir etgan joydan qochib yashiringan. Ushbu epizodni sud Jinoyat kodeksi 119-moddasining 4-qismi bo‘yicha aybdorga jabrlanuvchining 14 yoshga to‘lmaganligi ma‘lum bo‘lgani holda, uning chorasiz ahvoldaligidan foydalanib, o‘z jinsiy ehtiyojini g‘ayritabiiy usulda zo‘rluk ishlatib qondirish sifatida kvalifikatsiya qildi. Ushbu epizod bo‘yicha sud B.ga 17 yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinladi.

Ikkinchi jinoyatni B. 2002-yil 7-avgust kuni 1990-yil tug‘ilgan G.ga nisbatan sodir etdi. U G.ni ham aldov yo‘li bilan qozonxona (kotelniy) ichiga olib kiradi va ikki qo‘lini metall quvurga bog‘lab, baqirmasligi uchun og‘zini berkitib (bog‘lab), o‘ldirish bilan qo‘rqitib, uning nomusiga tekkan. Sud sudlanuvchi B.ning harakatlarini ayblovning ushbu epizodi bo‘yicha tergov organlarining JK 118-moddasi 2-qismining «б» va «г» bandlari bo‘yicha to‘g‘ri kvalifikatsiya qilinganligi masalasini muhokama qilib, asosli ravishda, JK 33-moddasining 2-qismida nazarda tutilgan qoidaga asoslanib, qilmishni faqat Jinoyat kodeksining 118-moddasi 4-qismi bo‘yicha, takroran sodir etilgan, ya‘ni 14 yoshga to‘lmaganligi aybdorga ma‘lum bo‘lgan shaxsni o‘ldirish bilan qo‘rqitish orqali jabrlanuvchining chorasiz holatidan foydalanib va unga nisbatan zo‘rluk ishlatib jinsiy aloqaga kirishish deb kvalifikatsiya qilgan. Ushbu jinoyat uchun sud B.ga 18 yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlagan.

Uchinchi jinoyatni B. 2002-yil 18-avgust kuni 1994-yil tug‘ilgan R.ga nisbatan sodir etgan. Bu qizchani u bolalar bog‘chasi devoridan oshib o‘tayotganida ushlab olgan va ichki ishlar idoralariga olib borish hamda jarima solish bilan qo‘rqitib, o‘rta maktabning bo‘sh hududiga olib borgan, u yerda bo‘g‘ib o‘ldirish va do‘pposlash bilan qo‘rqitib, qarshilik ko‘rsatayotgan R.ni yechintirish va zo‘rluk ishlatib nomusga tegishga uringan. Biroq R. qattiq baqirib va yordamga chaqirib, faol qarshilik ko‘rsatgan, B.ning qo‘lidan chiqib qochib ketgan. B. esa jinoiy maqsadiga erisha olmay, jinoyat sodir etgan joyidan qochib yashiringan. Sud B.ning ushbu voqea bo‘yicha harakatlarini JK 25-moddasi, 118-moddasi 2-qismining «б» bandi va 4-qismi bo‘yicha to‘g‘ri kvalifikatsiya qilingani haqidagi masalani muhokama qilib, JK 33-moddasining 2-qismi qoidalariga tayanib, qilmishni JKning 25-moddasi va 118-moddasining 4-qismi bo‘yicha 14 yoshga to‘lmaganligi aybdorga ma‘lum bo‘lgan shaxsni zo‘rlashga takroran urinish deb baholab, 16 yilga ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlagan.

B.ga JKning 59-moddasiga asoslanib jazolarni qisman qo‘shish orqali oxirgi jazo chorasi 19 yil ozodlikdan mahrum qilish tarzida jazo belgilangan.

JKning 32-moddasining 1-qismiga muvofiq, «tamom bo‘lgan jinoyat ham, jazoga sazovor bo‘lgan jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish yoki jinoyat sodir etishga suiqasd etish ham, shuningdek ishtirokchilikda jinoyat sodir etish ham takroran jinoyat sodir etish deb topiladi». Bunga O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi ham e‘tibor qaratgan. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to‘g‘risida»gi 2006-yil 3-fevral 1-sonli qarorining 49-bandida yozilishicha, «Jinoyat kodeksi 59-moddasida belgilangan jinoyatlar majmui bo‘yicha jazo tayinlash qoidalari quyidagi hollarda qo‘llaniladi: ... shaxs bir necha aynan o‘xshash qilmishni sodir etgan bo‘lib, ulardan ayrimlari tamom bo‘lgan jinoyat, boshqalari esa – jinoyatga tayyorgarlik, suiqasd tariqasida kvalifikatsiya qilinganda yoki ayrimlari mustaqil, boshqalari esa ishtirokchilikda sodir etilganda...».

Bunday holatni O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni to‘lashdan bo‘yin tovlaganlik uchun javobgarlik to‘g‘risidagi qonunlarning sudlar tomonidan qo‘llanilishi haqida»gi 2003-yil 6-iyundagi 6-sonli qarorining 12-bandida ham ko‘rish mumkin. Ushbu qarorda quyidagilar ko‘rsatilgan: «Jinoyat kodeksining 184-moddasida nazarda tutilgan qilmishni ikki va undan ortiq marotaba alohida qasd bilan sodir etgan aybdorning harakati soliq to‘lashdan takroran bo‘yin tovlash sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozim. Bunda shaxs jinoyatni bajaruvchi yoki uning ishtirokchisi ekanligining, muqaddam sodir etilgan qilmishi tamom bo‘lgan jinoyat yoki jinoyatga suiqasd bo‘lganligining ahamiyati yo‘q. Shaxsning harakatlarida soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni to‘lashdan takroran bo‘yin tovlash belgisi mavjudligi masalasini hal etishda Jinoyat kodeksining 32-moddasida ko‘rsatilgan talablardan kelib chiqish lozim».

Shaxs Jinoyat kodeksi Maxsus qismi aynan bir moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan o‘xshash qilmishni sodir etganlikda aybdor deb topilganda jazo shu moddaning og‘irroq jazo belgilangan qismi bo‘yicha tayinlanadi.

Shu bilan birga, ta’kidlash joizki, shaxs tomonidan bir necha jinoyat sodir etilib, ulardan ayrimlari JKning takroranlik kvalifikatsiya belgisi nazarda tutilgan bir moddasi (moddasining qismi), boshqa jinoyatlar – JKning boshqa moddalari ta’siri doirasiga tushgan hollarda qilmish jinoyatlar majmui sifatida kvalifikatsiya qilinadi.

Bunday hollarda takroranlikni tashkil etuvchi bir necha qilmish JK moddasining mazkur kvalifikatsiya belgisini nazarda tutuvchi qismi bilan, javobgarlik JK boshqa moddalarida nazarda tutilgan boshqa qilmishlar – JK tegishli moddalari bilan kvalifikatsiya qilinadi.

JK Maxsus qismidagi ayrim moddalarda boshqa moddada ko‘rsatilgan jinoyat sodir etish takroran jinoyat sodir etishga tenglashtirilgan. Bunday jinoyatlarga misol sifatida bosqinchilik jinoiy uyushma tashkil etilgandan so‘ng sodir etilganini (JK 242-m.) yoki nomusga tegish ilgari jinsiy ehtiyojini zo‘rluk ishlatib g‘ayritabiiy usulda qondirganidan so‘ng sodir etilganini (JK 119-m.) keltirish mumkin.

Agar shaxs ilgari sodir etgan jinoyati uchun qonuniy tartibda jinoiy javobgarlikdan ozod qilingan bo‘lsa yoki javobgarlik muddati o‘tib ketgan bo‘lsa, qilmish takroran sodir etilgan deb kvalifikatsiya qilinmaydi.

Agar moddaning dispozitsiyasida takroranlik belgisi ko‘rsatilmagan bo‘lsa, takroranlik jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta’sir etmaydi va JK 56-moddasi birinchi qismining «H» bandiga ko‘ra jazoni og‘irlashtiruvchi holat sifatida hisobga olinadi.

JKning bitta moddasi yoki moddasining bir qismida nazarda tutilgan ikki yoki undan ortiq o‘xshash jinoyatlarning sodir etilishi takroran jinoyat sodir etish deb topiladi. Bu esa JKning 32-moddasida yoxud O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to‘g‘risida»gi 2006-yil 3-fevral 1-sonli qarorida bayon etilgan takroran jinoyat sodir etish tushunchalaridan kelib chiqadi.

O‘xshash jinoyatlardan biri ishtirokchilikda yoki tamom bo‘lmagan holda sodir etilganida ham qilmish takroranlikni keltirib chiqaradi, chunki bu hol qilmishning ijtimoiy xavflilik xususiyati va darajasini jiddiy ravishda o‘zgartiradi, masalan, JK 25-moddasining 3-qismida «jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va suiqasd qilish uchun javobgarlik ushbu Kodeksning Maxsus qismidagi xuddi o‘sha tamom bo‘lgan jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddasi bo‘yicha kelib chiqadi» deb belgilangan, JK 58-moddasining 1-qismiga muvofiq esa sud jazo tayinlashning umumiy asoslariga tayanib, ayni vaqtda sodir etilgan jinoyatning og‘irligini, jinoiy rejaning amalga oshirilish darajasi va jinoyat tugamay qolishining sabablarini ham inobatga oladi.

Ishtirokchilik xususida ham shuni aytish mumkin, ya’ni aybdor shaxsning harakatlari qanday kvalifikatsiya qilinishidan qat’i nazar, u bajargan vazifani inobatga olgan holda u sodir etgan qilmishni xususiyatidan kelib chiqib, ishtirokchilikning bir turiga taalluqli bo‘ladi (JK 28-m.).

Xo'sh, faqat JK 25 va 28-moddalarining o'zi qo'llanib, jinoyatlar kvalifikatsiya qilinishi mumkinmi? Yo'q, deb javob beramiz. Chunki, jinoyatning kvalifikatsiya qilingan tarkibi uchun konstitutiv xususiyatga ega bo'lgan va asosiy tarkib belgilarida ifodalanishiga ko'ra ijtimoiy xavflilik darajasi yuqoriligidan dalolat beruvchi aybni og'irlashtiruvchi belgilargina huquqiy bahoni o'zgartirishi mumkin. JKning bir qator moddalarida qonun chiqaruvchi organ JKning 25 va 28-moddalarida bayon etilgan belgilarning muhimligini inobatga olib, ularni dispozitsiyaga kiritgan va faqat shu holatda ular kvalifikatsiya qiluvchi belgi sifatida ahamiyatga ega bo'ladi. Qolgan hollarda JK 25 va 28-moddalarining belgilari, jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlar singari (JK 55, 56-m.), jazo tayinlashda inobatga olinadi, ya'ni jazoni faqat sanksiya doirasida oshiradi yoki kamaytiradi.

Yuqorida aytilganidek, bir qancha jinoyat sodir etish shakli sifatida takroranlikka hukm etilgunicha ikki yoki undan ortiq o'xshash jinoyat sodir etgani uchun shaxs Jinoyat kodeksining tegishli moddasi bo'yicha jinoiy javobgarlik va jazoga tortiladi.

Jinoyat ushbu holda JK moddasining qilmishning takroranligini nazarda tutuvchi qismi bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi. Ish holatidan kelib chiqib, jinoiy faoliyat epizodlaridan biriga JKning 25 va 28-moddalarini qo'llash mumkin. Jazoni yengillashtiruvchi yoki og'irlashtiruvchi holatlarni qo'llash sudning huquqi yoki majburiyati hisoblanadi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkin: takroran sodir etilgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning o'zga xos xususiyatlari shundaki, u bir nechta o'xshash jinoyatlar sodir etilishiga qaramay, unga bitta norma sifatida yuridik jihatdan baho beriladi. Masalan, aybdor olti marotaba turli joylarda mustaqil tarkibli o'g'irlik jinoyatini sodir etdi va javobarlikka tortildi. Uning qilmishini JK 169-moddasi 3-qismining «a» bandi bilan kvalifikatsiya qilish kerak. Olti marotaba sodir etilgan mustaqil tarkibli o'g'irlik jinoyatlari alohida kvalifikatsiya qilinmaydi, chunki takroranlik bir necha o'xshash mustaqil tarkibli jinoyat sodir etish faktlarini o'z ichiga oladi.

3-§. Jinoyatlar majmui mavjudligida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari

Jinoyatlar majmui deganda, Jinoyat kodeksi Maxsus qismining turli moddalarida yoki bitta moddasining turli qismlarida keltirilgan, shaxsning uni sodir etganligi uchun javobgarlik nazarda tutilgan, ikki yoki undan

ortiq jinoyat (agar shaxs uning qasddan yoxud ehtiyotsizlik natijasida sodir etilishidan qat'i nazar, ulardan birortasi uchun sudlanmagan bo'lsa) tushuniladi.

Shaxsning JK Maxsus qismining turli moddalarida yoki bitta moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etishi qilmishning ijtimoiy xavfliligini oshiradi.

Jinoyatlar majmui faqat sudlangunga qadar sodir etilgan jinoyatlardan tashkil topadi. Masalan, shaxsning o'g'irlik (JK 169-m.) jinoyatini sodir etganidan so'ng, ushbu jinoyat uchun sudlanmay turib, vaqt o'tishi bilan bezorilik (JK 277-m.) jinoyatini sodir etishi.

Jinoyatlar majmuini tashkil etuvchi jinoyatlar JK Maxsus qismining sodir etilgan jinoyatlarga muvofiq keluvchi alohida jinoyatlarga doir normasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Jinoyatlar majmuida doimo jinoyat qonunining bir nechta moddalari (kamida ikkita) qo'llaniladi.

Takroran jinoyatlar va jinoyatlar majmuining ayrim belgilari bir-biriga o'xshaydi, shu bois bir qancha jinoyatlarning ushbu shakllari bo'yicha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda ularni bir-biridan farqlash zarurati yuzaga keladi. Jinoyatlar majmuining takroran sodir etilgan jinoyatlardan farqi quyidagilar:

1) takroran sodir etilgan jinoyatda – bir-biriga o'xshash jinoyatlar sodir etiladi, jinoyatlar majmuida esa turli jinoyatlar sodir etiladi;

2) takroran sodir etilgan jinoyatlar bitta norma bilan (bitta moddaning, bitta qismi) kvalifikatsiya qilinadi, jinoyatlar majmuida esa, bir necha modda (qism) va har bir jinoyat JK Maxsus qismining mustaqil tarkibli moddasi yoki qismiga mos keladi.

Ma'lumki, takroran sodir etilgan jinoyatlar jinoyat qonunida alohida nazarda tutilgan hollarda turli moddalarda belgilangan jinoyatlarni sodir etganda ham kelib chiqadi, bu esa uni jinoyatlar majmuidan farqlashda ayrim qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bu holda qilmishga huquqiy baho berish takroran va jinoyatlar majmui qoidalaridan kelib chiqadi va har ikkisi bir vaqtning o'zidan qo'llaniladi. Masalan, aybdor qasddan odam o'ldirdi (JK 97-m. 1-q.) va oradan vaqt o'tgach boshqa bir shaxsning badaniga qasddan og'ir shikast etkazdi (JK 104-m. 1-q.). bunday holda aybdorning qilmishi, JK 97-moddasining 1-qismi va qasddan badanga og'ir shikast yetkazishning takroran sodir etilganligi uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi kvalifikatsiya belgisi (JK 104-m. 3-q, «б» bandi) bilan kvalifikatsiya qilinadi.

JK 33-moddasiga muvofiq, jinoyatlar majmui mavjud bo'lganda aybdor shaxs o'zi sodir etgan har bir jinoyat uchun JK tegishli moddasi yoki moddasining qismi bo'yicha jinoiy javobgarlikka tortiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Bir necha jinoyat sodir etilganda qilmishni kvalifikatsiya qilishga doir masalalar to‘g‘risida»gi 2008-yil 15-may 13-sonli qarorining 7-bandida belgilangan qoidaga asosan, jinoyatlar majmui sodir etilgan barcha jinoyat belgilari Jinoyat kodeksining og‘irroq jazoni nazarda tutuvchi bitta moddasi (moddasining bitta qismi) dispozitsiyasi bilan qamrab olingan holdagina JK bitta moddasi (moddasining bitta qismi) bilan kvalifikatsiya qilinishi mumkin.

Qonun bilan qo‘riqlanadigan (JK turli boblarida nazarda tutilgan) bir necha obyektga qilingan tajovuz jinoyatlar majmui sifatida JKning har bir alohida olingan obyektga tajovuz uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi tegishli moddalari bo‘yicha kvalifikatsiya qilinishi lozim. Tajovuz predmeti bo‘yicha o‘zaro farq qiladigan qilmishlar ham shu tarzda kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Agar qonunning bitta normasida jinoyat natijasida kelib chiqadigan turli ijtimoiy-xavfli oqibatlar nazarda tutilmagan bo‘lsa, qilmish jinoyatlar majmui sifatida Jinoyat kodeksining bevosita har bir obyektga ziyon yetkazilishi uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi tegishli moddalari bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Qilmish JKning bir necha moddalarida ko‘rsatilgan obyektga nisbatan sodir etilganda (umumiy va maxsus norma raqobati) jinoyatlar majmui mavjud bo‘lmaydi va u maxsus norma bo‘yicha kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Jinoyatlar majmuiga kiruvchi jinoyatlardan biri qasd, boshqasi esa ehtiyotsizlik shaklida sodir etilgan bo‘lsa (masalan, bir shaxs qasddan o‘ldirilsa va boshqa shaxs ehtiyotsizlik oqibatida hayotdan mahrum etilsa), hatto jinoyatlar obyekt, obyektiv tomon va kelib chiqqan oqibatlar jihatidan bir xil bo‘lganda ham, har bir qilmish Jinoyat kodeksining qasddan va ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan jinoyatlar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddalari bilan alohida kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Agar qonunda jinoyatlar majmuiga kiruvchi qilmishlardan biri faqat maxsus subyekt tomonidan, boshqalari esa, umumiy subyekt tomonidan sodir etilishi mumkinligi belgilangan bo‘lsa, bunday jinoyatlar JKning tegishli moddalari bilan alohida-alohida kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Jinoyatlar majmuini tashkil etuvchi jinoyatlar, agar ulardan birini sodir etishda subyekt jinoyatni bajaruvchi, boshqalarini sodir etishda esa tashkilotchi, dalolatchi yoki yordamchi sifatida ishtirok etganda ham, shu tarzda kvalifikatsiya qilinishi kerak. Bunday hollarda shaxsning jinoyatni

sodir etishda tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi sifatida ishtirok etishdagi harakatlari JK 28-moddasini qoʻllagan holda, JK Maxsus qismining sodir etilgan jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi tegishli moddasi bilan, uning sodir etilishida shaxsning jinoyat bajaruvchisi boʻlgan qilmishi esa –JK 28-moddasini qoʻllamagan holda, Jinoyat kodeksining tegishli moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Jinoyatlar majmuini tashkil etuvchi jinoyatlar uyushgan guruh yoki jinoiy uyushma tomonidan sodir etilganda jinoyat barcha ishtirokchilarining harakatlari, ishtirokchilik turidan qatʼi nazar, JK 28-moddasini qoʻllamagan holda, bevosita JK Maxsus qismining sodir etilgan jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi tegishli moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Shaxs tomonidan jinoyatlar majmuini tashkil etuvchi tamom boʻlgan va tamom boʻlmagan jinoyatlar sodir etilganda, har bir jinoyat alohida – tamom boʻlmagan jinoyat JK 25-moddasining tegishli qismi hamda JK Maxsus qismining tegishli moddasi bilan, tamom boʻlgan jinoyat esa – bevosita JK Maxsus qismining tegishli moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Shaxs tomonidan bir necha jinoyat sodir etilib, ulardan ayrimlari JKning takroranlik kvalifikatsiya belgisi nazarda tutilgan bir moddasi (moddasi qismi), boshqa jinoyatlar – JKning boshqa moddalari taʼsiri doirasiga tushgan hollarda qilmish jinoyatlar majmui sifatida kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Bunday hollarda takroranlikni tashkil etuvchi bir necha qilmish JK moddasining mazkur kvalifikatsiya belgisini nazarda tutuvchi qismi bilan, javobgarlik JKning boshqa moddalarida nazarda tutilgan boshqa qilmishlar – JK tegishli moddalari bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim.

JKning jinoyatlar majmuini tartibga soluvchi normasini qoʻllashda shuni inobatga olish lozimki, huquq nazariyasiga koʻra jinoyatlar majmui real va ideal turga boʻlinadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Bir necha jinoyat sodir etilganda qilmishni kvalifikatsiya qilishga doir masalalar toʻgʻrisida»gi 2008-yil 15-may 13-sonli qarorining 6-bandida, «jinoyatlar real majmui ikki va undan ortiq, har qaysisi Jinoyat kodeksi Maxsus qismi turli moddalarida (moddasining turli qismlarida) nazarda tutilgan muayyan jinoyat tarkibini tashkil etuvchi jinoiy qilmish sodir etilganda mavjud boʻladi.

Ideal jinoyatlar majmuida esa, aybdorning bitta xatti-harakatida JK Maxsus qismining turli moddalarida (moddasining turli qismlarida) nazarda tutilgan kamida ikkita jinoyat tarkibi belgilari mavjud boʻlib,

qilmish ushbu normalardan birortasi bilan ham to‘liq qamrab olinmaydi» – deb ko‘rsatilgan.

Real jinoyatlar majmuini kvalifikatsiya qilishda unchalik qiyinchilik va muammo kuzatilmaydi. Chunki ko‘p hollarda real jinoyatlar majmui o‘zaro farq qiluvchi mustaqil tarkiblardan tashkil topganligini ko‘rsatuvchi aniq belgilar mavjud bo‘ladi. Masalan, o‘g‘irlik sodir etgan shaxsning boshqa bir kuni firibgarlik yoki qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish jinoyatini sodir etishi, bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan sharoit va vaqtda bo‘lganligi sababli, har biri mustaqil ravishda tahlil qilinadi va huquqiy baholanadi.

Bu bilan bir qancha jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida umuman muammo yo‘q deb bo‘lmaydi. Masalan, shaxs o‘g‘irlik jinoyatini sodir etayotgan vaqtda uy egasining kelib qolishi, bunda uning jabrlanuvchini qasddan o‘ldirib, o‘g‘irlik jinoyatini davom ettirishini qanday kvalifikatsiya qilish kerak? Ayrim huquqshunos olimlar bu holatni bosqinchilik va qasddan odam o‘ldirish jinoyatlari kabi huquqiy baholashni isbotlashga harakat qilsa, boshqa olimlar o‘g‘irlik va boshqa jinoyatni yashirish maqsadida qasddan odam o‘ldirish kabi kvalifikatsiya qilishni ilgari surganlar.

Bu holatda real jinoyatlar majmui mavjud bo‘lib, kvalifikatsiya qilish jarayonida aniq holatdan kelib chiqish lozim, ya‘ni shaxs o‘g‘irlik jinoyatini sodir etishni boshlagan paytda jabrlanuvchi guvoh sifatida paydo bo‘ldi, shu sababli aybdor guvohni bartaraf etish maqsadida (bosqinchilikdagi hujum yoki mulkni yashirgan joyni ko‘rsatish va boshqa shu mazmundagi talablar qo‘yilmasdan) uni qasddan o‘ldirgan hisoblanadi. Chunki, jabrlanuvchi o‘rnida umuman boshqa shaxs (tasodifan kelib qolgan qo‘shnisi, qarindoshi, elektr asboblarning nazoratchisi va boshqalar) bo‘lishi mumkin. Jinoyatchi shaxsni o‘z qilmishini yashirish maqsadida o‘ldirgan hisoblanadi. Ammo jinoyatni kvalifikatsiya qilishni o‘zgartiradigan holatlar ham mavjud, jumladan, o‘g‘irlik sodir etish vaqtida tasodifan jabrlanuvchi kelib qolsa, jinoyat sodir etayotgan shaxs jabrlanuvchining sog‘lig‘i va hayotiga xavf soluvchi kuch ishlatib mol-mulkni yashirgan joyini ko‘rsatishni talab qilsa, faqat bosqinchilik sifatida kvalifikatsiya qilish lozim. Agar mol-mulkni talab qilish jarayonida jabrlanuvchi qasddan o‘ldirilsa, qo‘shimcha ravishda 97-modda bilan kvalifikatsiya qilinadi. Kuch ishlatish jarayonida mulkiy yo‘sindagi talablar ilgari surilgan holatda qo‘shimcha o‘g‘irlik jinoyati (JK 169-m.) bilan kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi.

Ayrim real jinoyatlar juda qisqa vaqt ichida sodir etiladiki, vaqtning qisqaligini inobatga olib ideal jinoyatlar majmui deb huquqiy baholash fikrini

ilgari surganlar ham bor. Bu fikr tarafdorlari juda ozchilikni tashkil qiladi. Jinoyatlar orasidagi vaqtning qisqaligi uni ideal jinoyatlar majmui kabi baholashga asos bo'lmaydi. Masalan, o'g'irlik sodir etilganidan so'ng uyga o't qo'yib yuborish, bosqinchilik jarayonida jabrlanuvchini qasddan o'ldirish va boshqalarni ideal jinoyatlar majmui kabi huquqiy baholash noto'g'ridir, ular faqat real jinoyatlar majmui sifatida huquqiy baholanishi kerak.

Shu narsa e'tiborga molikki, ideal va real jinoyatlar majmui kabi baholash jinoyat huquqi nazariyasida mavjud, amaliyotda esa real va ideal jinoyatlar majmui bir xil kvalifikatsiya qilinadi, ya'ni jinoyatlar majmui real deb baholansa ham, ideal deb baholansa ham kvalifikatsiya qilishda farqi yo'q, shaxsning qilmishi nechta moddadagi jinoyatlar tarkibini tashkil qilsa, barchasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Real va ideal jinoyatlar majmuini aniqlashdan maqsad bitta harakat bilan sodir etiladigan ideal jinoyatlarni yagona jinoyat kabi baholashdan farq qilish, ularni real jinoyatlar kabi huquqiy baholash qoidalarini o'rganishdan iborat.

Real jinoyatlar majmui ayrim hollarda (dispozitsiyada og'irlashtiruvchi holat sifatida aniq ko'rsatilgan bo'lsa) kvalifikatsiya qilishga ta'sir etishi mumkin. Masalan, JK 128-moddasining 1-qismida ko'rsatilgan jinoyatni sodir etgan shaxs, ilgari 118-moddadagi jinoyatni sodir etgan bo'lsa, kvalifikatsiya o'zgarib, JK 128-moddasi 2-qismining «b» bandi bilan huquqiy baholanadi. Lekin bu qoida bitta harakat orqali sodir etiladigan ideal jinoyatlar majmuida mavjud emas.

Real jinoyatlar majmui bo'lganida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishni doktrinal nuqtai nazardan, Oliy sud Plenumi qarorlarining quyidagi tipik hollar belgilangan uchta kichik guruhini ajratish mumkin: a) klassik real jinoyatlar majmui; b) sodir etilish xususiyatiga ko'ra faqat real jinoyatlar majmuini tashkil etishi mumkin bo'lgan jinoyatlar; d) loaqal bitta jinoyat vahtda muayyan davomiylikka ega bo'lgan real jinoyatlar majmui.

«A» kichik guruhiga biz Oliy sud Plenumining faqat real jinoyatlar majmui sharoitida sodir etilishi mumkin bo'lgan qilmishlarni kvalifikatsiya qilish tartibiga doir tavsiyalar berilgan qarorlarini kiritdik (bu hol alohida ta'kidlangan yoxud e'tibor uning asosiy belgilariga qaratilgan). Bu esa ushbu kichik guruhni klassik real jinoyatlar majmui hollarini kvalifikatsiya qilish qoidasi sifatida ta'riflashga imkon beradi.

Buning misoli sifatida Oliy sud Plenumining «Harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlarga oid ishlarni ko'rish bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida»gi 2000-yil 15-sentabr qarorini keltirish lozim. Uning 3.3-bandi mazmunidan kelib chiqib, guruh tarkibida va yolg'iz holda sodir etilgan

nizomlarga zid harakatlar epizodlari *real jinoyatlar majmui* sifatida mustahil yuridik baholanishi lozim.

Ayrim hollarda real jinoyatlar majmuining alohida belgilari ko‘pincha – jinoyatlarning bir turdaligi yoki har xilligi yoxud ularning sodir etilishi ketma-ketligi (har xil vaqtda sodir etilishi) ko‘rsatiladi. Masalan, Oliy sud Plenumining «Valuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o‘tkazishga doir ishlar yuzasidan sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 2000-yil 28-aprel 8-sonli qarorining 11-bandida shunday deyilgan: «Bojxona nazoratini chetlab yoki bojxonadan yashirib yoxud bojxona hujjatlari va vositalariga o‘xshatib yasalgan hujjatlardan aldash yo‘li bilan foydalangan holda yoki deklaratsiyasiz yoxud bosqha nomga yozilgan deklaratsiyadan foydalanib, ko‘p miqdorda, juda ko‘p miqdorda, xizmat lavozimidan foydalangan holda, chegarani buzib o‘tish yo‘li bilan, uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko‘zlab valuta qimmatliklarini O‘zbekiston Respublikasining bojxona chegarasidan o‘tkazish, keyinchalik ular bilan O‘zbekiston Respublikasi hududida bitimlar (sotish, almashtirish) amalga oshirilganda bojxona qonunlarini buzish va valuta himmatliklarini honunga xilof ravishda o‘tkazish sifatida baholanishi va shu jinoyatlar majmui bo‘yicha tavsiflanishi lozim».

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Bezorilikka oid ishlar bo‘yicha sud amaliyoti haqida»gi 2002-yil 14-iyun 9-sonli qarorining 10-bandida tushuntirilishicha, «bezorilik harakatlari tamom bo‘lganidan keyin, shu jumladan aybdor ushlanganidan so‘ng ko‘rsatilgan qarshilik, bezorilik jinoyatining alomatlariga xos holat deb hisoblanmasligi va bunday holda qilmish jinoyatlar majmui bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim».

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «O‘zgalar mulkini o‘g‘irlik, talonchilik va bos‘qinchilik bilan talon-toroj qilish jinoyat ishlari bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 1999-yil 30-aprel 6-sonli qarorining 2-bandida yozilganidek, «zo‘rlik ishlatish harakatlari aybdor tomonidan o‘zganing mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilishi tugagandan keyin ho‘lga tushishdan qutulish maqsadida sodir etilgan bo‘lsa, bunday harakatga talonchilik yoki bos‘qinchilik deb qaralmaydi. Zo‘rlik ishlatishning xususiyati va kelib chiqqan oqibatlariga qarab qilmishni o‘g‘irlik deb, bosqha jinoyatlarning belgilari bo‘lganda jinoyatlar majmui bo‘yicha tavsiflash lozim».

Oliy sud Plenumining mazkur tushuntirishlarida real jinoyatlar majmuini kvalifikatsiya qilishning eng klassik hollari keltirilgan bo‘lib, shu bois huquqni ho‘llash chog‘ida u hech bir qiyinchilik tug‘dirmasligi,

qandaydir boshqacha doktrinal talqinlarni yuzaga keltirmasligi kerak. Ammo shunga qaramay yuridik adabiyotda rahbariy tushuntirishlarning ancha «erkin» talqinlariga yo‘l qo‘yilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Transport harakati yoki undan foydalanish xavfsizligiga qarshi jinoyatlarga oid ishlar yuzasidan sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 2000-yil 22-dekabr 32-sonli qarorining 5-bandida aytilishicha, «aybdorning transport harakati yoki undan foydalanish xavfsizligiga qarshi qaratilgan jinoiy harakatlari natijasida Jinoyat kodeksi ayni bir moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan jinoyat alomatlari yuz bergan bo‘lsa, qilmish Jinoyat kodeksining 33-moddasi talabi asosida shu moddaning og‘irroq jazo belgilangan hismi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Shu bilan birgalikda, ushbu jinoyatlar qonunda ko‘rsatilgan oqibatlar kelib chiqishi bilan tamomlangan deb hisoblanishi nazarda tutilib, turli vaqtda sodir etilgan yo‘l-transport hodisalari alohida-alohida kvalifikatsiya qilinishi lozim». Bunday vaziyatlarda uchinchi jinoyat ham bo‘lishi mumkin. Bunga e‘tibor qaratgan O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi mazkur 2000-yil 22-dekabr 32-sonli qarorining 6-bandida quyidagilarni tavsiya etgan: «Transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzib transport hodisasi ro‘y berishiga sababchi bo‘lgan shaxsning qilmishi shu hodisa tufayli hayoti yoki sog‘lig‘i xavf ostida qolgan va o‘zini o‘zi himoya qilish imkoniyatidan mahrum bo‘lgan jabrlanuvchiga yordam ko‘rsatmasligi, jinoyatlar majmui tariqasida qo‘shimcha ravishda Jinoyat kodeksi 117-moddasining tegishli hismi bilan ham kvalifikatsiya qilinishini talab etadi».

«**B**» kichik guruhiga biz Oliy sud Plenumining sodir etilish xususiyatiga ko‘ra faqat real jinoyatlar majmuini tashkil etishi mumkin bo‘lgan qilmishlarni kvalifikatsiya qilishning xususiy qoidalari keltirilgan qarorlarni kiritdik. Mazkur qarorlarda ularning sodir etilishi xususiyatiga ko‘ra odatda har xil bo‘lgan va biri boshqasining tarkibiy qismi bo‘lmagan qandaydir boshqa jinoyatlar bilan birga (majmua tariqasida) kvalifikatsiya qilish zarurligiga e‘tibor qaratiladi.

Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «O‘zgalar mulkini o‘g‘irlik, talonchilik va bos‘qinchilik bilan talon-toroj qilish jinoyat ishlari bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 1999-yil 30-aprel 6-sonli qarorining 4-bandida quyidagilar belgilangan: «Tovlamachilikni bos‘qinchilik va talonchilikdan farqlashda tovlamachilikda zo‘rlik ishlatish bilan qo‘rqitish mulkni zo‘rlik ishlatayotgan vaqtda emas, balki kelajakda ho‘lga kiritishga qaratilishiga e‘tibor berish lozim. Agar qo‘rqitish amalda

ishlatilsa, qilmish Jinoyat kodeksining tovlamachilik haqidagi moddasi bilan va asoslar bo'lganda qo'rqitish amalga oshirilayotganda sodir etilgan harakat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddasi bilan ham kvalifikatsiya qilinishi lozim».

Plenumning ushbu tavsiyasi juda asoslidir, chunki tovlamachilik chog'ida tajovuzlarni bajarish borasida amalga oshirilgan harakatlar qonunda yozilishi jihatidan ushbu jinoyat tarkibiga kirmaydi, shu bois amalda yuzaga kelgan oqibatlariga ko'ra tovlamachilik bilan bir qatorda, real jinoyatlar majmui qoidalari bo'yicha shaxsga qarshi jinoyat sifatida mustaqil huquqiy baholashni talab qiladi.

Sodir etilayotgan jinoyatlarning xususiyatlarini inobatga olganda ularning majmui shubha uyg'otmasligi kerakdek tuyuladi, ammo amaliyotda ko'pincha xatolarga yo'lga qo'yiladi. Shu bois, Oliy sud Plenumi tegishli tushuntirishlar kiritishga hamda kvalifikatsiya qilishning xususiy qoidalari ifodalashga majbur. Masalan, Oliy sud Plenumining «Bezorilikka oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi 2002-yil 14-iyun 9-sonli qarorida bezorilikning qurolni namoyish qilish, qo'llash bilan qo'rqitish yoki qo'llash bilan kechadigan kvalifikatsiya qiluvchi (og'irlashtiruvchi) belgisini talqin etishda quyidagi tavsiya ifodalangan: «Bezorlik jinoyatini sodir etishda ishlatilgan yoki namoyish etilgan o'hotar qurol tegishli ruxsatnomasiz aybdorning egaligida bo'lgan bo'lsa, qilmish Jinoyat kodeksining 248-moddasi bilan ham qo'shimcha kvalifikatsiya qilinadi».

Afsuski, turli xil jinoyatlarni real jinoyatlar majmui qoidalari bo'yicha kvalifikatsiya qilishning ushbu oddiy hollari ba'zan inobatga olinmaydi va tergov-sud amaliyotida, Oliy sud Plenumining tushunarli rahbariy izohlari mavjudligiga qaramay, xatolarga yo'l qo'yiladi. Oliy sud ko'pincha muayyan turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning o'ziga xos qoidalari ifodalab, shaxsning yana qandaydir jinoiy harakatlar sodir etishini atayin ta'kidlaydi va ko'rsatadi. Bu esa, butun qilmishni real jinoyatlar majmui qoidalari bo'yicha kvalifikatsiya qilishni keltirib chiqaradi. Masalan, Oliy sud Plenumning ilgari amalda bo'lgan «Qasddan odam o'ldirish ishlariga doir sud amaliyoti to'g'risida»gi 1996-yil 20-dekabr qarorining 15-bandida quyidagicha belgilab qo'yilgan edi: «Agar aybdor bezorilik maqsadlarida odam o'ldirishdan tashqari jamoat tartibini qo'pol tarzda buzuvchi va jamiyatga oshkora hurmatsizlik ifodalovchi boshqa harakatlarni sodir etgan bo'lsa, qilmish Jinoyat kodeksi 97-moddasining ikkinchi hismi «и» bandi va 277-moddasi bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi lozim».

Nazarimizda, tergov organlari quyidagi holda aynan shu tushuntirishlarga asoslangan bo'lsalar kerak. E. 2002-yil 30-mart kuni soat 20:00da spirtli ichimlikdan mast holda qari qaynonasi, yosh bolasi va xotini T. dam olib yotgan uyga kirib kelib, xotinini uyg'ota boshlagan. T. turishdan bo'yin tovlagach, E. ana shu arziyas bazonani ro'kach qilib va birgalikda yashash qoidalarini qasddan mensimay, ya'ni bezorilik maqsadida janjal ko'targan hamda uni do'pposlay boshlagan. T. uydan ketishga harakat qilganida E. bezorilik harakatlarini davom ettirib, xotining ketishiga to's'qinlik qilishga uringan hamda ko'kragingning chap hismi sohasiga va kuragingning chap qismiga ikki marta pichoq urib, unga hayot uchun xavfli tan jarohati yetkazgan. E. jinoiy maqsadiga o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlar tufayli erisha olmagan, chunki bunga qizining baqirganini eshitib xonadan yugurib chiqqan T.ning onasi xalal bergan. U keyinchalik qiziga zarur tibbiy yordam ko'rsatgan va o'limining oldini olgan.

Ushbu epizodni tergov organlari JK 277-moddasi 3-qismining «a» bandi bo'yicha xavfli retsivist tomonidan sodir etilgan bezorilik sifatida kvalifikatsiya qilgan. Chunki E. ilgari bezoriligi uchun sudlangan hamda JKning 25-moddasi 2-hismi va 97-moddasi 2-qismining «и» va «ж» bandlari bo'yicha, ya'ni o'ta shafqatsizlik bilan va bezorilik oqibatida qasddan odam o'ldirishga suiqasd qilish sifatida kvalifikatsiya qilgan³⁴. Tergov organlari ushbu epizodni kvalifikatsiya qilishda yo'l qo'ygan asosiy xato shundaki, E. bezorilik maqsadida qasddan odam o'ldirganlikdan boshqa mustahil bezorilik harakatlarini sodir etmagan. Toshkent shahar sudining jinoyat ishlari bo'yicha sud hay'ati T.ni o'ldirishga bezorilik maqsadida suiqasd qilganlik epizodi bo'yicha E.ning qilmishlari JK 277-moddasi 3-qismining «a» bandi bo'yicha noto'g'ri kvalifikatsiya qilinganligini ko'rsatib, ushbu moddani ayblovdan chiqarib tashlagan va to'g'ri qilgan.

Jinoyat ishlari bo'yicha sud hay'ati bunday qarorni asoslash uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Bezorilikka oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi 2002-yil 14-iyun 9-sonli qarorining 12-bandida keltirilgan quyidagi boshqa rahbariy tushuntirishga tayangan: «Agar Jinoyat kodeksi Maxsus qismining muayyan moddalarida (JKning 277-moddasidan boshqa) bezorilik, o'sha jinoyatni kvalifikatsiya qiluvchi alohida belgi sifatida nazarda tutilgan bo'lsa, bu holat qilmishni Jinoyat

³⁴ Тошкент шаҳар жиноят ишлари бўйича судининг 2002 йил материаллари (1–834/2002-сонли жиноят иши).

kodeksining 277-moddasi bilan qo‘shimcha kvalifikatsiya qilishni istisno etadi (masalan, JK 104-m. 2-q. «e» b., 97-m. 2-q. «и» b.)).

Ba‘zan Oliy sud ikkinchi jinoyatni aniq ifodalagan holda real jinoyatlar majmui hosil qiluvchi turli jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning o‘ziga xos qoidalarini belgilaydi. Bu esa, ularni aniq hayd etish mumkin emasligi bilan bog‘liq. Biroq bu hol rahbariy tushuntirishning huquqiy tabiatini o‘zgartirmaydi, balki huquqni qo‘llovchidan muayyan jinoyat ishi materiallarini ijodiy baholashni hamda jinoyatning aniq tarkiblari belgilarini aniqlashni talab qiladi. Masalan, Oliy sud Plenumining «O‘zini o‘zi o‘ldirish darajasiga yetkazish jinoyat ishlari bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 1998-yil 11-sentabr 20-sonli qarorining 5-bandida kvalifikatsiya qoidasi quyidagicha ifodalangan: «Sudlarga tushuntirilsinki, agar o‘zini o‘zi o‘ldirish va shu darajaga yetkazish aybdor tomonidan jabrlanuvchiga nisbatan boshqa og‘irroq jinoyat sodir etilganligi oqibatida yuz bergan bo‘lsa, lekin ushbu jinoyat tarkibi bunday harakatlarni qamrab olmasa, o‘zini o‘zi o‘ldirish darajasiga yetkazishdagi aybdorning harakatlari qo‘shimcha tavsiflashni talab qiladi».

Ayrim hollarda Oliy sud Plenumi haqli ravishda huquqni qo‘llovchilarning e‘tiborini jinoyatlar tarkibining tuzilishi va ularning tamomlanish paytiga qaratadi. Bu hol aniq jinoyat doirasidan chiquvchi qandaydir qilmishlar ham sodir etilgan hollarda real jinoyatlar majmui mavjudligini belgilab beradi. Masalan, Oliy sud Plenumining «Iqtisodiyot sohasidagi jinoiy ishlar bo‘yicha sud amaliyotida yuzaga kelgan ayrim masalalar to‘g‘risida» 1998-yil 17-aprel 11-sonli qarorining 14-bandida quyidagilar ko‘rsatilgan: «Soxta tadbirkorlik to‘g‘risidagi (JKning 179-m.) ishlarni ko‘rishda shaxsning ta‘sis hujjatlarida nazarda tutilgan faoliyatni amalga oshirmay turib noqonuniy kreditlar olish, soliqlardan ozod bo‘lish, egallashga huquqi bo‘lmagan boshqa mulkiy foydani olish maqsadini ko‘zlaganligi hisobga olinishi lozim. Bunday maqsadning aniqlanishi shaxsning harakatini Jinoyat kodeksining 179-moddasi hamda talon-toroj qilishga suiqasd qilish va soliq to‘lovlari to‘lashdan bo‘yin tovlash va hokazolar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddalari majmui bilan tavsiflash uchun asos bo‘lishi mumkin».

Biz real jinoyatlar majmui mavjud bo‘lgan hollarda qo‘llaniladigan qoidalarni ifodalagan qarorlarni «V» guruhiga kiritdik va bunda ana shunday jinoyatlardan loqal bittasi vaqt bo‘yicha davom etishini nazarda tutdik. Amaliyotda vaqt bo‘yicha muayyan davomiylikka ega qandaydir jinoyatni sodir etish jarayonida boshqa yangi jinoyat sodir etilgan hollar uchrab turadi. Bunda yangi jinoyat birinchi jinoyat sodir etilgan vaqt

doirasida to‘liq amalga oshirilishi, shuningdek u bilan faqat qandaydir bosqichda mos kelishi ham mumkin. Biroq bu hol qilmishni real jinoyatlar majmui sifatida baholashga ta’sir etmasligi kerak, chunki real jinoyatlar majmuining huquqiy belgilari har doim ham mavjud bo‘ladi.

Masalan, Oliy sud Plenumining «Giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishga oid jinoyat ishlari bo‘yicha sud amaliyoti haqida»gi 1995-yil 27-oktabr 21-sonli qarorining 8-bandida tushuntirilishicha, «bangixona saqlovchisi tomonidan giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalar sotilgan yoki o‘tkazilgan bo‘lsa, uning harakatlari Jinoyat kodeksi 273-moddasining tegishli qismlarida nazarda tutilgan jinoyatlar majmui bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak». Ushbu holda giyohvandlik vositalarini o‘tkazish jinoyati boshqa jinoyatni sodir etish – bangixona saqlash vaqtida yuz beradi, ya’ni bangixona saqlash doirasiga to‘liq kirib ketadi, ammo bu hol bir turdagi ushbu jinoyatlarni real jinoyatlar majmui qoidalari bo‘yicha kvalifikatsiya qilishni istisno etmaydi.

Har xil jinoyatlardan biri ikkinchisining sodir etilishi doirasida to‘liq amalga oshgan vaqt bo‘yicha mos kelishining misoli bo‘lib, Oliy sud Plenumining «Respublika sudlari tomonidan ommaviy tartibsizliklar uchun javobgarlik to‘g‘risidagi qonunlarni qo‘llash amaliyoti bilan bog‘liq ayrim masalalar to‘g‘risida»gi 1996-yil 20-dekabr 38-sonli qarori 1-bandining «b» kichik bandida keltirilgan tushuntirish xizmat qilishi mumkin. Unda qayd etilishicha, «ommaviy tartibsizliklarning ishtirokchilari tomonidan o‘g‘irlashlar, talonchilik, bosqinchiliklar qilish va boshqa alohida jinoyat tarkibini tashkil etuvchi jinoyatlar sodir etilganda jinoyatlar majmuasi bilan kvalifikatsiya qilinadi».

Faqat qaysidir bosqichdagina, buning ustiga yo boshida, yo oxirida mos keladigan real jinoyatlar majmui holatini namoyish etuvchi boshqa bir misolni Oliy sud Plenumining «O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1997-yil 26-dekabrda tasdiqlangan Bojxona kodeksining qabul qilinishi munosabati bilan sud amaliyotida vujudga kelgan ayrim masalalar to‘g‘risida»gi 1998-yil 28-dekabr 30-sonli qarorida uchratamiz. Uning 6-bandida tovarlar yoki boshqa boyliklarni O‘zbekiston Respublikasi Bojxona chegarasi orqali g‘ayriqonuniy olib o‘tish jinoyatining tamomlanish payti quyidagicha tushuntiriladi: «Tovarlarni g‘ayriqonuniy ravishda O‘zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali olib o‘tish g‘ayriqonuniy ravishda chegaradan tashqariga chiqish, O‘zbekiston Respublikasiga kirish yoki belgilangan tartiblarni buzib chegaradan o‘tish

bilan bog‘liq bo‘lsa, bunday harakatlar O‘zbekiston Respublikasi JKning 182 va 223-moddalarida ko‘zda tutilgan jinoyatlarning yig‘indisi sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozim».

Bir qator hollarda jinoyat sodir etish maqsadi va usuli kabi belgilar sodir etilish vaqti bo‘yicha mos keluvchi real jinoyatlar majmui mavjudligidan dalolat beradi. Chunki ular jinoyat qonunining aniq moddasi dispozitsiyasida bevosita nazarda tutilganida jinoyatning ushbu tarkibidagi majburiy belgilar sifatida xizmat qiladi. Aynan shu majburiylik real jinoyatlar majmui borligi haqida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Oliy sud Plenumining «Soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni to‘lashdan bo‘yin tovlaganlik uchun javobgarlik to‘g‘risidagi qonunlarning sudlar tomonidan qo‘llanilishi haqida»gi 2003-yil 6-iyun 6-sonli qarorining 11-bandida keltirilgan tushuntirish ham ana shu qoidaga asoslanadi. Unda belgilanishicha, «davlat hokimiyati va boshqaruv organlari mansabdor shaxslarining soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni to‘lashdan bo‘yin tovlashga qasddan ko‘maklashishga qaratilgan harakatlari jinoyatda ishtirokchilik sifatida JKning 28-moddasi hamda 184-moddasining tegishli qismi bo‘yicha kvalifikatsiya qilinadi. Agar, ayni paytda ular g‘araz yoki boshqa shaxsiy manfaatlarni ham ko‘zlagan yoki shu maqsadlarda jinoyatni yashirishga ko‘maklashgan bo‘lsalar, ularning harakatlari Jinoyat kodeksining boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar, shu jumladan, pora olganlik uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi tegishli moddalari (JK 205, 209, 210-m.) bilan ham qo‘shimcha ravishda kvalifikatsiya qilinishi lozim».

Bir qator hollarda real jinoyatlar majmui jinoyatlarning birinchisi ertaroq boshlangan, lekin ikkinchisi bilan bir vaqtda tamom bo‘lgan hollarda kuzatiladi. Ushbu qoida ularni jinoyatlarga kiritishning majburiy asosi sifatida ma‘muriy preyuditsiyaning mavjudligi nazarda tutiladigan jinoyatlarga nisbatan qo‘llanilishi mumkin. Bunday jinoyatlar takroriy harakatlar bilan sodir etiladi, bunda ushbu harakatlarning har biri ma‘muriy huquqbuzarlik bo‘ladi va ulardan birinchisi sodir etilgan paytdan boshlab vaqt bo‘yicha davom etadi. Eng ko‘p darajada bo‘lishi mumkin bo‘lgan vaqt oralig‘i – ma‘muriy jazo tayinlangan kundan boshlab bir yilni tashkil etadi, shundan keyin ma‘muriy nojo‘ya harakatning huquqiy oqibatlari tugaydi. Ushbu vaqt oralig‘ida boshqa jinoyat sodir etilishi ham mumkin va u tamom bo‘lish payti bo‘yicha takroriy ma‘muriy nojo‘ya harakat bilan mos kelishi mumkin. Bu hol birinchi qilmishni ham jinoyatlar toifasiga kiritish uchun asoslar

mavjudligidan dalolat beradi va real jinoyatlar majmui chog'ida kvalifikatsiya qoidalarini qo'llashni talab qiladi.

Ushbu vaziyatlarni aniqlab olish va huquqni qo'llashda to'g'ri baholash ancha murakkab ish. Bu hol Oliy sud Plenumining bir qancha qarorlarida bunga e'tibor berishga undaydi. Plenum bir holatda huquqni qo'llovchiga ularning yuzaga kelishi mumkinligini bilvosita ta'kidlasa, boshqasida esa jinoyatlar majmui bo'yicha yetarli darajada huquqiy baholash uchun aniq tavsiya beradi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq jinoyat va ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud amaliyotining ayrim masalalari haqida»gi 2002-yil 25-oktabr 26-sonli qarorining 4-bandida quyidagilarga e'tibor qaratilgan: «Jinoyat kodeksining tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq jinoyatlar uchun javobgarlik belgilovchi ayrim moddalari dispozitsiyasida shaxsni javobgarlikka tortish uchun unga nisbatan muqaddam ma'muriy jazo qo'llanilgan bo'lishi shartligi nazarda tutilgan. Sudlar shuni e'tiborda tutishlari kerakki, aybdorning muqaddam tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq jinoyati uchun Jinoyat kodeksi 72-moddasi tartibida belgilangan sinov muddati davrida, shuningdek ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazoni o'tashi davomida yoki jazoni o'tab bo'lgandan so'ng sudlanganlik holati tugallanmasdan yoxud qonunda belgilangan tartibda olib tashlanmasdan tadbirkorlikka oid huquqbuzarlikni sodir etganda ham uning muqaddam ma'muriy javobgarlikka tortilgan bo'lishi talab qilinadi». JK ayrim moddalarining tegishli qismlari dispozitsiyalarida xavfli retsivist tomonidan jinoyat sodir etish javobgarlikni og'irlashtiruvchi belgi sifatida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno (JK 188, 189, 190-m. 2-q. «a» b.).

Ushbu qarorda biz ko'rib chiqayotgan vaziyat yetarlicha aniq namoyon bo'lmaydi, zero tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq ikki jinoyatning vaqtda mos kelishini istisno etmaslik lozim va bunday vaziyatlar haqiqatan ham mavjud. Buning tasdig'i bo'lib Plenumning biz ko'rib chiqayotgan vaziyat yetarlicha aniq sharhlangan va aniq tavsiya qiyofasini olgan boshqa qarori xizmat qilishi mumkin.

Gap Oliy sud Plenumining «Iqtisodiyot sohasidagi jinoiy ishlar bo'yicha sud amaliyotida yuzaga kelgan ayrim masalalar to'g'risida»gi 1998-yil 17-aprel 11-sonli qarori haqida bormoqda. Ushbu qarorning 23-bandida JKning 184-moddasida nazarda tutilgan jinoyat xususida quyidagilar yozilgan: «Soliq to'lashdan bo'yin tovlash, foydani, daromadni va soliq to'lanadigan boshqa obyektlarni yashirish, kamaytirib

ko'rsatish davomli jinoyat hisoblanadi. Shu sababli zarar miqdori soliq to'lanmagan barcha muddat uchun kam to'langan summalar yig'indisi bilan belgilanishi kerak». Ushbu tushuntirish juda muhim, chunki O'zbekiston Respublikasining «Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi 2001-yil 29-avgust qonuniga muvofiq, Jinoyat kodeksi 184-moddasining tahriri o'zgartirildi va jinoiy javobgarlik kelib chiqishining sharti sifatida ma'muriy jazo qo'llanilganidan so'ng ancha miqdordagi summani to'lashdan bo'yin tovlash nazarda tutildi.

Mazkur qarorning 16-bandida ko'rsatilishicha, «qonunni buzgan holda aksiz markalarisiz savdo faoliyatini amalga oshirayotgan shaxslarning harakatini tavsiflashda sudlar O'zbekiston Respublikasining soliq qonunchiligiga binoan aksiz soliqning bir turi ekanligi va shu sababli aybdorlar Jinoyat kodeksining 184 va 189-moddalari bo'yicha javobgarlikni ko'zda tutuvchi jinoyatlar majmui bilan javobgar qilinishlari kerakligidan kelib chiqishlari lozim»³⁵. Shunday qilib, agar tovarlarni to'lashdan bo'yin tovlaganligi uchun ma'muriy javobgarlikka tortilgan shaxs ularni to'lashdan bo'yin tovlashda davom etsa va aksiz markalarsiz savdo faoliyati bilan shug'ullansa, pirovard natijada bunday faoliyatni ancha miqdorda amalga oshirsa, ushbu qilmish tamomlanish payti o'zaro mos keladigan jinoyatlar majmuini tashkil etadi.

Jinoyatlarning ideal majmui. Ideal majmua sharoitida jinoyatlarni to'g'ri kvalifikatsiya qilish fuqarolarning ijtimoiy-huquqiy kafolatlarini ta'minlash va davlatning jinoyatga oid siyosatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi va shu bilan birga, u ichki ishlar organlarining statistik hisoblarida o'z aksini topib, ularni faoliyatiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Masalan, Jinoyatlarning yagona hisobi to'g'risidagi yo'riqnomaning 5-paragrafida ideal majmuaga munosabat uning ta'rifida ifodalangan. Nazarimizda, Yo'riqnoma ushbu terminga izoh berilgan yagona rasmiy hujjatdir. Unda ideal majmua quyidagicha ta'riflangan: «5-§. Kartochkalarni tuzishda quyidagilarga asoslanish zarur:

I. Quyidagilar bitta jinoyat sifatida hisobga olinadi (bitta kartochka tuziladi):

g) bitta harakat bilan bajarilgan ikkita har xil jinoyatning sodir etilishi (ideal majmua); bunda og'irroq jinoyat inobatga olinadi.

³⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991–2006. Биринчи жилд. – Т., 2007. – 120-б.

Masalan: tanosil kasalliklarini yuqtirib nomusga tegish, nomusga tegish sifatida hisobga olinadi».

Avvalo, Oliy sud Plenumi va mazkur Yo‘riqnomada ideal majmuani tushunishga har xil yondashilmoqda, bu esa jinoyatchilik holatining umumiy manzarasi va uning ochilishiga ta‘sir ko‘rsatmoqda. Masalan, o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, Toshkent shahri IIBBning ayrim shahar va tuman bo‘limlarida ideal majmua sharoitida kartochkalarni noto‘g‘ri ochishdan kelib chiqqan xatoliklar qayd etilgan bo‘lib, bu umumiy jinoyatlarning 2–5 % ni tashkil etadi. Umuman, poytaxt uchun katta ahamiyatga ega bo‘lmagan jihat alohida shahar, tuman organining ko‘rsatkichlariga jiddiy ta‘sir etishi mumkin. Bundan tashqari, hisobga olingan va ideal majmuaga kiruvchi jinoyatlar bilan bog‘liq suiiste‘molliklar ham ochilish foizini oshirishi mumkin.

Ideal majmua sharoitida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish muammolari mamlakatimiz va xorijdagi aksariyat huquqshunos olimlarning ishlarida o‘z aksini topmoqda. Ularning ayrimlari xususidagi nuqtai nazarlarning farqlanishi, avvalo, ideal majmua mazmunining tushunilishidan kelib chiqadi. Jinoyatlarning ideal majmui deganda ikki yoki undan ortiq har xil jinoyatlar belgilari bo‘lgan bitta ijtimoiy xavfli qilmishni tushunish lozim.

Ideal jinoyatlar majmui yagona murakkab tarkibli jinoyatdan quyidagi belgilari bilan farq qiladi:

1) bir vaqtda sodir etilishi; 2) bitta harakat bilan sodir etilishi; 3) turli ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazilishi; 4) har bir ijtimoiy munosabatga yetkazilgan zarar mustaqil tarkib sifatida (turli moddalar bilan) kvalifikatsiya qilinishi.

Ushbu belgilaridan kelib chiqib, ideal jinoyatlar majmui deganda, ikki yoki undan ortiq jinoyat tarkiblarining belgilariga ega bo‘lgan bitta ijtimoiy xavfli qilmishni tushunish lozim. Masalan, Afg‘oniston fuqarosi giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni davlat chegarasidan yashirin ravishda (nazorat punktlarini chetlab o‘tib boshqa joylar orqali) g‘ayriqonuniy olib o‘tish vaqtida qo‘lga olingan bo‘lsa, Jinoyat kodeksining 246-moddasida nazarda tutilgan «Kontrabanda» va 223-moddasida nazarda tutilgan «Qonunga xilof ravishda chet elga chiqish yoki O‘zbekiston Respublikasiga kirish» jinoyatlarini sodir etgan hisoblanadi. Endi bu harakatni tahlil qiladigan bo‘lsak, ideal jinoyatlar majmuining barcha belgilari borligini ko‘ramiz: bir vaqtda, bitta harakat orqali ikki jinoyat sodir etildi, ya‘ni chegaradan g‘ayriqonuniy o‘tildi va kontrabanda (giyovandlik vositalari va psixotrop moddalarni chegaradan olib o‘tish) jinoyatlari sodir etildi.

Xuddi shunday tushuntirish Oliy sud Plenumining «Kontrabanda va bojxona qonunlarini buzish to‘g‘risidagi ishlar bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 1996-yil 27-fevral 2-sonli qarorida mavjud. Uning 5-bandida yozilishicha, «shaxs O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 246-moddasida qayd etilgan ashyolarni kontrabanda qilish yoxud O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 182-moddasida ko‘rsatilgan tovar yoki boshqa qimmatliklarni O‘zbekiston Respublikasi chegarasidan o‘tkazish bilan bir qatorda boshqa (masalan, qonunga xilof ravishda o‘qotar qurol, o‘q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalarini egallash yoki ularga egalik qilish, giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilish va hokazo) jinoyatlarni sodir etgan hollarda aybdorning harakatlari jinoyatlar majmui bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim».

Ideal jinoyatlar majmuida shaxsning qilmishidagi jinoyat tarkiblari aynan bitta moddada ko‘rsatilgan jinoyatni qamrab olmaydi. Qilmish belgilari kamida ikkita jinoyat tarkibidan iborat bo‘ladi.

Bitta moddaning turli qismlaridagi belgilarga ega bitta harakat bilan sodir etilgan jinoyatni kvalifikatsiya qilish shu modda bo‘yicha belgilangan jazoning og‘irroq qismi bilan amalga oshiriladi va ideal jinoyatlar majmui deb huquqiy baholanmaydi. Bunday jinoyatlar og‘irlashtiruvchi tarkibli jinoyatlar deb yuritiladi.

Amaldagi jinoyat qonunchiligida ideal jinoyatlar majmui tushunchasi berilmagan, shunga qaramay, ular real jinoyatlar majmuini kvalifikatsiya qilish qoidalariga muvofiq kvalifikatsiya qilinadi. Shuningdek, jazo tayinlashda ham real jinoyatlar majmuiga jazo tayinlash qoidalariga muvofiq jazo tayinlanadi. Demak, real va ideal jinoyatlar majmuini kvalifikatsiya qilish va jazo tayinlashda farq bo‘lishi qonunda ko‘rsatilmagan. Masalan, bir vaqtda, bitta uydan, bitta sumkaga o‘qotar qurol va moddiy boyliklarni solib olib chiqib ketish ideal jinoyatlar majmui kabi huquqiy baholanadi va JKning 169 va 247-moddalari bilan kvalifikatsiya qilinadi. Agar shaxs bir kun o‘g‘irlik jinoyatini sodir etgan, boshqa kuni esa o‘qotar qurolni o‘g‘irlagan taqdirda ham xuddi yuqoridagi kabi kvalifikatsiya qilinadi.

Har qanday jinoyatni kvalifikatsiya qilish natijasida ushbu muayyan holatda jinoyat qonunining qaysi normasini qo‘llash mumkinligi haqida xulosa chiqariladi. Ko‘p hollarda sodir etilgan qilmish ikki yoki undan ortiq jinoiy-huquqiy norma belgilariga mos keladi. Bunday holatda jinoyatlar real yoki idealligiga qaramay tegishli moddalar bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Qilmishni ideal majmua qoidalari bo'yicha kvalifikatsiya qilish zarurligi haqidagi masala *sodir etilgan jinoyat ayni vaqtning o'zida boshqa jinoyatni sodir etishga tayyorgarlikni tashkil qilgan* holda ham yuzaga keladi. Bunday kvalifikatsiyaga misol tariqasida Oliy sud Plenumining «Qonunga xilof ravishda qurolga egalik qilish to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi 1996-yil 27-fevral 3-sonli qarorining 10-bandida keltirilgan tushuntirishni ko'rsatish mumkin. Unda aytilishicha, «o'qotar qurol, o'q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalari qonunga xilof ravishda boshqa jinoyatni sodir etish maqsadida egallangan, shuningdek, tayyorlangan, olingan, olib yurilgan, saqlangan hollarda sodir etilgan qilmish tamom bo'lgan jinoyat (JK 247 yoki 248-m.) va boshqa jinoyatni sodir etishga tayyorgarlik tariqasida kvalifikatsiya qilinishi shart».

4-§. Retsidiv jinoyatni kvalifikatsiya qilish qoidalari

O'zbekiston Respublikasi JK 34-moddasining birinchi qismida retsidiv jinoyatning jinoiy-huquqiy tushunchasi beriladi. Unga ko'ra, «shaxsning ilgari qasddan sodir etgan jinoyati uchun sudlanganidan keyin qasddan yangi jinoyat sodir etishi retsidiv jinoyat deb topiladi». Shunga ko'ra retsidiv jinoyatda muqaddam qasddan sodir etgan jinoyati uchun sudlanganlik holati mavjud shaxs tomonidan qasddan yangi jinoyat sodir etilishi nazarda tutiladi. Bu esa, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan bir necha jinoyat uchun sudlanganlik holatining mavjudligi retsidiv jinoyatni tashkil etmasligini anglatadi.

Retsidiv jinoyat bir necha jinoyat turlari ichida eng xavflisi bo'lib, u shaxs tomonidan jinoiy xulq-atvor davom ettirilayotanligidan dalolat beradi. Shu bilan birga uning ijtimoiy xavfliligi ilgari qasddan qilgan jinoyati uchun shaxs muayyan turdagi jazoga hukm qilinganidan keyin qasddan yangi jinoyat sodir qilganligidan iborat bo'ladi. Retsidiv jinoyat tushunchasi jinoiy-huquqiy tushuncha bo'lib, unga quyidagicha to'liqroq ta'rif berish mumkin:

Shaxsning ilgari qasddan qilgan jinoyati uchun sudlanib, sudlanganlik muddati o'tib ketmasdan yoki qonunda belgilangan tartibda olib tashlanmasdan qasddan yangi jinoyat sodir etishi retsidiv jinoyat deb topiladi.

Retsidiv jinoyatning jinoiy-huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

- a) ilgari jinoyatning qasddan sodir etilganligi;
- b) ilgari sodir etilgan jinoyati uchun shaxsning albatta sudlanganligi;

- d) keyingi jinoyatning ham qasddan sodir etilganligi;
- e) keyingi jinoyatni, albatta, oldingi jinoyat uchun sudlanganidan keyin sodir etilganligi.

Qilmishda ana shu belgilardan bittasining bo'lmashligi uning retsidiv jinoyat ekanligini istisno qiladi.

Retsidiv jinoyatning bir qancha jinoyatlarning boshqa shakllaridan xavfliroq ekanligi shundaki, oldin qasddan sodir etilgan jinoyat uchun jinoyat huquqida nazarda tutilgan jazo chorasi qo'llanilganidan keyin sodir etilganligi bilan ifodalanadi. Shaxsning ilgari sodir etgan jinoyati uchun jinoyat qonunida nazarda tutilgan jinoiy jazo degan majburlov chorasi qo'llanilganligiga qaramay, o'z muammolarini hal qilish uchun aynan yana jinoyat yo'lini tanlaganligidan dalolat beradi.

JKning 34, 60, 72 va boshqa bir qator moddalarining mazmunidan kelib chiqib, quyidagi hollarda retsidiv jinoyat sodir etilgan deb topilishi mumkin:

1) shaxsning qasddan sodir etilgan jinoyat uchun hukm qilinganidan keyin qasddan yangi jinoyat sodir etishi;

2) hukm qonuniy kuchga kirib, asosiy va qo'shimcha jazolarni o'tab bo'lmashdan qasddan yangi jinoyat sodir etishi;

3) shaxsning jazoni o'tab bo'lganidan keyin sudlanganlik muddati o'tib ketguncha yoki qonunda belgilangan tartibda olib tashlanmasdan qasddan yangi jinoyat sodir etishi;

4) shaxsning shartli hukm qilinish, sinov muddati tugamasdan qasddan yangi jinoyat sodir etishi;

5) jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilingan shaxsning jazoning o'talmagan qismi mobaynida qasddan yangi jinoyat sodir etish;

6) jazosi yengilrog'i bilan almashtirilgan shaxs yengilroq jazoni o'tash muddati mobaynida qasddan yangi jinoyat sodir etishi;

7) shaxsga nisbatan hukm chiqarilganidan keyin u o'z harakatlarining ahamiyatini anglay olmaydigan va boshqara olmaydigan darajada ruhiy kasallikka chalinib, JK 69-moddasida nazarda tutilgan muddatlar o'tmasdan tuzalsa va qasddan yangi jinoyat sodir qilgan taqdirda;

8) shaxsga nisbatan hukm chiqarilgan va amnistiya akti orqali jazodan ozod qilingan (agar amnistiya aktida jazodan ozod qilish bilan birga sudlanganligi ham olib tashlanmagan bo'lsa) hamda JK 78-moddasida ko'rsatilgan muddatlar o'tmasdan uning qasddan yangi jinoyat sodir etishi;

9) shaxs afv etish asosida jazodan ozod qilinib, afv etish bilan birga sudlanganligi ham olib tashlanmagan bo'lsa, uning JK 78-moddasida nazarda tutilgan muddatlar o'tmasdan qasddan yangi jinoyat sodir etishi;

10) agar shaxs JK 70, 71-moddalari asosida jazodan ozod qilingan bo'lsa hamda JKning 69 va 78-moddalarida nazarda tutilgan muddatlar o'tmasdan qasddan yangi jinoyat sodir esa, shaxs sudlangan va qilmish retsidiv jinoyat hisoblanadi. Chunki qonunda sud tomonidan faqat shaxsni jazodan ozod qilish nazarda tutilib, jazodan ozod qilish bilan birga uning sudlanganligini ham olib tashlash nazarda tutilmagan, sud sudlanganlikni olib tashlash masalasini faqat JKning 79-moddasida belgilangan qoidalarga amal qilgan holdagina hal qiladi. Shunga ko'ra, JKning 70 va 71-moddalari asosida jazodan ozod qilingan shaxslar 78-moddada nazarda tutilgan muddatlar mobaynida qasddan yangi jinoyat sodir qilgan taqdirda ham retsidiv jinoyat sodir qilingan deb topiladi.

Sudlanganlik muddati davomida qasddan yangidan sodir etilgan qilmishni retsidiv jinoyat deb hisoblash uchun qanday turdagi jazoga hukm qilinganlikning ahamiyati yo'q. Ammo, shaxsni o'ta xavfli retsidivist deb topish masalasini hal qilishda sud faqat ozodlikdan mahrum qilish jazosiga hukm qilinganlikni hisobga oladi. Demak, sudlanganlik muddati shaxsning qanday turdagi jazoga hukm qilingani bilan bog'liq bo'lsa, retsidiv jinoyat deb hisoblash masalasi JK 43-moddasida nazarda tutilgan jazolardan biriga hukm qilinib, shu jazoni o'tash vaqtida va jazoni o'tab bo'lganidan keyin JK 78-moddasida nazarda tutilgan muddatlar mobaynida qasddan yangi jinoyat sodir qilishdan iborat.

Sodir etilgan jinoyatni retsidiv jinoyat deb hisoblash uchun qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasining ham ahamiyati yo'q. JK 34-moddasining mazmuniga ko'ra, qilmishni retsidiv jinoyat deb hisoblashda subyektning necha yoshdaligi, ya'ni voyaga etgan yoki etmaganligining ham ahamiyati yo'q. Lekin o'ta xavfli retsidiv jinoyat sodir qilingan deb topish masalasi, shaxsning faqat o'n sakkiz yoshga to'lganidan keyin og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir qilganligi va albatta, ozodlikdan mahrum qilish jazosiga hukm qilinganligini hisobga olib, hal qilinadi.

Jinoyatni retsidiv jinoyat deb hisoblash masalasi, albatta, sudlanganlik bilan bog'liq ekan, shaxsni qachondan boshlab sudlangan deb hisoblash kerak? JK 77-moddasining 2-qismida «jazo tayinlangan ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab shaxs sudlangan, deb hisoblanadi», deyiladi. Agar ana shu qoidaga asoslaniladigan bo'lsa, hukm chiqqanidan, hukm qonuniy kuchga kirguncha bo'lgan vaqtda sodir etilgan jinoyatni retsidiv jinoyat deb hisoblash kerakmi yoki yo'qmi, degan haqli savol tug'iladi. Bu masalada ham yuridik adabiyotda yagona fikr bildirilmagan. Ammo JKning 34 va 60-moddalarining mazmunini tahlil qilish bilan jinoyatni takroran sodir etilgan yoki jinoyatlar majmuidan iborat deb

hisoblash orqali retsidiv jinoyat deb hisoblashning chegarasi hukmni e'lon qilish vaqti hisoblanadi, degan xulosaga kelish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Bir necha jinoyat sodir etilganda qilmishni kvalifikatsiya qilishga doir masalalar to'g'risida»gi 2008-yil 15-may 13-sonli qarorining 17-bandida: «Retsidiv jinoyat deb topish uchun shaxs tomonidan muqaddam sodir etgan jinoyati uchun sudlangandan so'ng yangi jinoyat sodir etilganligi talab etilishi tufayli oxirgi jinoyat sodir etilgan vaqtni aniqlash muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Bunda shuni inobatga olish lozimki, JPK 528, 531-moddalari mazmuniga ko'ra, shaxs unga ayblov hukmi qonuniy kuchga kirganligi to'g'risida e'lon qilingan paytdan boshlab sudlangan deb topiladi.

Hukm e'lon qilingan vaqtdan boshlab uning qonuniy kuchga kirganligi mahkumga e'lon qilingunga qadar o'tgan vaqt ichida sodir etilgan yangi jinoyat retsidiv jinoyatni tashkil etmaydi» – deb belgilab qo'yilgan.

Demak, shaxsni sudlangan deb topish masalasi, uning avvalgi jinoyati uchun hukm chiqarilganidan keyin sodir etilgan jinoyatlarga nisbatan, sudlanganlikni hisoblash masalasi esa hukm qonuniy kuchga kirgan va belgilangan tartibda hukmning qonuniy kuchga kirganligi mahkumga e'lon qilingan vaqtdan boshlab hisoblanadi. Shu bilan birga, retsidiv jinoyatni kvalifikatsiya qilishda JK 34-moddasining 1-qismiga ko'ra qilmishni retsidiv jinoyat deb hisoblashda uni qasddan sodir etilgan jinoyat uchun hukm qonuniy kuchga kirgan kundan emas, balki shaxsning sudlanganidan keyin qasddan yangi jinoyat sodir etishini nazarda tutishda inobatga olinishi shart.

Jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi va muayyan jinoyatlar uchun sudlanish sonidan kelib chiqib, qonun retsidiv jinoyatni uch turga – oddiy, xavfli va o'ta xavfli retsidivga bo'ladi.

Oddiy retsidiv – shaxs qasddan sodir etilgan har qanday jinoyati uchun sudlanganidan so'ng, uning qasddan yangi jinoyat sodir etganida namoyon bo'ladi. Oddiy retsidiv xavfli va o'ta xavfli retsidivdan farqli o'laroq, JK Maxsus qismi moddalarida kvalifikatsiya belgisi sifatida ko'rsatilmagan va faqat jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida tan olinadi (JK 56-m. «H» b).

JK 34-moddasining 2-qismida ilgari hukm qilingan jinoyatiga o'xshash jinoyat sodir etgan, qonunda alohida ko'rsatilgan xollarda esa Maxsus qismning boshqa moddalari bilan ham hukm qilingan shaxsning qasddan yangi jinoyat sodir etishi xavfli retsidiv tushunchasini tashkil

etishi belgilab qo'yilgan. Xavfli retsidiv oddiy retsidivdan farqli ravishda JK Maxsus qismining ko'plab moddalarida kvalifikatsiya qilinadigan belgi sifatida nazarda tutilgan. Xavfli retsidivist tomonidan sodir etilgan aybdorning qilmishini kvalifikatsiya qila turib, huquqni qo'llash organlari unga bu belgini hisobga olib ayb qo'yishlari shart.

Demak, yuqoridagi tushunchadan kelib chiqqan holda aytish joizki, xavfli retsidiv jinoyat deb topishda shaxsning ilgari sodir etgan jinoyati uchun sudlanganidan keyin unga aynan shunga o'xshash yangi jinoyatni qasddan sodir etishi bilan bog'lash kerak.

Aynan o'xshash jinoyatlar deganda, shaxs ilgari sudlangan Jinoyat kodeksi Maxsus qismi aynan bir moddasida nazarda tutilgan (agar moddada bir xil jinoyat tarkiblari uchun javobgarlik belgilangan bo'lsa); shaxs ilgari sudlangan Jinoyat kodeksi Maxsus qismi muayyan moddasining aynan bir qismida nazarda tutilgan (agar moddada turli jinoyat tarkiblari uchun javobgarlik belgilangan bo'lsa, masalan, JK 228, 248, 273-moddalari) jinoyatlarni yangidan sodir etishi tushunilishi lozim.

Demak, ilgari o'g'irlik uchun JK 169-moddasining 1-qismi bo'yicha sudlangan shaxs, yangidan shunga o'xshash o'g'irlik sodir etganda (yana JK 169-moddasining 1-qismida nazarda tutilgan jinoyatni), uning qilmishi JK 169-moddasi 3-qismining «a» bandi (xavfli retsidivist tomonidan sodir etilgan o'g'irlik) bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Agar ilgari qasddan shunga o'xshash jinoyat sodir etganlik uchun aybdordan sudlanganlik amnistiya yoki afvi umumiy tartibida olib tashlangan yoki qonunda o'rnatilgan tartibda olib tashlangan yoxud tugagan bo'lsa, agar uning amalga oshirilishi vaqtida jazoni ijro etish muddati o'tgan bo'lsa, jinoyat xavfli retsidiv belgisi bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi mumkin emas.

Jinoyat qonunida alohida nazarda tutilgan ayrim hollarda, shaxsning ilgari sudlangan jinoyatlariga aynan o'xshash bo'lmagan yangi jinoyatni qasddan sodir etishi ham xavfli retsidiv jinoyat deb topiladi (masalan, JK 118, 119, 189, 211, 212-moddalarining 2-qismlari, 213-moddasining 3-qismi, 276-moddasining 2-qismi).

Jinoyat kodeksi 34-moddasining 3-qismiga muvofiq o'ta xavfli retsidiv jinoyat deb topish uchun yangi sodir etilgan jinoyatning nafaqat og'irligi, balki shaxs ilgari og'ir yoki o'ta og'ir jinoyati uchun besh yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoga hukm qilingan bo'lishi shartligi ham ahamiyat kasb etadi.

Bunda har doim, hatto shaxs keyinchalik jazodan ozod qilingan yoki jazo yengilrog'i bilan almashtirilgan hollarda ham (JK 72-76- moddalari)

sud tomonidan tayinlangan jazo muddatidan kelib chiqilishi shart, sudlanganlik holati qonunda belgilangan tartibda tugallangan yoki olib tashlangan hollar bundan mustasno.

Jinoyat kodeksi 34-moddasining 3-qismida nazarda tutilgan asoslar bo'lgan barcha hollarda sud shaxsni o'ta xavfli retsivist deb topish haqidagi masalani muhokama qilishi shart.

Shaxsni o'ta xavfli retsivist deb topish haqidagi masalani hal qilishda bunday qaror qabul qilinishiga monelik qiladigan holatlar bor-yo'qligini (avvalgi jinoyatlar necha yoshda sodir etilganligi, ilgari sodir etilgan jinoyatlar bo'yicha sudlanganlik holati tugallangan yoki olib tashlanganligi, yuqori instansiya sudlari tomonidan jinoyat kvalifikatsiyasi o'zgartirilgan yoki yo'qligi va hokazolarni) tekshirishi kerak. Shu maqsadda birinchi instansiya sudida ish yuritish jarayonida tergov organlaridan shaxsni o'ta xavfli retsivist deb topish haqidagi masalani hal qilishda ahamiyatga ega bo'lgan hukmlar va boshqa hujjatlarni ishga qo'shish talab qilinishi lozim.

Shaxsni o'ta xavfli retsivist deb topganda, sud hukmning tavsif qismida qabul qilingan qaror asoslarini, qaror qismida esa uning yakuniy xulosasini bayon qiladi.

Shaxs bir necha jinoyat sodir etgan bo'lib, ulardan faqat bittasi uchun sudlangan, boshqa jinoyatlari esa aybdorga nisbatan birinchi ish bo'yicha hukm chiqqandan so'ng ochilgan bo'lsa, bu jinoyatlar uchun sudlanganlik mazkur shaxsni o'ta xavfli retsivist deb topish paytida JK 34-moddasi va 59-moddasining 8-qismi mazmunidan kelib chiqib, bitta sudlanganlik holati sifatida inobatga olinadi.

Jinoyat kodeksi 34-moddasining 6-qismiga muvofiq shaxsni o'ta xavfli retsivist deb topish haqidagi masalani hal qilishda u 18 yoshga to'lgunga qadar sodir etgan jinoyat uchun sudlanganligi inobatga olinmaydi. Shu sababli, yangi jinoyat shaxs tomonidan voyaga etgandan so'ng, biroq 18 yoshga to'lgunga qadar sodir etilgan qilmish uchun jazo o'tash davrida sodir etilgan bo'lsa, u o'ta xavfli retsivist deb topilishi mumkin emas.

O'sha shaxs tomonidan keyinchalik yana bir yoki bir necha jinoyat sodir etilsa, u 18 yoshga to'lganidan so'ng ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tash davrida sodir etgan jinoyat uchun sudlanganligi shaxsni o'ta xavfli retsivist deb topish haqidagi masalani hal qilishda umumiy asoslarda inobatga olinadi.

Yangidan bir necha jinoyat sodir etgan shaxsni o'ta xavfli retsivist deb topish haqidagi masalani hal qilishda sud, jinoyatlar yoki hukmlar

majmui bo'yicha tayinlangan uzil-kesil jazo muddatidan emas, balki sodir etilishi shaxsni o'ta xavfli retsivist deb topish uchun asos bo'lishi mumkin bo'lgan jinoyat uchun tayinlangan ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo muddatidan kelib chiqishi lozim.

Agar jinoyatlar yoki hukmlar majmui bo'yicha tayinlangan ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo belgilangan jinoyatlardan hech bo'lmaganda biri JK 34-moddasining 3-qismida ko'rsatilgan bo'lib, uni o'tayotgan shaxs yangi sodir etgan jinoyati uchun besh yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoga hukm qilinsa, bunday shaxs qonunda nazarda tutilgan shartlar mavjud bo'lganda o'ta xavfli retsivist deb topilishi mumkin.

Jinoyat kodeksi 34-moddasining 3-qismini qo'llashda ozodlikdan mahrum qilish jazosiga hukm kilingan shaxs deganda, muqaddam sudning qonuniy kuchga kirgan hukmiga ko'ra, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo tayinlangan shaxs tushunilib, bunda hukm ijroga qaratilganligining, shu jumladan, shaxs mazkur jazoni o'tamaganligi (masalan, shaxsning jazoni o'tashdan bo'yin tovlaganligi, jazo ijrosi JPK 533-moddasiga muvofiq kechiktirilganligi)ning yoki qisman o'talganligining (masalan, keyinchalik jazodan muddatidan ilgari shartli, amnistiya aktiga asosan, kasalligi oqibatida ozod qilinganligining, jazo yengilrog'i bilan almashtirilganligining) ahamiyati yo'q, hukm jazoni ijro etish muddatlari o'tib ketganligi uchun ijroga qaratilmagan hollar (JK 69-m.) bundan mustasno.

Shu munosabat bilan JK 34-moddasining 3-qismida ko'rsatilgan belgilar mavjud bo'lganda, ilgari shartli hukm qilingan yoxud hukm ijrosi kechiktirilgan shaxsni ham, agar bu shaxs tegishlicha sinov muddati yoki hukm ijrosi kechiktirilgan davr ichida yangi jinoyat sodir etsa, o'ta xavfli retsivist deb topish mumkin.

Shuni e'tiborga olish lozimki, Jinoyat kodeksi Maxsus qismining o'ta xavfli retsivist tomonidan sodir etilgan jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddalari bilan faqat bu jinoyatni sodir etgunga qadar qonunda belgilangan tartibda o'ta xavfli retsivist deb topilgan shaxslar harakatigina kvalifikatsiya qilinishi mumkin.

Muqaddam o'ta xavfli retsivist deb topilgan shaxsning yangi sodir etilgan jinoyat uchun javobgarligi masalasini hal etishda shuni e'tiborga olish lozimki, shaxsning o'ta xavfli retsivist deb topilganlik holati faqat sudlanganlik undan JK 79-moddasida belgilangan tartibda olib tashlangandagina bekor qilinadi.

Agar birinchi instansiya sudi, JK 34-moddasida nazarda tutilgan asoslar bo'lishiga qaramay, shaxsni o'ta xavfli retsidivist deb topish to'g'risidagi masalani hal etmasa, yoxud asossiz ravishda uni o'ta xavfli retsidivist emas deb topsa, yuqori instansiya sudi apellatsiya, kassatsiya tartibida (prokuror protesti yoki jabrlanuvchining shikoyati bo'yicha) yoki nazorat tartibida shaxsni o'ta xavfli retsidivist deb topishi mumkin (JPK 490-m.).

Yuqori instansiya sudi shaxsni asossiz ravishda o'ta xavfli retsidivist deb topilgan deb hisoblasa, hukmdan bu haqdagi ko'rsatmani chiqarishi va hukmga tegishli o'zgartirishlar kiritishi lozim.

JPK 513-moddasiga muvofiq mahkumni o'ta xavfli retsidivist deb topish maqsadida hukmni nazorat tartibida qayta ko'rib chiqishga u qonuniy kuchga kirgandan keyin bir yil mobaynidagina yo'l qo'yiladi.

Faqat sudning hukmi bilangina shaxs o'ta xavfli retsidivist deb topilishi mumkin.

Shaxsni o'ta xavfli retsidivist deb topish masalasini ko'rib chiqa turib, sud boshqa davlatlarning sudlari hukmi bo'yicha sudlanganlikni, agar uning sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishi O'zbekiston Respublikasining qonunlariga ko'ra, chet ellarda ham jinoyat deb tan olinsa, hisobga olishi mumkin.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda ham o'ta xavfli retsidivistlar uchun alohida og'irlashtiruvchi belgilar (qismlar) dispozitsiyada ko'rsatib o'tilgan. Maxsus qismdagi juda ko'p moddalarning alohida og'irlashtiruvchi qismi dispozitsiyalariga o'ta xavfli retsidivist tomonidan jinoyat sodir etish belgisi kiritilgan (masalan, 164-m. 4-q. «b» b., 165-m. 3 q. «b» b., 166-m. 4-q. «b» b., 167-m. 3-q. «b» b., 169-m. 4-q. «b» b. va boshq.).

Xavfli va o'ta xavfli retsidivist bilan bog'liq belgilar Jinoyat kodeksi Maxsus qismi moddalarining qismlarida nazarda tutilmagan bo'lsa, u holda shaxsning xavfli va o'ta xavfli retsidivist deb topilishi jazo tayinlashda inobatga olinadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Tamom bo'lgan va tamom bo'lmagan ijtimoiy xavfli qilmishlar sodir etilgan hollarda takroriy jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari nimadan iborat?

2. Retshiv (xavfli va o'ta xavfli) jinoyatlarda kvalifikatsiya qilish qoidalarini aniqlang.

3. *Jinoyatlarni real majmuasi bo'yicha kvalifikatsiya qilish qoidasini aniqlang.*

4. *Real jinoyat majmuasi bilan takroriy jinoyatning orasidagi farqlarini aniqlang.*

5. *Bir necha epizoddan iborat davomli talon-toraj qilishning takroran talon-toraj qilishdan farqi nimada?*

6. *Davomli jinoyatni uzoqqa cho'zilgan jinoyatdan farqi hamda bu turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidasini ko'rsatib bering.*

7. *Bir qancha jinoyat sodir etilganda JKning Maxsus qismi moddasida takroran jinoyat sodir etish og'irlashtiruvchi holat sifatida ko'rsatilmagan bo'lsa, kvalifikatsiya qilish qoidasini aniqlang.*

8. *Ma'muriy preyuditsiya deganda nima tushuniladi?*

9. *Ideal jinoyatlar majmui bo'yicha kvalifikatsiya qilish qoidalarini ko'rsating.*

10. *Bitta moddaning turli qismlari bo'yicha kvalifikatsiya qilish qoidalarini aniqlang.*

JINOIY-HUQUQIY NORMALAR RAQOBATI VA JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISH

1-§. Jinoiy-huquqiy normalar raqobati tushunchasi va turlari

Yuridik adabiyotlarda jinoiy-huquqiy normalar raqobati tushunchasiga turlicha ta'riflar berilgan. Jumladan, S.S. Nayimovning fikricha, «jinoiy-huquqiy normalar raqobati – bu qilmishda bir jinoiy-huquqiy munosabatni tartibga soladigan, bir-biriga zid bo'lmagan, teng yuridik kuchga ega bo'lgan, tartibga solish ko'lami yoki mazmuni bilan farqlanadigan ikki yoki undan ortiq normalarning alomatlari mavjudligi bo'lib, unda bitta normaga ustunlik berilishidir»³⁶.

V.N. Kudryavsev raqobat deganda, bir jinoiy qilmishning ayni vaqtda o'zida JK Maxsus qismining mustaqil moddalarida yoki moddalarining qismlarida mavjud bo'lgan ikki yoki undan ortiq huquqiy norma belgilariga ega bo'lgan holatlari³⁷ deb qayd etadi.

Jinoyat kodeksiga sharh mualliflari esa, jinoiy-huquqiy normalar raqobati deganda, «bir jinoiy qilmishning ayni vaqtda JK Maxsus qismining mustaqil moddalarida yoki moddasi qismlarida mavjud bo'lgan ikki yoki undan ko'proq jinoiy-huquqiy normalarning belgilariga ega bo'lgan holatlarni»³⁸ – tushunish lozimligini ta'kidlaganlar.

Yuqorida ta'kidlanganlardan kelib chiqqan holda jinoiy-huquqiy normalar raqobati tushunchasi o'zida, shaxs tomonidan bitta jinoyat sodir etilishini (takroriy, jinoyatlar majmui va retsivid jinoyatlardan farqli ravishda), ammo shu bilan birga bir vaqtning o'zida shaxs tomonidan sodir etilgan jinoyatning belgilari jinoyat qonuni Maxsus qismining jinoiy-huquqiy normalarida nazarda tutilgan ikki yoki undan ortiq jinoyatlarning belgilarida aks etishini anglatadi.

³⁶ *Найимов С.С.* Нормалар рақобати тушунчаси // *Хонун химоясида.* – 2004. – № 12. – 35–б.

³⁷ *Харанг: Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений. – М., 2004. – С. 212–213; *Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси: илмий-амалий шарҳлар.* – Т., 1997. – 63-б.

³⁸ *Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси: илмий-амалий шарҳлар.* – Т., 1997. – 60–б.

Bu esa jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida ikki yoki undan ortiq jinoyatlarning raqobatini (raqobatlashayotgan normalarning qaysi birini qo'llash lozimligi) keltirib chiqaradi. Shu bois mazkur holatlarga ko'ra jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida jinoyat qonunining bir necha normalari bir-biri bilan raqobatlashganda qaysi normaga ustunlik berilishi kerak, degan savol tug'iladi. Jinoiy-huquqiy normalar raqobati jinoyatning tarkibiy xususiyati bilan bog'liq bo'ladi.

Masalan, quyidagi misolda, ya'ni go'sht mahsulotlari kombinatining direktori, K. haqiqatda mavjud bo'lmagan 500 tonna go'shtni hisobot davrida hujjatlarga sun'iy ravishda qo'shib yozib, hisobot topshiradi. Mansabdor shaxs mazkur qilmishni o'z mansab vakolatidan foydalanib, sodir etgan. Bunday qilmish uchun JKning 205-moddasida (hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish) jinoiy javobgarlik belgilanadi.

Biroq, K.ning qilmishida Jinoyat kodeksining boshqa normasida nazarda tutilgan jinoyat belgilari ham mavjud, ya'ni JKning 209-moddasida (mansab soxtakorligi) mansabdor shaxsning g'arazgo'ylik yoki boshqa manfaatlarni ko'zlab, rasmiy hujjatlarga bila turib, soxta ma'lumotlar va yozuvlar kiritganlik uchun ham javobgarlik belgilangan. Bunday holatda yuqorida nazarda tutilgan qaysi jinoiy-huquqiy normani qo'llash kerak degan muammo yuzaga keladi.

Shunday qilib, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida bunday holatlarning mavjud ekanligi surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sudya oldiga raqobatlashayotgan normalarning to'g'rirog'ini, ya'ni sodir etilgan qilmishni to'liqroq qamrab oladigan normani tanlash vazifasini qo'yadi.

Yuqorida keltirilgan fabuladan raqobatlashayotgan normalar o'rtasida o'zaro bog'liqlik va aloqa mavjud ekanligini ko'rish mumkin. Raqobatlashayotgan normalarning umumiy xususiyatlari ushbu normalarning har biri turli darajadagi mustaqil tarkibli jinoyatning belgilarini tashkil qilishi bilan izohlanadi. Binobarin, ushbu jinoyatlar hajmi va tuzilishi bo'yicha bir-biri bilan qisman mos keladi.

Jinoiy-huquqiy normalar raqobati turli shakllarda uchraydi. Ya'ni raqobatning jinoyat tarkibi tuzilishi bilan mos keladigan yoki mos kelmaydigan shakllari farqlanadi.

Uning birinchi shakli ikki yoki undan ortiq jinoyatning belgilariga xos bo'lgan qilmishlarni bitta normaning tuzilishida nazarda tutadi, ikkinchi norma esa ushbu normalarning alohida holatlariga tegishli bo'lgan belgilarini aks ettiradi.

Raqobatning ikkinchi shaklida normalarni farqlash biroz murakkab vaziyatlarni keltirib chiqaradi. Ularning belgilari jinoyatning umumiy belgilari bilan muayyan holga keltirilmagan jinoyat qonunining turli normalarida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi elementlariga taalluqli bo'ladi. Bunday raqobatning shakliga bosqinchilik (JK 164-m.) va qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish (JK 105-m.) jinoyatlarini misol qilish mumkin. Bosqinchilik jinoyati o'zining tarkibiy xususiyatiga ko'ra badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazishni ham qamrab oladi (qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish JK 164-moddasining. 1-qismida nazarda tutilgan jinoyatning bir qismini tashkil etadi), biroq qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish bosqinchilik bilan bog'liq qilmishlarni qamrab ololmaydi.

Bo'ysunish munosabatlariga ko'ra jinoyat tarkibining muhim belgilari jinoyat tushunchasining bir qismini tashkil etadi.

Qilmishni kvalifikatsiya qilish har doim ham jinoyat qonunining biror-bir normasini tanlash va uni qo'llash bilan bog'liq bo'ladi. Kvalifikatsiya natijasida qilmishning alomatlari bilan muayyan jinoyat tarkibi belgilari o'rtasidagi muvofiqlik aniqlanadi. O'z navbatida, normalar raqobatida ham ikki yoki undan ortiq normalardan sodir etilgan jinoyatning barcha belgilarini o'zida aniq aks ettirgan norma tanlanadi. Shu bilan birga normalar raqobati nafaqat jinoyatni kvalifikatsiya qilish, balki qonunni qo'llash amaliyotning boshqa turlari (masalan, jazo tayinlash yoki jazoni o'tashdan ozod qilish)da ham mavjud bo'ladi. Jinoiy-huquqiy normalar raqobatida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish – bu qonunni qo'llash jarayonida, sodir etilgan qilmish belgilari bilan muayyan jinoyat tarkibi belgilari o'rtasidagi muvofiqlikni aniqlash bo'lib, unda bir jinoiy-huquqiy munosabatni tartibga soladigan, bir-biriga zid bo'lmagan, teng yuridik kuchga ega bo'lgan tartibga solish ko'lami va mazmuni bilan farqlanadigan raqobatlashayotgan jinoiy-huquqiy normalardan bittasiga ustunlik berilishini anglatadi.

Ma'lumki, qonun chiqaruvchi bir jinoiy-huquqiy munosabatni har doim ham bitta norma bilan tartibga sola olmaydi. Bunga ijtimoiy munosabatlarning turli-tumanligi, xususiyatlarining har xilligi va boshqa obyektiv sabablar imkon bermaydi. Modomiki, jinoiy-huquqiy normalar raqobati mustaqil huquqiy hodisa sifatida mavjud ekan, uning vujudga kelish sabablari ham birinchi navbatda, obyektiv xususiyatga ega bo'lib, avvalo ayb uchun javobgarlik qonuniylik, odillik prinsiplarining ta'minlanishi, ba'zi jinoyatlar uchun javobgarlikni tabaqalashtirish ehtiyojidan kelib chiqadi. Mazkur obyektiv sabablar har kanday jinoyat

qonuni va qonun ijodkorligi jarayoni uchun xos bo'lgan xususiyat hisoblanadi. Qonun qanchalik mukammal bo'lmasin, bari-bir yuqoridagi sabablarga ko'ra qonun chiqaruvchining irodasiga bog'liq bo'lmagan holda normalar raqobati vujudga kelaveradi. Obyektiv sabablarga ko'ra vujudga keladigan raqobat, bartaraf qiluvchi qoidalarni qo'llash orqali hal qilinadi.

O'z navbatida, raqobatning subyektiv sabablari qonunchilik texnikasiga rioya qilmaslik, qonun chiqaruvchi tomonidan ba'zi moddalar dispozitsiyasida normadagi ortiqcha takrorlarga yo'l qo'yilayotganligi, va aksincha, dispozitsiyada jinoyat belgilari, subyektiv baholovchi tushunchalarning aniq berilmaganligi, shuningdek boshqa xato va kamchiliklar bilan bog'liqdir. Subyektiv sabablarga ko'ra vujudga keladigan raqobat qonunga o'zgartish va qo'shimcha kiritish orqali hal qilinadi.

Ta'kidlash joizki, aksariyat hollarda jinoiy-huquqiy normalar raqobati kolliziyaga o'xshab ketadi. Jinoyat huquqida kolliziya doimo normalar o'rtasidagi ziddiyat sifatida baholanadi.

Bu ziddiyat jinoyat qonuni normalari, jinoyat qonuni va boshqa sohaga oid qonun normalari, eski va yangi qonun normalari hamda hokazolar o'rtasida bo'lishi mumkin. Masalan, JK 72-moddasining 2-qismiga binoan, sinov muddati hukm chiqarilgan kundan boshlab hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksining 179-moddasida esa sinov muddatining sud hukmi qonuniy kuchga kirgan paytdan boshlab hisoblanishi ko'rsatilgan. Mazkur normalar bir-biriga zid bo'lib, ularda sinov muddatini hisoblashning har xil vaqti nazarda tutiladi. Natijada mazkur normalar o'rtasida kolliziya paydo bo'ladi. Raqobatda esa normalar o'rtasida ziddiyat emas, balki farq mavjud bo'ladi, xolos.

Bu institutlar orasidagi farqlardan yana biri shundaki, kolliziya muayyan ish holatisiz ham o'z-o'zidan mavjud bo'laveradi. Jinoyat qonuni normalarini shunchaki solishtirish ham ular o'rtasida kolliziya mavjudligini ko'rsatadi. Normalar raqobati esa kolliziyadan farqli ravishda o'z-o'zidan mavjud bo'lmay, qonunni qo'llovchi shaxs ixtiyoridagi aniq ish holatida va shu holatni tartibga soladigan normalardan birini qo'llayotgan vaqtda paydo bo'ladi. Mazkur mulohazalardan kelib chiqib, normalar raqobati va kolliziyani bir-biriga bo'ysunmaydigan mustaqil institutlar sifatida o'rganish lozim va ular o'rtasidagi nisbatni to'g'ri aniqlash qonunni qo'llash amaliyotining muhim sharti hisoblanadi.

Kolliziya – bu normalarning tuzilishi o'rtasidagi qarama-qarshilik, kelishmovchilik hisoblanadi va u ushbu normani qo'llash ehtimoli tutilgan jinoyat ishi materialining mavjud bo'lishidan qat'i nazar, kelib chiqadi.

Jinoiy-huquqiy normalar raqobatida esa u qonunni qo'llash mumkin bo'lgan aniq holatlar mavjudligida kelib chiqadi.

Shu bilan birga, sud-tergov amaliyoti hamda jinoyat huquqi nazariyasida normalar raqobati va jinoyatlar majmuini farqlashda bir qator qiyinchiliklar kelib chiqadi. Shu bois o'z navbatida, jinoiy-huquqiy normalar raqobatini jinoyatlar majmuidan farqlash kerak bo'ladi. Normalar raqobati vaqtida bir vaqtning o'zida Jinoyat kodeksi Maxsus qismi normalarining ikki yoki undan ortiq belgilari bo'lgan bir jinoyat sodir etilgan bo'ladi.

Jinoiy-huquqiy normalar raqobati mavjudligida JK Maxsus qismining bir nechta moddalarida mazkur qilmish belgilarini tashkil etuvchi belgilar aks etadi, ammo barcha qilmishlar ushbu normalarning bittasi bilan to'liq qamrab olinadi. Jinoyatlar majmui uchun esa, biror-bir normaning qilmishni to'liq o'zida qamrab olmasligi xosdir, unga faqatgina mazkur norma bilan birga ikki yoki undan ortiq Maxsus qism normalarini qo'llash yo'li bilan to'g'ri huquqiy baho berish mumkin.

Jinoiy-huquqiy normalar raqobati va jinoyatlar majmuining asosiy farqi jinoyatlar majmuida uni tashkil qiluvchi qilmishlar, ularni faqat bitta jinoyatga kiritishga imkon beradigan belgilarga ega bo'lmaydi. Jinoyatlar majmuini tashkil qiluvchi jinoyat tarkiblari o'z mazmuniga ko'ra har xil bo'lib, biri boshqasidan kelib chiqmaydi. Uning xususiy ko'rinishi bo'lmaydi, ushbu normalar belgilarining o'zaro kesishishi yoki mos kelishi kuzatilmaydi. Unga to'g'ri huquqiy baho berish uchun qilmishni Jinoyat kodeksi Maxsus qismining ikki yoki undan ortiq moddasi bilan kvalifikatsiya qilishga to'g'ri keladi. Raqobatlashayotgan normalar esa birbiridan kelib chiqadi va biri boshqasining xususiy ko'rinishini aks ettiradi.

Jinoiy-huquqiy normalar raqobatida shaxsning qilmishida mavjud bo'lgan ikki yoki undan ortiq jinoyatlardan faqat bittasigina sodir qilingan jinoyatning huquqiy tabiatini boshqasiga qaraganda to'g'riroq va to'liqroq qamrab oladi. Unda raqobatlashayotgan normalar o'rtasida uzviy bog'liqlik bo'lib, ular bitta jinoiy-huquqiy munosabatni tartibga soladi. Raqobatlashayotgan normalardan biri bekor bo'lgan taqdirda tegishli munosabat qolgan norma bilan tartibga solinadi. Ya'ni mazkur normalar birgalikda qanday vazifani bajarsa, ularning har biri alohida bo'lganida ham shu vazifani bajaradi.

Jinoiy-huquqiy normalar qonun normalarini to'g'ri qo'llashda katta ahamiyat kasb etadi. Normalar raqobatida sodir etilgan qilmish belgilarini to'liqroq qamrab oluvchi JKning bir necha moddalaridan birini tanlash

zururiyati yuzaga keladi. Ushbu masalalarni noto‘g‘ri hal etish, jinoyatning noto‘g‘ri kvalifikatsiya qilinishiga va jinoyat sodir etgan shaxsga jazoning maqsadidan kelib chiquvchi jazo tayinlanishiga hamda boshqa ta’sir choralarning noto‘g‘ri qo‘llanilishiga olib keladi.

Qilmishni kvalifikatsiya qilish jarayonida raqobatni keltirib chiqaruvchi ikki yoki undan ortiq normalardan birini qo‘llash masalasini hal etish surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sudyaning ixtiyori bilan bog‘liq bo‘lmaydi, balki u raqobatni keltirib chiqaruvchining normalarning tuzilishidan kelib chiquvchi turlariga bog‘liq bo‘ladi.

Jinoiy-huquqiy normalar raqobatining tasnifi va turlari. O‘z navbatida, aytish joizki, jinoiy-huquqiy normalar raqobatini tasniflash nuqtai nazaridan, uning barcha turlarini qamrab olgan yagona tasnifini berishning iloji yo‘q. Biroq maqbul variantlardan biri sifatida jinoiy-huquqiy normalar raqobatining quyidagi tasnifini berish mumkin:

Birinchi, qonunni qo‘llashning turli bosqichlarida vujudga kelishiga qarab:

- 1) jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda;
- 2) jinoiy javobgarlikdan ozod qilishda;
- 3) jazodan ozod qilishda;
- 4) jazo tayinlashda vujudga keladigan normalar raqobati.

Ikkinchi, raqobatlashayotgan normalarning Jinoyat kodeksining qaysi qismida joylashganligiga qarab:

- 1) Jinoyat kodeksining Umumiy qismi normalari raqobatiga;
- 2) Jinoyat kodeksining Maxsus qismi normalari raqobatiga;
- 3) Jinoyat kodeksining Umumiy va Maxsus qismi normalariniig o‘zaro raqobatiga bo‘linishi.

Uchinchi, normalarning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish ko‘lami va mazmuni bilan farqlanishiga qarab:

- 1) umumiy va maxsus normalar raqobati;
- 2) vaxsus normalar raqobati;
- 3) butun va qism normalar raqobati turiga bo‘linishi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda yuqoridagi barcha holatlar inobatga olinadi, ammo biz uchun qiziqish uyg‘otadigan va jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir etuvchi holatlar uning oxirgi tasniflanishidan kelib chiqadi. Ya’ni jinoiy-huquqiy normalar raqobatining: umumiy va maxsus normalar raqobati; maxsus normalar raqobati va butun hamda qism normalar raqobati kabi turlari farqlanadi. Ular keyingi paragrafda batafsil ko‘rib chiqiladi.

2-§. Jinoiy-huquqiy normalar raqobatining turlaridan kelib chiquvchi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari

Jinoyatlarni umumiy va maxsus normalar raqobati mavjudligida kvalifikatsiya qilish. Umumiy normalar deganda muayyan qilmishlar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi normani tushunish lozim. Qonunda umumiy norma jinoyatning turdosh tarkibini, ya'ni bir turdagi ijtimoiy munosabatlar guruhini, maxsus norma esa shu turdosh munosabatlarning alohida bitta turini himoya qiladi.

Maxsus norma umumiy normadagi jinoyat tarkibining belgilari bilan birga o'z belgisiga ham ega bo'ladi. Unda umumiy normaga nisbatan jinoyat belgilarining umumlashish va to'liqlik darajasi yuqori bo'ladi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi JK 205-moddasi (umumiy norma)da hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilishning bir necha turlari uchun javobgarlik nazarda tutilgan. O'z navbatida, JK 210-moddasi (maxsus norma)da faqatgina bitta qilmish, ya'ni pora olish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Garchi pora olish jinoyati mansab vakolatini suiiste'mol qilishning bir turi bo'lsa-da, lekin o'zining ijtimoiy xavfliligi va xususiyatlariga ko'ra 205-moddada ko'rsatilgan jinoyatdan farq qiladi.

Har qanday mansabdor shaxs JK 205-moddasining subyekti bo'lishi mumkin. Ammo shaxsni 210-modda bilan javobgar qilish uchun u mansabdor shaxs bo'lishidan tashqari, pora beruvchining manfaatini ko'zlab tegishli harakatlarni bajarish vakolatiga ega bo'lishi yoki bunday vakolatga ega bo'lmasa-da, o'zining egallab turgan lavozimi, mavqeiga ko'ra pora uchun ushbu harakatlarning boshqa mansabdor shaxs tomonidan bajarilishi uchun chora ko'rishi mumkin bo'lganligi ham isbotlanishi lozim. Pora olishning bunday ijtimoiy xavflilik darajasi va xususiyatlarini umumiy norma (205-m.)da e'tiborga olib bo'lmaydi. Shu sababli, qonun chiqaruvchi pora olish uchun alohida moddada javobgarlikni nazarda tutadi, oqibatda mansabdor shaxs tomonidan pora olish jinoyati sodir qilinganida qilmishda JK 205, 210-moddalarida ko'rsatilgan jinoyatning alomatlari mavjud bo'ladi, ya'ni normalar raqobati vujudga keladi.

Demak, ba'zi qilmishlarning umumiy normada nazarda tutilgan qilmishlarga nisbatan ijtimoiy xavflilik darajasi va xususiyatining farqlanishi, umumiy normani qo'llab esa mazkur farqlarni hisobga olish imkoniyatining yo'qligi, tegishli munosabatlarni tartibga solish ko'lamini har xil bo'lgan turli normalar bilan tartibga solish ehtiyojini keltirib chiqaradi.

Mazkur normalarning o‘zaro munosabati «tur va xil» tushunchalari munosabati sifatida tavsiflanadi. Ya’ni bunday raqobatda normalar o‘rtasidagi farq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish ko‘lamida bo‘ladi.

Shu bois, maxsus norma qo‘riqlanayotgan ijtimoiy munosabatlarning xususiyatlari va ularga qilingan tajovuzga mos javobgarlikni ta’minlash imkoniyatini beradi. Umumiy normadan maxsus normani ajratish orqali shu maxsus normada jinoyat uchun jazoni yengillashtirish yoki og‘irlashtirish mumkin bo‘ladi. Shundan kelib chiqib umumiy va maxsus normalar raqobatiga quyidagicha ta’rif berish mumkin:

«Umumiy va maxsus jinoiy-huquqiy normalar raqobati - jinoyatning turdosh qilmishlari uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi umumiy normada, jinoyat tarkibining biror belgisi xususiyatlariga ko‘ra qonun chiqaruvchi tomonidan mazkur normadan ajratilgan qilmish uchun alohida moddada javobgarlik nazarda tutilgan maxsus normaning alomatlari mavjudligi bo‘lib, kvalifikatsiyada maxsus normaga ustunlik beriladi».

Umumiy va maxsus normalar raqobatida, sodir etilgan qilmish faqat maxsus norma bilan kvalifikatsiya qilinadi. Mazkur qoida O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining rahbariy ko‘rsatmalari bilan ham mustahkamlangan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Bir necha jinoyat sodir etilganda qilmishni kvalifikatsiya qilishga doir masalalar to‘g‘risida»gi 2008-yil 15-may 13-sonli qarorining 8-bandida: «Qilmish Jinoyat kodeksining bir necha moddalarida ko‘rsatilgan obyektga nisbatan sodir etilganda (umumiy va maxsus norma raqobati) jinoyatlar majmui mavjud bo‘lmaydi va u maxsus norma bo‘yicha kvalifikatsiya qilinishi lozim»ligi ta’kidlab o‘tilgan.

Maxsus normaning umumiy norma oldidagi ustunligi maxsus normaning umumiy norma harakatini bekor qilishi qoidasiga asoslanadi.

O‘z navbatida, umumiy va maxsus normalar raqobatining quyidagi xususiyatlari farqlanadi:

1) Jinoyat kodeksining bir moddasi turli qismlari o‘rtasidagi raqobatda – asosiy (ya’ni jinoyatning asosiy tarkibi) va og‘irlashtiruvchi normalar raqobatida ustunlik og‘irlashtiruvchi normaga, bir necha og‘irlashtiruvchi normalar raqobatida esa alohida og‘irlashtiruvchi normaga beriladi. Bunday raqobat turini hal qilishda ushbu tarkiblarning tabiatidan kelib chiqish lozim.

Jinoyatning asosiy tarkibi deganda, jinoiy qilmishda muayyan bir jinoyatga xos bo‘lgan obyektiv va subyektiv belgilar majmuining mavjudligi tushuniladi.

Asosiy tarkib o'zida qilmishning eng umumiy alomatlarini mujassamlashtiradi. Bunday tarkibda qilmishning ijtimoiy xavfliligini oshiradigan yoki kamaytiradigan qo'shimcha belgilar bo'lmaydi. Shu bilan birga, bitta jinoiy qilmishning o'zi jinoyat tarkibining belgilariga ko'ra turli darajadagi ijtimoiy xavfga ega bo'lishi mumkin.

Ushbu belgilar qonun chiqaruvchi tomonidan og'irlashtiruvchi tarkib sifatida ajratib ko'rsatiladi. O'zida qo'shimcha belgilarni mujassamlashtirgan qilmishni esa asosiy tarkib qamrab ololmaydi. Shunday ekan, shaxsning qilmishida jinoyatning asosiy (umumiy) hamda og'irlashtiruvchi (maxsus) tarkibi belgilari bir vaqtning o'zida bo'lsa, og'irlashtiruvchi tarkibli jinoyat asosiy tarkibga ega jinoyatga nisbatan yanada aniqroq va og'irroq belgilarga ega bo'lgan maxsus norma ekanligini e'tiborga olib, qilmishni shu norma bilan kvalifikatsiya qilish kerak bo'ladi.

2) Jinoyat kodeksi Maxsus qismi turli moddalari o'rtasidagi raqobatni bartaraf etishda maxsus normalarning turlaridan kelib chiqiladi.

Jinoyat kodeksi Maxsus qismi turli moddalari o'rtasidagi raqobatda – umumiy va bo'ysunuvchi maxsus normalar raqobatida ustunlik bo'ysunuvchi normaga, umumiy va kengaytirilgan maxsus normalar raqobatida kengaytirilgan normaga, umumiy va qisman maxsus normalar raqobatida qisman maxsus normaga beriladi.

Bo'ysunuvchi maxsus normalarning xususiyati shundaki, ularning va umumiy normalarning asosiy obyekti bir xil bo'ladi. Jinoyat turdosh guruhdagi munosabatlarga tajovuz qilinganligi sababli bunday maxsus normalar qonun chiqaruvchi tomonidan umumiy normalar bilan birgalikda JK Maxsus qismining bitta bobida ko'rsatiladi. Masalan, JK hayotga qarshi jinoyatlar bobida nazarda tutilgan, qasddan odam o'ldirish jinoyatining umumiy tarkibini (97-m.) va maxsus tarkiblarini (98-101-m.) keltirish mumkin. Bunday holatda raqobatni bartaraf etish qiyin kechmaydi. Normalar bir bobda ko'rsatilgan bo'lsa, umumiy va maxsus normalar raqobatida jinoyat bo'ysunuvchi maxsus norma bilan kvalifikatsiya qilinadi. Shuningdek, normalar bir moddaning turli qismlarida ko'rsatilsa ham, ularning asosiy obyektlari bir xil bo'lganligi sababli raqobatda yuqoridagi qoidaga amal qilinadi.

Kengaytirilgan maxsus normalar qonun chiqaruvchi tomonidan umumiy normadan ajratilib, JK Maxsus qismining boshqa bobida nazarda tutiladi. Natijada ularning asosiy obyektlari o'zgaradi, umumiy normaning asosiy obyekti esa maxsus normada qo'shimcha obyektga aylanadi. Xususan, aybsiz kishini javobgarlikka tortish; adolatsiz hukm, hal qiluv qarori, ajrim yoki qaror chiqarish jinoyatlari aslida hokimiyat yoki mansab

vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyatining (JK 206-m.) turlari hisoblansa-da, lekin ular turdosh obyektiga ko'ra qonun chiqaruvchi tomonidan JKning odil sudlovga qarshi jinoyatlar bobida nazarda tutilgan. Natijada ushbu maxsus normalarning asosiy obyektlari o'zgargan.

O'z navbatida, umumiy normaning (206-m.) asosiy bevosita obyekti esa maxsus normada (230-m.) qo'shimcha bevosita obyektga aylangan. Bevosita asosiy obyektga tajovuz qilinganda bevosita qo'shimcha obyektga ham muqarrar ravishda zarar yetkazilar ekan, umumiy va kengaytirilgan maxsus normalar raqobatida jinoyat maxsus norma bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak. Chunki bu holatda umumiy normaning obyekti maxsus normada qo'shimcha obyekt bo'lganligi va u tomondan qo'riqlanganligi sababli qilmishni qo'shimcha ravishda umumiy norma bilan ham kvalifikatsiya qilishga ehtiyoj qolmaydi.

Qisman maxsus normalar ham qonun chiqaruvchi tomonidan umumiy normadan ajratilib, JK Maxsus qismining boshqa bobida nazarda tutiladi. Lekin umumiy normaning obyekti maxsus normada qo'shimcha emas, balki fakultativ obyektga aylanadi. Fakultativ obyekt esa muayyan jinoyat tarkibining zaruriy belgisi bo'lmasa-da, lekin jinoyat sodir etilishi natijasida xavf ostida qoladigan ijtimoiy munosabatdir. Shunday ekan, jinoyat natijasida fakultativ obyektga zarar yetkazilganida umumiy va maxsus normalar raqobati paydo bo'lishi mumkin. Aks holda bunday norma o'zining maxsuslik xususiyatini yo'qotadi.

3) JKning Umumiy va Maxsus qismi normalari o'rtasidagi raqobatda - maxsus qism normalariga ustunlik beriladi.

Ma'lumki, shaxsning jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki jinoyat sodir etishga suiqasd harakatlari JK Umumiy qismi 25-moddasi orqali Maxsus qismning tegishli moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Lekin qonun chiqaruvchi ba'zi jinoyatlarning yuqori ijtimoiy xavfliligidan kelib chiqib, ularning tamom bo'lish vaqtini jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki suiqasd bosqichiga surib qo'yadi. Bunda jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki jinoyat sodir etishga suiqasd harakatlari bajarilsa, tegishli jinoyat tamom bo'lgan hisoblanadi. Masalan, o'g'irlikni sodir qilish uchun ikki yoki undan ortiq shaxslarning oldindan til biriktirishi mazkur jinoyatga tayyorgarlik ko'rish deb kvalifikatsiya qilinsa, tovlamachilik esa o'zgan mulkni yoki mulkiy huquqni topshirishni, mulkiy manfaatlar berishni yoxud mulkiy yo'sindagi harakatlar sodir etishni talab qilish vaqtdan boshlab, ushbu talablar bajarilganligi yoki bajarilmaganligidan qat'i nazar tamom bo'lgan jinoyat hisoblanadi.

Shunday qilib, jinoyat qonun chiqaruvchi tomonidan tayyorgarlik ko‘rish yoki suiqasd bosqichida tamom bo‘lgan deb hisoblangan bo‘lsa, bunday jinoyatlar JK 25-moddasi orqali kvalifikatsiya qilinadimi? – degan savol tug‘iladi. Bu o‘rinda, jinoyat sodir etish bosqichlarini tartibga soluvchi JK Umumiy qismi 25-moddasi (umumiy norma) va Maxsus qismi moddalari (maxsus norma) o‘rtasida raqobat paydo bo‘lmoqda. Bunday holatlarda qonun chiqaruvchi tomonidan jinoyat sodir etish bosqichlarining xususiyatlari moddaning o‘zida e‘tiborga olinganligi sababli qilmishni JK Maxsus qismi 25-moddasi orqali kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi. Bunday jinoyatlarda qonunda nazarda tutilgan harakatlarni sodir qilishning o‘zi ularni tamom bo‘lgan jinoyat deb kvalifikatsiya qilishga asos bo‘ladi. Ya’ni kvalifikatsiyada maxsus normaga ustunlik beriladi.

Aksariyat hollarda raqobatning mazkur turi JKning ishtirokchilikka oid normalarida ham vujudga kelishi mumkin. Ishtirokchilikda sodir qilingan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda JKning Umumiy qismi va Maxsus qismining tegishli moddalari o‘rtasida vujudga keladigan normalar raqobatining mohiyati shundaki, ba’zida qonun chiqaruvchi tomonidan jinoyatga dalolat qilish turlari modda dispozitsiyasida ko‘rsatilib, ular bajaruvchining emas, balki jinoyatga dalolat qiluvchining yoki yordamchining harakatlari shaklida beriladi. Natijada shaxsning qilmishida bir tomondan, bitta jinoyat tarkibini sodir etishning (bajarishning) belgilari, ikkinchi tomondan boshqa jinoyat tarkibiga dalolat qilish yoki yordam berishning belgilari bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘ladi. Kvalifikatsiyada esa ishtirokchilikning turi sifatida jinoyatga dalolat qilish va uning obyektiv tomonini dalolatchining harakatlari tashkil qilgan jinoyatlarni bir-biridan ajratish zarurati tug‘iladi. Maxsus normaning umumiy normadan ustunligi ishtirokchilikning ba’zi turlari alohida moddada mustaqil jinoyat sifatida ko‘rsatilganida ham saqlanib qoladi.

Umumiy va maxsus normalar raqobatining yuqorida ko‘rsatilgan barcha turlarida raqobatni bartaraf etishda normalarning sanksiyalari e‘tiborga olinmaydi.

Qonun chiqaruvchi tomonidan umumiy normadan maxsus normani ajratishda, agar maxsus normada ko‘rsatiladigan jinoyat o‘zining xavflilik darajasi va xususiyatiga ko‘ra umumiy normada ko‘rsatilgan jinoyatning xavfliligidan u qadar farq qilmasa, shuningdek maxsus norma bilan tartibga solinadigan munosabatni umumiy norma orqali tartibga solish imkoni bo‘lsa, maxsus normada javobgarlikni differentsiatsiya qilishga (tabaqalashtirishga) ehtiyoj qolmaydi. Bunday holatda qilmish uchun

javobgarlikni aniqlashtirib ko'rsatish uchungina qonunda maxsus normani belgilash maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Chunki bunda jinoiy javobgarlikning mazmuni o'zgarmaydi.

Umumiy va maxsus normalar bir necha alohida tarkibni tashkil etuvchi real jinoyat bo'lgan hollardagina birgalikda qo'llanilishi mumkin. Masalan, qamoqda saqlanayotgan yoki ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tayotgan shaxs qamoqdan yoki qo'riqlov ostidagi saqlash joyidan qochayotganida boshqa shaxsning badaniga og'ir shikast yetkazib qochsa, qilmishni JK 222-moddasining tegishli qismi va 104-moddasining tegishli qismlari bilan kvalifikatsiya qilish kerak.

Qilmishni maxsus normalar raqobatida kvalifikatsiya qilish.

Maxsus normalar o'z xususiyatlariga ko'ra umumiy normaga qaraganda og'ir yoki engil sanksiyaga ega bo'lishi mumkin. Ushbu holatdan mantiqan kelib chiqib, maxsus jinoiy-huquqiy normalar raqobatini:

- 1) og'irlashtiruvchi va alohida og'irlashtiruvchi tarkibli maxsus normalar raqobati;
- 2) yengillashtiruvchi tarkibli maxsus normalar raqobati;
- 3) og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi tarkibli maxsus normalar raqobati turlariga ajratish mumkin.

Og'irlashtiruvchi va alohida og'irlashtiruvchi tarkibli maxsus normalar raqobatida ularning bittasi uchun qonun chiqaruvchi tomonidan og'irroq jazo belgilangan bo'ladi va mantiqan yondashiladigan bo'lsa, jinoyatlar uchun tayinlanadigan umumiy jazo ushbu normalar og'irlashtiruvchi normalar bo'lganligi tufayli normalar sanksiyasining og'iridan kam bo'lmasligi lozim. Shu sababli, mazkur raqobat turida qilmish alohida og'irlashtiruvchi norma bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Yengillashtiruvchi tarkibli maxsus normalar raqobatida shaxsning harakatida bir necha yengillashtiruvchi normalarning belgilari mavjud bo'ladi, shunday ekan, qilmishni kvalifikatsiya qilishda aybdorning ahvolini og'irlashtirmaydigan normaning tanlanishi kerakligi mantiqan kelib chiqadi. Shu bois raqobatning ushbu turida, kvalifikatsiya qilishda boshqasiga nisbatan yengilroq jazoni nazarda tutgan jinoiy-huquqiy norma qo'llanilishi lozimligi haqidagi qoida amal qiladi. Agar aynan bir jinoyatni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlikni yengillashtiruvchi kvalifikatsiya belgilari JKning bir necha moddasida nazarda tutilgan bo'lsa, qilmish JKning javobgarlikni ko'proq yengillashtiruvchi moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak (masalan, zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqib va kuchli ruhiy hayajonlanish holatida odam o'ldirish faqat JK 100-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim).

Og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi tarkibli maxsus normalar raqobatini bartaraf etishda shuni qayd etish kerakki, yengillashtiruvchi tarkibli jinoyatlarning jinoyat qonunida alohida nazarda tutilganligining sabablaridan biri, ushbu turdosh jinoyatlarning amaliyotda ko'p tarqalganligi va og'irlashtiruvchi tarkib sanksiyasining ancha og'irligidan kelib chiqadi. Og'ir sanksiyaga ega bo'lgan og'irlashtiruvchi tarkibli jinoyat uchun jazo tayinlashda, garchi qilmishda jazoni yengillashtiruvchi boshqa belgilar bo'lsa-da, lekin bu belgilarni to'liq e'tiborga olish imkoniyati bo'lmaydi. Masalan, JKda kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirganlik uchun maxsus modda nazarda tutilmagan taqdirda, aybdorning qilmishi JK 97-moddasi 2-qismining tegishli bandlari bilan kvalifikatsiya qilinib, kuchli ruhiy hayajonlanish holati esa JK 55-moddasi tartibida yengillashtiruvchi holat deb olingan taqdirda ham, bari-bir aybdorga mutanosib ravishda yengilroq jazo tayinlash imkoniyati bo'lmas edi. Shu sababli, shaxsning qilmishida og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi maxsus normalarning belgilari bir vaqtining o'zida bo'lsa, qilmishni yengillashtiruvchi norma nazarda tutilgan modda bilan kvalifikatsiya qilish kerak.

Sirdaryo viloyatining Oq oltin tumani sudida ko'rilgan quyidagi jinoyat ishi og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi tarkibli maxsus normalar raqobatiga misol bo'la oladi. Fuqaro A. o'zining uch nafar farzandi bilan T. degan shaxsga turmushga chiqqan. T. muntazam ravishda spirtli ichimlik ichib kelib, bolalar oldida A.ni do'pposlagan. U uyda bo'lmagan vaqtda o'gay o'g'li B.ni va o'gay qizi N.ni hovuzga cho'ktirib o'ldirmoqchi bo'lgan o'gay qiziga nisbatan uyatsiz buzuq harakatlar qilib kelgan. Shuningdek, o'gay o'g'li Q.ni hech sababsiz bir necha bor urib uydan haydagan. Jinoyat sodir qilingan kuni T. mast holda uyga kelib yana o'gay o'g'li Q.ni urganida u qochib ketadi o'g'lining yonini olgani uchun esa A.ni sudrab yuzi va boshiga urib jarohatlaydi. Kechqurun uyga qaytib kelgan Q. onasining yuz-ko'zlari ko'karib, shishib ketganligini ko'rib, kuchli ruhiy hayajonlanish holatida katta bolg'a bilan uxlab yotgan o'gay otasi T.ni boshiga urib o'ldiradi. Mazkur misolda aybdorning qilmishida, bir vaqtning o'zida O'zbekiston Respublikasi JKning 97-moddasi 2-qismining «e» (*aybdorga ayon bo'lgan ojiz ahvoldagi shaxsni*) bandida ko'rsatilgan qasddan odam o'ldirish jinoyatining belgilari, shuningdek, kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirish (JK 98-m.) jinoyatining belgilari bir vaqtning o'zida mavjudligi ko'rinadi. Ya'ni og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi jinoyat tarkiblarining raqobatiga duch kelamiz. Ushbu jinoyat ishi bo'yicha Oq oltin tuman sudi garchi

to'g'ri xulosaga kelib sudlanuvchining harakatlarini 98-modda bilan kvalifikatsiya qilgan bo'lsa-da, lekin viloyat sudining raisi keltirgan protestga asosan ish Rayosatda ko'rib, Q.ning harakatida JK 97-moddasi 2-qismi «B» va «Ж» bandlaridagi belgilar bor deb topib, sud hukmini bekor qilib, ishni qayta tergovga yuborgan. Faqatgina Respublika Oliy sudi Oq oltin tuman sudining hukmini asosli deb topganidan so'nggina bu ish bo'yicha yakuniy va adolatli to'xtamga kelingan.

Ma'lumki, kuchli ruhiy hayajonlanish holatida bo'lgan shaxsda o'z qilmishiga baho berish, o'zini o'zi nazorat qilish qobiliyati ancha past bo'ladi. Natijada aybdorda jabrlanuvchining huquqqa xilof harakatiga mutanosib qarshi harakat qilish kabi usulni tanlash imkoniyatlari chegaralanadi. Shu sababli, kuchli ruhiy hayajonlanish holatida sodir qilingan qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasi ushbu holat bo'lmaganida sodir qilingan harakatlarga qaraganda yengilroq bo'ladi. Ko'rsatilgan holat va uni keltirib chiqaruvchi sabablar qonun chiqaruvchini yengillashtiruvchi tarkibli jinoyatni alohida nazarda tutishga va bunday jinoyat sanksiyasi doirasida tegishli qilmish uchun yengilroq jazo belgilashga undaydi, bu esa qilmishda yengillashtiruvchi tarkibli jinoyat bilan og'irlashtiruvchi tarkibli jinoyat belgilari bir vaqtda mavjud bo'lganda, shaxsni og'irlashtiruvchi tarkib bilan javobgarlikka tortishni istisno etish imkoniyatini beradi.

Bunday qoida Oliy sudning rahbariy ko'rsatmalari bilan o'rnatilgan, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Bir necha jinoyat sodir etilganda qilmishni kvalifikatsiya qilishga doir masalalar to'g'risida»gi 2008-yil 15-maydagi 13-sonli qarorining 9-bandida, «Qilmish javobgarlikni og'irlashtiruvchi kvalifikatsiya belgilari mavjud holatlarda (masalan. o'ta shafqatsizlik bilan odam o'ldirish) va shu bilan birga, aynan shu qilmishni javobgarlikni yengillashtiradigan holatlarda sodir etilgan deb kvalifikatsiya qilish uchun asos bo'luvchi boshqa belgilar (masalan, kuchli ruhiy hayajonlanish holati) mavjud holda sodir etilsa, jinoyatlar majmui mavjud bo'lmaydi. Qilmish bunday holda Jinoyat kodeksining mazkur jinoyat uchun yengilroq javobgarlikni nazarda tutuvchi moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim (masalan, kuchli ruhiy hayajonlanish holatida o'ta shafqatsizlik bilan odam o'ldirish faqat JK 98-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak)»ligi ta'kidlanadi.

Mazkur mulohazalar shundan dalolat beradiki, maxsus normalar raqobatining barcha turlarida, raqobatni bartaraf etishda ushbu normalarning sanksiyasi e'tiborga olinadi.

Maxsus jinoiy-huquqiy normalar raqobati deganda qilmishda umumiy normadan alohida ajratib olingan va unga nisbatan maxsus hamda o'zaro bo'ysunish munosabatida bo'lmagan ikki yoki undan ortiq maxsus normalar tushuniladi.

Qilmishni butun va qism jinoiy-huquqiy normalar raqobatida kvalifikatsiya qilish. Butun va qism normalar raqobati deganda, shaxs sodir etgan qilmishda bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq normalarning belgilari mavjud bo'lib, ushbu normalardan biri sodir etilgan qilmishni to'liq, boshqalari esa faqatgina qilmishning alohida qismlarini qamrab olishi tushuniladi.

Shu bois jinoiy-huquqiy normalar raqobatining mazkur turida ham masalan, raqobatning boshqa turlari kabi raqobatlashayotgan normalardan biriga ustunlik berish yo'li bilan hal etiladi. Butun va qism normalar raqobati faqatgina raqobatning avvalgi turlarida uchragani kabi qilmish yoki normaning hajmi bilan emas, balki uning tuzilishi bo'yicha boshqa normalarga qaraganda bo'ysunuvchi xususiyatga ega bo'ladi.

Butun va qism normalar raqobatining paydo bo'lish sabablaridan biri ba'zi jinoiy tajovuzlar bir vaqtning o'zida boshqa muhim ijtimoiy munosabatlarga ham zarar yetkazishi mumkinligi qonunda hisobga olinganligi, shuningdek jinoyat qonunida alohida qilmishlar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi oddiy jinoyat tarkiblaridan tashqari, har biri mustaqil jinoyat hisoblangan bir necha oddiy jinoyatlarni o'zida birlashtirgan yagona murakkab tarkibli jinoyatlarning nazarda tutilganligi bilan ham bog'liqdir. Bunda qonun chiqaruvchi ikki yoki undan ortiq oddiy tarkibli jinoyatlarni bitta murakkab tarkibga birlashtirib ko'rsatishi yoki oddiy jinoyatni yagona murakkab tarkibli jinoyatning tarkibiy belgisi sifatida, ya'ni uni sodir etish vositasi, usuli, og'irlashtiruvchi belgisi yoki sodir etish bosqichi sifatida ko'rsatishi mumkin. Boshqacha aytganda, qonunda oddiy tarkibli jinoyat murakkab tarkibli jinoyatning bir qismi sifatida nazarda tutilishi mumkin.

Murakkab tarkibli jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning murakkabligi shundaki, ularni tashkil qiluvchi belgilar modda dispozitsiyasida har doim ham aniq va yetarli darajada to'liq berilmaydi. Masalan, jinoyat qonunida zo'rlik belgisi modda dispozitsiyasida to'g'ridan-to'g'ri berilmay, qonun sharhlanganida uning mazmunidan kelib chiqishi, shuningdek, dispozitsiyada boshqa atamalar bilan berilishi yoki og'ir oqibatlar belgisi bilan qamrab olinishi mumkin. Bu holat mazkur belgining turlicha sharhlanishiga olib keladi, zo'rlikning qaysi shakllari tegishli jinoyat bilan

qamrab olinishi, qaysi shakllari qamrab olinmasligi haqidagi savolning tugʻilishiga sabab boʻladi. Qilmishni faqat modda dispozitsiyasidan kelib chiqib kvalifikatsiya qilish imkoniyatining yoʻqligi oqibatida amaliyotda bunday masalalar oʻzining toʻgʻri yechimini topmayapti³⁹.

Butun va qism normalar raqobatida jinoyat doimo sodir etilgan qilmishning barcha faktik belgilarini toʻliq qamrab olgan norma bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Butun va qism normalar raqobatida kvalifikatsiya qilishning bunday hal etilishining prinsipial asosi albatta mantiqan toʻgʻri hisoblanadi. Chunki ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan har bir shaxs oʻzi sodir etgan qilmish uchun toʻliq javobgarlikni nazarda tutuvchi norma bilan javobgar boʻlishi shart.

Sud amaliyotida qilmishni butun va qism normalar raqobati mavjudligida kvalifikatsiya qilish bilan bogʻliq masalalar shubha uygʻotmasa-da, ammo qonunni qoʻllashda ayrim xatoliklar va munozarali holatlar uchrab turadi. Ular koʻproq aniq jinoyat ishi boʻyicha mavjud qilmishning belgilari bunday raqobatga uchraganda raqobatlashayotgan bir necha normadan qaysi biri bilan toʻliq qamrab olinishini aniqlashga bogʻliqdir. Shu bois biz jinoiy-huquqiy normalar raqobatining ushbu turiga xos boʻlgan bir qator xususiyatlarni koʻrib chiqamiz.

Butun va qism normalar raqobati mavjudligida qilmishga huquqiy baho berishda avvalo, ushbu raqobat jinoyat tarkibining qaysi belgilari boʻyicha kelib chiqayotganini aniqlash kerak. Butun va qism normalaridagi raqobat jinoyatning obyekt, obyektiv tomoni, subyekt va subyektiv tomoni boʻyicha yoki bir vaqtning oʻzida ularning bir nechtasi oʻrtasida kelib chiqadi.

Jinoyatning *obyekt boʻyicha*, masalan, ehtiyotsizlik orqasida odam oʻldirish (JK 102-m.) va odam oʻlishiga olib kelgan mehnatni muhofaza qilish qoidalarini buzish (JK 257-m. 2-q. «a» b.) jinoyat tarkiblari bir-biri bilan raqobatda boʻladi. Bunday holatda ikkinchi norma (odam oʻlishiga olib kelgan mehnatni muhofaza qilish qoidalarini buzish) birinchi normaga qaraganda maxsus hisoblanib, JK 257-moddasida nazarda tutilgan jinoyatning obyekt ehtiyotsizlik orqasida odam oʻldirish jinoyati tarkibidan koʻra toʻliqroqdir. Agar JK 102-moddasida nazarda tutilgan jinoyatning obyekt faqat inson hayoti boʻlsa, odam oʻlishiga olib kelgan

³⁹ *Найимов С.С.* Ҳилмишни жиноий-ҳуқуқий нормалар рақобатида квалификация қилишнинг назарий ва амалий масалалари: Юрид. фан. ном. дис... автореф. – Т., 2007. – 12-б.

mehnatni muhofaza qilish qoidalarini buzish jinoyati inson hayoti bilan birga jamoat xavfsizligini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlarga ham zarar yetkazadi. Shuning uchun ko'rsatilgan jinoyat tarkiblari bo'yicha raqobat mavjud bo'lganda JK 257-moddasini qo'llash kerak bo'ladi.

Jinoyatning *obyektiv tomoni bo'yicha* butun va qism normalar raqobatida normalar o'xshash jinoyatlar o'rtasida raqobatlashadi. Masalan, bosqinchilik jinoyati talonchilik bilan taqqoslanganda to'liqroq hisoblanadi; davlat sirini oshkor qilish – davlat siri yoki harbiy sir hisoblangan hujjatlarni yo'qotishga qaraganda; va hokazo.

Jinoyatning obyektiv tomoni bo'yicha raqobat quyidagi holatlardan kelib chiqadi:

a) bitta normada nazarda tutilgan qilmish, boshqa normada belgilangan jinoiy qilmishning biron-bir qismini tashkil etadi (masalan, bezorilikdagi urish-do'pposlash qiynash jinoyati obyektiv tomonining bir qismi hisoblanadi);

b) bitta normada nazarda tutilgan jinoiy oqibat, boshqa normada belgilangan jinoyat oqibatining bir qismini tashkil etadi (masalan, oddiy talon-torojlik ancha, ko'p yoki juda ko'p miqdordagi talon-torojlikning bir qismini tashkil etgan bo'lishi mumkin);

d) normalardan biri zararli oqibatlarga olib kelmaydigan yoki hech bo'lmaganda uni keltirib chiqarishga imkon yaratadigan huquqqa xilof qilmishni nazarda tutadi va bir vaqtning o'zida esa boshqa norma ushbu jinoiy qilmish natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatni qamrab oladi (masalan, JK 255¹-moddasining 1-qismida bakteriologik, kimyoviy va boshqa xil yalpi qirg'in qurollari turlarini ishlab chiqish, to'plash, olish, birovga o'tkazish, saqlash, qonunga xilof ravishda egallash va ular bilan boshqa harakatlarni sodir etish harakatlari uchun javobgarlik belgilanadi. Agar ushbu qilmishlar odam o'lishiga sabab bo'lsa, qilmish ushbu modda 2-qismining «a» bandi bilan qamrab olinadi. Shuningdek, JK 110-moddasining 1-qismida muttasil ravishda do'pposlash yoki boshqacha harakatlar bilan qiynash natijasida jabrlanuvchiga yengil shikast yetkazsa, qilmishda JK 109-moddasida nazarda tutilgan jinoyat oqibati mavjud bo'lsa ham qilmish JKning 110-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi).

Barcha hollarda bunday raqobatda sodir etilgan qilmishning obyektiv tomon belgilarini norma tuzilishiga ko'ra ko'proq qamrab olgan normani qo'llash asosida qilmishga huquqiy baho beriladi (jinoiy qilmish yoki jinoiy oqibat belgilariga ko'ra «kengroq» qamrab oluvchi normalar raqobatlashayotgan norma xususiyatlaridan kelib chiqib baholanadi. Unda ustunlik berilayotgan normaning raqobatlashayotgan normadan ijtimoiy

xavfliligi yuqori bo'lmashligi kerak. Aks holda qilmish jinoyatlar majmui tariqasida kvalifikatsiya qilinadi).

Alohida javobgarlikni nazarda tutuvchi jinoyat tarkibini tashkil qiluvchi ayrim jinoyatlar boshqa bir jinoyatning *sodir etish usuli* sifatida namoyon bo'lgan hollar jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazadi. Bu muammo butun va qism normalar raqobati nuqtai nazardan oson hal etiladi: agar jinoyat sodir etish usulini nazarda tutuvchi norma, butun jinoyatni nazarda tutuvchi norma bilan raqobatda bo'lsa, unday holda kvalifikatsiya qilishda *oxirgi norma* qo'llaniladi. Masalan, agar qiynash qasddan odam o'ldirish jinoyatining usuli sifatida namoyon bo'lsa, ushbu jinoyatlar mustaqil ravishda kvalifikatsiya qilinmasligi kerak. Ushbu normalarning raqobati qasddan odam o'ldirish jinoyati uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi norma foydasiga hal etiladi, chunki qiynash ushbu jinoyatning bir qismini tashkil etadi.

Ushbu umumiy qoidalar aniq jinoyat ishlari bo'yicha sudning qarorlari bilan ham tasdiqlanadi. Masalan, X. ismli shaxsning jinoyat ishi materiallari bo'yicha bosqinchilik (JK 164-m.) va o'ldirish bilan qo'rqitish (JK 112-m.) haqidagi normalarning raqobati mavjud bo'ladi. Bunday holatni O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi bosqinchilik jinoyatining tarkibi o'z xususiyatiga ko'ra o'ldirish bilan qo'rqitishni qamrab olishini belgilab, qo'shimcha JK 112-moddasi bilan kvalifikatsiya qilmagan, chunki bosqinchilik jinoyati o'ldirish bilan qo'rqitishni o'z tarkibi bo'yicha qamrab olib, mustaqil ravishda boshqa jinoyat tarkibi bilan kvalifikatsiya qilishni talab etmaydi.

Jinoyatning *subyektiv tomoni bo'yicha* quyidagicha fikr yuritish mumkin: ayb shakllarining mazmuni nuqtai nazaridan qilmishlar subyektiv tomon belgilari bo'yicha raqobatlashishi mumkin emas, chunki ular hech qaysi birining belgilari boshqasini aks ettirmaydi (faqat ular o'rtasida ayb shakli turlarining belgilari biri-biriga mos kelmasligi mumkin, masalan, «yo'l qo'ygan», demak «xohlamagan», agar shaxs qilmishning ijtimoiy xavflilik xususiyatini «anglamagan», bo'lsa, demak jinoiy beparvolikdan tashqari boshqa ayb shaklining turlari istisno etiladi).

Ayb shakllari doirasida qasdning yo'nalganligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Masalan, agar shaxs O'zbekiston Respublikasining iqtisodiyotiga putur yetkazish maqsadida temir yo'l, dengiz, daryo, havo transporti vositasi yoki aloqa yo'llarini yaroqsiz holatga keltirsa, u holda uning qilmishini JK 263-moddasi (temir yo'l, dengiz, daryo, havo transporti vositasi yoki aloqa yo'llarini yaroqsiz holatga keltirish) bilan emas, balki JK 161-moddasi (qo'poruvchilik) bilan kvalifikatsiya qilish kerak.

Shuningdek, ayrim murakkab vaziyatlar jinoyatning motivlari raqobatlashganda kelib chiqadi. Bunda ta'kidlash kerakki turli motivlar, bitta jinoyatning sodir etilishida birlashishi mumkin emas. Shu bois, jinoyat sodir etishda bir necha birlashgan motivlar mavjud bo'lganda, qilmishni aybdor shaxsning jinoyat sodir etishga bo'lgan ruhiy munosabatidan kelib chiqib, irodaviy belgini tanlab olish nuqtai nazaridan ushbu motiv uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi modda bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyatning *subyekt* bo'yicha butun va qism normalar raqobati umumiy va maxsus normalar raqobati qoidalariga asosan hal etiladi. Masalan, JKning 117-moddasida (xavf ostida qoldirish) nazarda tutilgan jinoyat JK 116-moddasining 2-qismida belgilangan (kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik) jinoyat bilan raqobatlashganda ushbu jinoyatning tuzilishi bo'yicha maxsus subyektini nazarda tutuvchi jinoyat to'liq hisoblanib, jinoyatga huquqiy baho berilayotganda ushbu qoida inobatga olinadi.

Shu bilan ta'kidlash joizki, ayrim hollarda jinoyat tarkibining bir necha elementlari bir vaqtning o'zida raqobatlashishi ham mumkin. Masalan, jabrlanuvchining o'limiga sabab bo'lgan qasddan badanga og'ir shikast yetkazish (JK 104-m. 3-q., «Д» b.) va qasddan odam o'ldirish (JK 97-m.) jinoyatning obyekt (sog'liq – inson hayoti) va subyektiv tomoni bo'yicha (sog'liqqa zarar yetkazishni xohlaydi, o'limga nisbatan shaxsning ruhiy munosabati aybning ehtiyotsizlik shaklida bo'ladi – shaxsni hayotdan mahrum qilishni xohlaydi yoki unga yo'l qo'yadi) raqobatlashadi.

Shuningdek, shaxsning biror jinoyatni sodir etish harakatlari ba'zida qonunda alohida ko'rsatilgan mustaqil jinoyatlarning alomatlari bilan mos kelishi mumkin. Bunday holatda butun va qism normalar raqobati jinoyat sodir etish bosqichlari (jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, jinoyat sodir etishga suiqasd qilish, tamom bo'lgan jinoyat), ya'ni tamom bo'lgan va tamom bo'lmagan jinoyatlar o'rtasida ham yuzaga keladi. Mazkur raqobat turi bir jinoyat tarkibi yoki bir necha jinoyat tarkibi doirasida vujudga kelishi mumkin.

Ma'lumki, jinoyat sodir etishga suiqasd bosqichida jinoiy oqibat bo'lmaydi. Jinoyat sodir etishga tayyorgarlik ko'rish bosqichida esa jinoyatning obyektiv tomonini tashkil qiluvchi harakatlarni bajarish boshlanmagan bo'ladi. O'z navbatida, tamom bo'lgan jinoyatda jinoyat tarkibining barcha belgilari mavjud bo'ladi. Shu sababli bitta jinoyat tarkibi doirasida tamom bo'lgan jinoyatga oid norma butun norma hisoblanib, qilmishni kvalifikatsiya qilishda jinoyatning boshqa bosqichlariga nisbatan ustun xususiyatga ega bo'ladi. Shunday ekan, shaxsning

qilmishida bitta jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, suiqasd qilish va tamom bo'lgan jinoyat belgilari bo'lgan taqdirda mazkur qilmish tamom bo'lgan jinoyat sifatida kvalifikatsiya qilinadi. Jinoyat tamom bo'lganidan so'ng (agar shaxsning harakatida boshqa jinoyat tarkibi bo'lmasa) uni amalga oshirish uchun muqaddam bo'lib o'tgan tayyorgarlik ko'rish yoki suiqasd qilish harakatlarining kvalifikatsiya uchun ahamiyati qolmaydi.

Bir necha jinoyat tarkiblari doirasidagi raqobatda, jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd jarayonida sodir qilingan harakatlar jinoyatning oxirgi bosqichi bilan qamrab olinishi uchun tamom bo'lmagan va tamom bo'lgan jinoyatlarning obyekt va obyektiv tomoni turdosh bo'lishi lozim. Aks holda jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, suiqasd qilishni tashkil qiluvchi harakatlar har doim ham tamom bo'lgan jinoyat tarkibi bilan qamrab olinmaydi va shuning uchun alohida kvalifikatsiyani talab qiladi.

Butun va qism normalar raqobati ishtirokchilikda sodir qilingan mustaqil tarkibli jinoyatlar o'rtasida ham bo'lishi mumkin. Bunday holatda boshqa mustaqil jinoyatning belgilari ishtirokchilikda jinoyat sodir etish va normada bir vaqtning o'zida mavjud bo'ladi. Chunonchi, og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatni sodir etishga o'z maslahatlari bilan yordam bergan shaxsning qilmishida tegishli jinoyatni ishtirokchilikda sodir qilish belgilari, shuningdek jinoyat haqida xabar bermaslik, o'g'irlik jinoyatini sodir etishga dalolat qilib, keyinchalik o'g'irlangan mulkni olgan shaxsning harakatlarida esa, ishtirokchilik va jinoiy yo'l bilan topilgan mulkni olish yoki o'tkazishning belgilari mavjud bo'lishi mumkin.

Ishtirokchilikda sodir qilingan mustaqil tarkibli jinoyatlarga oid butun va qism normalar raqobatida qilmishni kvalifikatsiya qilishda butun norma sifatida ijtimoiy xavflilik darajasi yuqori bo'lgan va aybdorning qasdi hamda maqsadini to'liq aks ettirgan ishtirokchilikka oid normaga ustunlik beriladi.

Shu bilan birga, ta'kidlash joizki, bir necha jinoyat sodir etilganda, agar jinoyatlardan biri boshqasini sodir etish vositasi yoki usuli bo'lib, har ikkala jinoyat belgilari Jinoyat kodeksi tegishli moddasining dispozitsiyasida ko'rsatilgan bo'lsa, qilmish Jinoyat kodeksining faqat og'irroq jinoyat uchun javobgarlik belgilovchi bitta moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak. Bunda qilmishni yengilroq jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi modda bilan qo'shimcha kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi (masalan, xizmat mavqeidan foydalangan holda bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish faqat JK 182-moddasi 2-qismining «g» bandi bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi lozim).

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. *Jinoiy-huquqiy normalar raqobati deganda nima tushuniladi?*
2. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoiy-huquqiy normalar raqobatining ahamiyatini aniqlang.*
3. *Jinoiy-huquqiy normalar raqobatini jinoyatlar majmuidan farqini aniqlang.*
4. *Jinoiy-huquqiy normalar raqobatini kolliziyadan farqini aniqlang.*
5. *Jinoyat tarkibi, jinoyatlar majmui va normalar raqobatining o'zaro munosabatini aniqlang.*
6. *Umumiy va maxsus normalarning o'zaro raqobatida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidasini aniqlang.*
7. *Maxsus normalarning og'irlashtiruvchi holatlarni raqobati mavjudligida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarini aniqlang.*
8. *JK bir moddasining turli qismlari va bandlarida ko'rsatilgan ijtimoiy xavfli qilmishlar shaxs tomonidan sodir etilgan bo'lsa, qanday qoidaga ko'ra kvalifikatsiya qilish kerakligini belgilab bering.*
9. *Jinoiy-huquqiy normalar raqobatining tushunchasi, turlari va uning jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga ta'sirini aniqlang.*
10. *Jinoiy-huquqiy normalar raqobatida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy qoidalarini aniqlang.*
11. *Jinoiy-huquqiy normalar raqobatida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning maxsus qoidalarini aniqlang.*
12. *Ikki maxsus norma raqobati mavjud bo'lganda jinoyatni kvalifikatsiya qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlarni ko'rsating.*
13. *Umumiy va maxsus normalarning raqobatida sanksiyaning nisbiyligi, jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy qoidalarini qo'llashda ahamiyatga egaligini aniqlang.*
14. *Butun va qism normalar raqobati deganda nimani tushunish lozim va u bilan bog'liq bo'lgan kvalifikatsiya qilish qoidalarini tushuntirib bering.*

ALOHIDA TURDAGI JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISHNING XUSUSIYATLARI

1-§. Alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy tavsifi

Ma'lumki, fuqarolar tomonidan hokimiyatga ishonch bildirilishi, shaxs va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning asoslaridan biri hisoblanadi. Ushbu ishonch demokratik davlatchilik prinsiplariga og'ishmay rioya qilish asosida qurilishi, kuchli sud hokimiyati esa ularga rioya qilishning kafolati bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Islom Karimov hokimiyatga ishonch va huquqni muhofaza qilish organlarining mas'uliyatini oshirish to'g'risidagi masalaga to'xtalar ekan, shunday deb ta'kidlaydi: «Hukumatimizdan, joylardagi davlat hokimiyati organlari va korxonalar rahbarlaridan belgilangan maqsadli ko'rsatkichlarni so'zsiz bajarish bo'yicha o'zaro muvofiqlashtirilgan ishlarni doimiy ravishda amalga oshirishni ta'minlash talab etiladi»⁴⁰.

Keltirib o'tilgan prinsipial qoidalar huquqni qo'llovchi organlar zimmasiga jinoyat ishlarini ko'rish jarayonida jinoyatlarni to'g'ri kvalifikatsiya qilinishini amalga oshirish borasida yuksak mas'uliyat yuklaydi. Bu esa huquqni qo'llovchi organlar vakillaridan jinoyatlarni to'g'ri kvalifikatsiya qilishning umumiy, xususiy va yagona qoidalarini bilish va unga rioya qilishni taqozo etadi. Bu qoida asosan Konstitutsiyaviy prinsiplar va O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining umumiy qoidalariga asoslangan holda, uning mazmunidan kelib chiqadi. Demak, JK 4-moddasining 1-qismiga binoan «sodir etilgan qilmishning jinoiyligi, jazoga sazovorligi va boshqa huquqiy oqibatlari faqat Jinoyat kodeksi bilan belgilanadi». Shubhasiz, jinoyat qonunida nazarda tutilmagan qilmishlar jinoyat deb topilishi mumkin emas, chunki bu jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy qoidalaridan birining namoyon bo'lishidan iboratdir.

⁴⁰ *Каримов И. А.* Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т. 19. – Т., 2011. – 244-б.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jinoyat qonunini qo'llashning eng muhim uslublaridan biri hisoblanadi. Shu bois, jinoyat ishini tergov qilishning keyingi jarayoni, uni sudda ko'rish va jazoning turi va miqdorini belgilash to'g'ri kvalifikatsiya qilishga bog'liq hisoblanadi. Shu sababli yuqorida ko'rib chiqilgan qoidalar, qonunda yoki O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumlari qarorlarida ifodalangan yoxud sud amaliyoti va jinoyat huquqi nazariyasida ishlab chiqilgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalariga huquqni qo'llovchilarni aniq va og'ishmay rioya qilishlari muhimligini belgilab beradi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarining mazmuni, sodir etilgan qilmishga jinoiy-huquqiy baho berishda jinoyat qonunini qo'llashning shart-sharoitlari va texnologiyasi qoidalari hisoblanadi. Ushbu qoidalar jinoyat qonunini qanday qo'llash kerakligini tushuntirib beradi va shu orqali jinoyatlarni aniq kvalifikatsiya qilinishiga yordam beradi. Ta'kidlab o'tilgan qoidalar jinoyat qonuniga qo'yiladigan umumiy va alohida talablarni belgilab beradi. Ular bir tomondan, jinoiy-huquqiy normalar va qilmishning faktik holatlari o'rtasida bog'lovchi bo'g'inni ifoda esa, boshqa tomondan, ularni harakatga keltirib Jinoyat kodeksining statik normalari dinamikasiga murojaat etadi, qonunshunos g'oyasini muayyanlashtirilib, batafsil holga keltirib, qonunning so'zi va ruhiga mos kelishga yo'naltiradi. Shu bois huquqni qo'llovchining bunday qoidalarga rioya etishi jinoyatlarni aniq kvalifikatsiya qilish va shu orqali davlatning jinoyat qonunchiligida o'z aksini topgan va mustahkamlangan jinoyatga oid siyosatining amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari nihoyatda ko'p va xilma-xildir, shu sababli ularni amalga oshirish doirasi bir xilda belgilanmaydi. Ular jinoyat qonunini hech bir istisnosiz barcha hollarda yoki ularning ayrimlariga yoxud alohida aniq individuallashtirilgan hollarda qo'llanilishiga tegishli bo'lishi mumkin. O'zining mazmuniga ko'ra bu qoidalar jinoyat huquqining Umumiy qismi instituti bilan bir qatorda jinoyat qonunining Maxsus qismi normalarida nazarda tutilgan ayrim turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish va ularni bir-biridan farqlashga tegishlidir. Qayd etib o'tilganlar jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarining kvalifikatsiyada muhim va zarurligini ifodalaydi. Ko'rib o'tilayotgan qoidalarni miqdoriy mezonlari bo'yicha tasniflashning mantiqiyliigi va maqsadga muvofiqliigi taqozo etiladi. Ularning qoidalari kvalifikatsiya qilinadigan qilmishlarning keng yoki tor doirasiga nisbatan amal qiladi va ulardan huquqni qo'llashda foydalaniladi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning miqdoriy mezoni bo'yicha ajratilishi umumiy, alohida va yagonalik kategoriyasining nisbatiga asoslanadi va shunga ko'ra ko'rsatilgan barcha qoidalarini umumiy, xususiy va yagona turlarga ko'ra tasniflanishi mumkin. Jinoyat qonunining prinsiplari va boshqa umumiy qoidalariga asoslangan holda umumiy qoidalardan kvalifikatsiya qilish jarayonida barcha jinoyatlar uchun istisnosiz foydalanilishini nazarda tutadi.

Xususiy qoidalardan jinoyat huquqining turli (lokal) tarmog'idagi muhim masalalarini hal qilish uchun sodir etilgan qilmishning ayrim tipik hollariga huquqiy baho berishda qo'llaniladi. Kvalifikatsiya qilishning yagona (individual) qoidalaridan esa, jinoyatning aniq turlarini bir-biridan farqlash uchun foydalaniladi⁴¹.

Jinoyat ayrim turlarini kvalifikatsiya qilish uning umumiy, xususiy va yagona qoidalariga ham asoslangan. U umumiy va xususiy qoidalarga tayanadi va ulardan kelib chiqadi hamda ayrim aniq jinoyat turlarini kvalifikatsiya qilishda qo'llanilishi bilan belgilanadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish yagona qoidalarining mazmuni ayrim turdagi jinoyatlarning mezoni bo'lgan qoidalarini ajratish, ushbu jinoyatlarning aniq turi va ularni aralash tarkibli boshqa jinoyatlardan farq qilish kerakligini ifodalaydi. Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatlar tarkibiga kiritish borasida «bittadan ortiq barcha belgilar»ga ega bo'lgan tarkiblarni «to'liq ma'noda aralash deb atash mumkin» degan fikrlar aytilgan, ammo bu fikrning isboti sifatida aralash tarkibga xususan yengillashtiruvchi belgilersiz qasddan odam o'ldirish va onaning o'z chaqalog'ini qasddan o'ldirishi jinoyatlari kiritilgan. Ular bir-biridan jabrlanuvchini (yangi tug'ilgan chaqaloq) tavsiflovchi uchta farq qiluvchi belgisi bilan ajralib turadi. Uning obyektiv tomoni chaqaloqning tug'ilish vaqti yoki tug'ilishi hamon bo'lsa, subyekti esa faqat chaqaloqning onasi bo'ladi. Shu munosabat bilan bir-biridan bir yoki bir necha belgilari bilan farq qiladigan va ajratilishi lozim bo'lgan jinoyat tarkiblarini aralash tarkiblar sifatida ko'rib chiqilishi to'g'ri va asoslidir. Jinoyatlarni yagona qoidasiga ko'ra kvalifikatsiya qilish o'zining mohiyati va ahamiyatiga ko'ra aralash tarkibli jinoyatlarni farqlash qoidasidir. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish yagona qoidasining muhimligi shundaki, u birinchi navbatda, ularning mavjudligi va qo'llanilishi tegishli jinoyat qonuni va jinoyat huquqi konsepsiyalariga ushbu aniq tarkibli jinoyatlarni ular bilan aralash bo'lgan

⁴¹ Жиноятларни квалификация қилишнинг умумий ва хусусий қоидалари ҳамда турлари олдинги мавзуларда кўрсатиб ўтилган (2–8-мавзуларга қаранг).

tarkiblardan farq qilinishini asoslab beradi va shu orqali har qaysi turdagi jinoyatlarning aniq kvalifikatsiya qilinishini ta'minlaydi.

Har qaysi aniq tarkibli jinoyatni aralash tarkibi jinoyatlardan farq qilishning zarurligi jinoyat qonunchiligi normalarining tuzilishi va uning Maxsus qismi normalari dispozitsiyasini shakllantirish mohiyati bilan belgilanadi.

Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning har qanday yagona qoidasi, bir tomondan, jinoyatning berilgan aniq tarkibi, ikkinchi tomondan, u bilan aralash bo'lgan jinoyat tarkiblarini nazarda tutuvchi jinoiy-huquqiy normalarni tahlil qilish va qiyoslash orqali belgilanadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning har qanday yagona qoidasi aniq jinoyat tarkiblarining u bilan aralash bo'lgan barcha belgilarni o'z ichiga oladi, ya'ni bunday belgilar majmui yig'indisidan kelib chiqadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning yagona qoidasining miqdori amalda cheksizdir. Shu munosabat bilan kvalifikatsiya qilishning yagona qoidalarini ajratilgan vaqt davomida barchasini istisnosiz tahlil qilishning ushbu holatda imkoni yo'q va shunga ko'ra, ulardan qo'llanilishi tergov va sud jarayonida xato va qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan ayrimlarini ko'rib chiqish bilan cheklanamiz.

2-§. Alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning yagona qoidalari

Shaxsga qarshi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish. Shaxsga qarshi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda qonunni qo'llash bilan bog'liq bir qancha muammolar kelib chiqadi. Asosan bu muammolar qasddan odam o'ldirishga suiqasd qilish jinoyatini badanga turli darajada shikast yetkazish, o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitishdan; jabrlanuvchining o'limiga olib kelgan badanga og'ir shikast yetkazishni jinoyatini qasddan odam o'ldirish va ehtiyotsizlik orqasida o'ldirishdan; ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirishni qasddan odam o'ldirishdan; ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirishni katus (tasodifiy o'ldirib qo'yish)dan; fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi jinoyatlarni badanga shikast yetkazish va hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish jinoyatlaridan farqlash jarayonida vujudga keladi.

Odam o'ldirishga suiqasd qilish va badanga turli darajadagi shikast yetkazish jinoyatlarini bir-biridan farqlash. Amaliyotda odam o'ldirishga suiqasd qilishni badanga shikast yetkazish jinoyatlarini kvalifikatsiya qilishda badanga turli darajada shikast yetkazishning qasddan odam

o'ldirishga suiqasd qilish kabi kvalifikatsiya qilinish holatlari ko'p uchraydi. Qasddan odam o'ldirish va badanga turli darajada shikast yetkazishni farqlash aybdorning subyektiv tomoni bo'yicha amalga oshiriladi. Shuni qayd etish zarurki, qasddan odam o'ldirishga suiqasd qilish faqat to'g'ri aniq qasd bilan sodir etilishi, ya'ni bunda aybdorning o'zi xatti-harakatlari bilan jabrlanuvchini o'ldirishiga ko'zi yetishi va shuni istashi, biroq unga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra o'lim yuz bermasligida namoyon bo'lishi bilan ifodalanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Qasddan odam o'ldirishga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida»gi 2004-yil 24-sentabr 13-sonli qarorida mazkur muammoga e'tibor qaratilgan bo'lib, unda shunday qayd etilgan: «Qasddan odam o'ldirishga suiqasd qilish faqat to'g'ri qasd bilan sodir etilishi mumkin, chunki bunda aybdor o'z qilmishining ijtimoiy xavfliligini anglagan, jabrlanuvchining o'limiga ko'zi yetgan va uning o'limini istagan bo'ladi, biroq o'lim aybdorga bog'liq bo'lmagan holatga ko'ra (jabrlanuvchining faol qarshiligi, boshqa shaxslarning aralashuvi, jabrlanuvchiga o'z vaqtida tibbiy yordam ko'rsatilganligi va hokazo tufayli) yuz bermaydi.

Shu sababli aybdorning jabrlanuvchini hayotdan mahrum etish niyatida harakat qilgan-qilmaganligini, o'lim yuz berishini istagan-istamaganligini va qanday holatlar istalgan natija yuz berishiga to'sqinlik qilganligini aniqlash zarur».

Aybdor qasdining xususiyati va yo'nalishini aniqlashi uchun sodir etilgan jinoyatning barcha holatlari yig'indisidan kelib chiqishi kerak va xususan jinoyat sodir etish usuli va quroli, miqdori, yetkazilgan shikastning xususiyati va lokallashuvi (masalan, inson uchun hayotiy muhim a'zolarining jarohatlanganligi)ni, aybdorning jinoiy harakatini to'xtatishi sabablari va hokazolarni, shuningdek aybdor va jabrlanuvchining ilgari sodir etgan jinoyatlari hamda keyingi xulq-atvori, ularning o'zaro munosabatlarini hisobga olish lozim.

Ayrim hollarda aybdorning qasдини uning xatti-harakatlari xususiyatidan kelib chiqib ham belgilash mumkin.

Aybdor qasdining qasddan odam o'ldirishga qaratilganligini tavsiflovchi belgilarga: jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish nazariyasida aybdorning jabrlanuvchi hayotiy muhim a'zolarining funksiyalari yoki anatomik yaxlitligining (boshi, bo'yni, ko'kragi, yelkasi) buzilishi; haqiqatan ham o'limga olib kelishi mumkin bo'lgan qurol va vosita qo'llanilganligi; aybdor harakatining intensivligi (zarbaning kuchi, ularning miqdori) kiradi.

Ko'rsatilgan belgilardan birortasining bo'lmashligi (zarbaning hayotiy muhim a'zoning markazga yetkazilganligi; qurol bilan obyektiv ravishda o'ldirish mumkinligi; yetarli darajada kuch va intensivlik bilan yetkazilganligi) sodir etilgan jinoyat usuliga tayangan holda odam o'ldirishda aybdor deb topish yetarli darajada asoslanmagan deb hisoblanadi.

Qasddan odam o'ldirish jinoyatini o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitishdan farqlash. Qasddan odam o'ldirish va o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitishni farqlashda quyidagi holatlarga e'tibor berish taqozo etiladi: a) qo'rqitishda harakat tahdid qilish, jabrlanuvchiga zarar yetkazilishi mumkinligiga xavfsirash uchun asos bo'ladigan darajada ta'sir ko'rsatish orqali sodir etiladi. Aybdor ushbu harakatlari bilan uni qo'rqitish niyatida bo'lmaydi yoki qo'rqituvchi bu harakatlari bilan keyinchalik niyatini amalga oshirish paytida bo'ladi, odam o'ldirishga suiqasd qilish esa o'zining obyektiv xususiyatiga ko'ra jabrlanuvchini hayotdan mahrum qilishga qaratilgan harakat bajariladi; b) o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish sodir etilganida aybdor o'z harakatlari bilan jabrlanuvchining sog'lig'iga haqiqatan ham jiddiy zarar yetkazishi shart emas. Odam o'ldirishga suiqasd singari sog'liqqa zarar yetkazish ham har qanday, hatto badanga og'ir shikast yetkazishgacha bo'lishi mumkin; d) o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitishda aybdor qo'rqitish va aniq harakatni sodir etishni amalga oshirishning haqiqiy imkoniyatiga ega bo'ladi, biroq buning uchun qulay imkoniyatlar bo'lsa-da, uni ixtiyoriy ravishda amalga oshirmaydi. O'ldirishga suiqasd qilish jarayonida xatti-harakat uning ixtiyoriga ko'ra obyektiv sabablarga binoan uziladi.

Qasddan odam o'ldirish va jabrlanuvchining o'limiga olib kelgan badanga og'ir shikast yetkazishni bir-biridan farqlash. Jinoyatlar ushbu tarkiblarining farqi jinoyatning subyektiv tomoni bo'yicha amalga oshiriladi. Odam o'ldirishda o'limga olib keluvchi to'g'ri yoki egri qasdning, badanga og'ir shikast yetkazishda esa faqat badanga shikast yetkazish qasdining bo'lishi talab qilinadi. Jabrlanuvchining o'limiga olib kelgan badanga og'ir shikast yetkazishda aybdorning jinoyat sodir etishga bo'lgan ruhiy munosabati jabrlanuvchining o'limiga nisbatan aybning ehtiyotsizlik shakli sifatida namoyon bo'ladi. Qasddan odam o'ldirish va jabrlanuvchining o'limiga olib kelgan badanga og'ir shikast yetkazishni farqlash jarayonida aybdorning o'z xatti-harakatlari (badanga shikast yetkazish) va uning oqibatlariga (jabrlanuvchining o'limi) bo'lgan subyektiv munosabati aniqlanishi kerak. Bu masala bo'yicha O'zbekiston

Respublikasi Oliy sudining yuqorida eslatib o‘tilgan Plenumi qarorida ko‘rsatib o‘tilganidek: «Qasddan odam o‘ldirish jinoyatini jabrlanuvchining o‘limiga sabab bo‘lgan qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish jinoyatidan farqlash uchun aybdorning qasdi nimaga qaratilganligini, uning o‘z harakatlari oqibati, ya’ni jabrlanuvchining o‘limiga nisbatan subyektiv munosabatini inobatga olish darkor.

Qasddan odam o‘ldirish jinoyatini sodir etayotganda, aybdor shaxsni hayotdan mahrum qilish niyatida harakat qiladi, badanga og‘ir shikast yetkazish shaxsning o‘limiga sabab bo‘lgan hollarda esa, o‘limga nisbatan uning aybi ehtiyotsizlik shaklida ifodalanadi».

Aybdorning qasdi va harakatlarining oqibatiga bo‘lgan munosabatini belgilashda sodir etgan jinoyatining barcha holatlari yig‘indisidan kelib chiqish kerak. Ko‘rib chiqilayotgan jinoyatning faqat obyektiv tomonini tahlil qilgan holda ajratish mumkin emas, chunki qilmishning o‘xshash bo‘lgan obyektiv tomonlari qasddan odam o‘ldirish va jabrlanuvchining o‘limiga olib kelgan badanga qasddan og‘ir shikast yetkazishga ham tegishli bo‘ladi.

Ehtiyotsizlik orqasida odam o‘ldirishni jabrlanuvchining o‘limiga olib kelgan qasddan badanga og‘ir shikast yetkazishdan farqlash. Ko‘rsatib o‘tilgan jinoyat nafaqat umumiy belgi – oqibatning (jabrlanuvchining o‘limi) kelib chiqishiga nisbatan ehtiyotsiz munosabatni, balki ko‘rib o‘tilayotgan tarkiblarning farqlarini ham ajratishda e’tiborga olinishi zarur.

Avvalo jinoyatning subyektiv tomoniga tavsif berishdagi farqlar haqida JK 104-moddasi 3-qismining «d» bandi bo‘yicha quyidagi sharoitlarda javobgarlik kelib chiqadi, ya’ni aybdor huquqqa xilof xatti-harakat sodir eta turib, jabrlanuvchining badaniga og‘ir shikast yetkazishiga ko‘zi yetadi va shuni istaydi hamda bila turib bunday oqibatning kelib chiqishiga yo‘l qo‘yadi.

Agar aybdor jabrlanuvchining badaniga og‘ir shikast yetkazish doirasidan chetga chiqmagan holda uning sog‘lig‘iga ziyon yetkazish imkoniyatiga ko‘zi yetgan bo‘lsa, JK 104-moddasi bo‘yicha javobgarlik kelib chiqadi. Bu badanga o‘rtacha og‘irlikdagi shikast yetkazish, yengil shikast yetkazish, urish, kaltaklash va hokazolar bo‘lishi mumkin.

Bundan tashqari sud amaliyotining tahlili jabrlanuvchining o‘limiga olib kelgan ehtiyotsizlik va jabrlanuvchining o‘limiga olib kelgan badanga og‘ir shikast yetkazish o‘rtasidagi sababiy bog‘lanishning rivojlanishi haqida, xulosa qilish imkonini beradi.

Ehtiyotsizlik oqibatida o‘lim kelib chiqishida badanga og‘ir shikast yetkazishning o‘limga olib kelishi odatda, aybdorning dastlabki xatti-

harakatlari (urish, turtib yuborish va boshqa harakatlar)dan vujudga kelmaydi, balki keyingi bir qator sabab-oqibat natijasida ro'y bergan harakatlar (yiqilish, urish, turtib yuborish va hokazolarda olingan shikastlar)dan kelib chiqishi mumkin. Masalan, aybdor jabrlanuvchining yuziga mushti bilan urib yengil shikast yetkazadi. Zarba natijasida jabrlanuvchi yiqiladi va beton yuzasiga urilish natijasida bosh suyagining gumbazi va asosi darz ketadi hamda bosh miyasiga ziyon yetib, jabrlanuvchining o'limiga sabab bo'ladi.

Jabrlanuvchining o'limiga olib kelgan jinoiy xatti-harakatni kvalifikatsiya qilish ehtiyotsizlik oqibatida o'lim kelib chiqishi sifatida baholanadi va faqat aybdor jabrlanuvchining na o'limi kelib chiqishiga, na uning badaniga og'ir shikast yetkazishga qasdi bo'lmagan va hatto bunday xatti-harakatga yo'l qo'ymaganligi aniqlangan hollardagina JK 102-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Qasddan odam o'ldirishning ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirishdan farqlash. Ushbu tarkibni ajratish muammosi asosan aybdorning jabrlanuvchining o'limi kelib chiqishida to'g'ri qasdi bo'lmagan hollarda, o'z xatti-harakatining natijasi o'lim bilan tugashiga ko'zi yetgan, biroq shunga qaramay jabrlanuvchining o'limiga olib keluvchi xatti-harakatini davom ettirgan hollarda kelib chiqadi. Bunday hollarda mazkur jinoyatlarni bir-biridan farqlash jinoyat tarkibini subyektiv tomoni bo'yicha amalga oshiriladi.

Qasddan odam o'ldirishning egri qasd bilan sodir etilishi jabrlanuvchining o'limiga olib kelish shaklidagi oqibatga bila turib yo'l qo'yilishi, unga bo'lgan munosabatda shaxsning befarqligi bilan tavsiflanadi. Aybdor jabrlanuvchining taqdiri uchun hech qanday faol harakati bilan ishtirokini namoyon etmaydi.

Jinoiy o'z-o'ziga ishonish natijasida sodir etiladigan jinoyatlarda esa aksincha, oqibatning kelib chiqishini faol ravishda istamaslik, undan qutulishga intilish, aybdorning fikricha, ushbu oqibatning kelib chiqishiga to'siq bo'luvchi holatlarning haqiqatan ham mavjudligiga umid bog'lashga xosdir. Jinoiy oqibat hisob-kitobning asossizligi, oxirigacha o'ylanmaganligi, ruhiy kuchni yetarli darajada ishga solinmaganligi natijasida kelib chiqadi. Agar aybdor butun e'tiborini namoyon qilganida edi, u holda tavakkalning nihoyatda yuqori ekanligi va uning oqibatni bartaraf etishga bo'lgan ishonchini umuman oqlab bo'lmasligi borasida bir qarorga kelgan bo'lar edi. Fikrimizni asoslash uchun misol keltiramiz. Fuqaro A. JK 248-moddasining 1-qismi va 97-moddasi 1-qismi bo'yicha hukm qilingan.

U o‘qotar qurol tayyorlaganligi va saqlaganligi hamda quyidagi holatlarda qasddan odam o‘ldirganligi uchun aybdor deb topilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining jinoyat ishlari bo‘yicha sud hay‘ati O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokurori o‘rinbosari tomonidan A.ning harakatlarini JK 102-moddasi bo‘yicha qaytadan kvalifikatsiya qilish to‘g‘risida chiqarilgan protestini qondiradi. Ish materiallaridan ko‘rinib turibdiki, xususan jinoyat joyi va chizmasini ko‘zdan kechirish bayonnomasida qayd etilganidek, o‘q uzilishi vaqtida mahkum va jabrlanuvchi o‘rtasidagi masofa 205 metrni tashkil qilgan va ularni qariyb ikki metrli qamishzorli hovuz yoqasidan jabrlanuvchi G. o‘tgan devor ajratib turgan. A. 25 noyabr kuni soat 19 dan 30 daqiqa o‘tganda o‘q uzgan, bu vaqtda esa kun qorong‘i bo‘lgan.

Bunday holatlarda A. ehtiyotsizlik tufayli o‘limning kelib chiqishi uchun javobgarlikka tortilishi kerak, chunki u devor tomonga o‘q uzish orqali o‘z harakati bilan ijtimoiy xavfli oqibat kelib chiqishiga ko‘zi yetgan, biroq bila turib ehtiyotkorlik choralariga rioya qilmagan, asossiz ravishda ularning bartaraf etilishiga umid bog‘lagan. Mahkumning bu xatti-harakatlari uning ehtiyotsizlik shaklidagi ayb ekanligidan dalolat beradi va sud tomonidan asossiz ravishda qasd sifatida baholangan.

Tasodifiy o‘limga olib kelgan ehtiyotsizlik tufayli kelib chiqadigan jinoyatlarni bir-biridan farqlash. Tasodifiy o‘lim kelib chiqishi aybning yo‘qligi bilan ifodalanadi. Bu esa avybsiz holda zarar yetkazishni anglatadi. Aybsiz holda zarar yetkazishda aybdorning jinoyat sodir etishga bo‘lgan ruhiy munosabi jabrlanuvchining o‘limi kelib chiqishiga oldindan ko‘zi yetmasligida va (yoki) ko‘zi yetishi lozim ham bo‘lmagan sharoitda bo‘ladi. «Lozim» – normativ mezon bo‘lib, ularning turli ijtimoiy normalardan (qonun, maxsus qoidalar, kasbiy, xizmat va boshqa vazifalar, ijtimoiy turmushning umummajburiy qoidalaridan) kelib chiqishini, shaxs majburiy bo‘lgan ehtiyot choralariga rioya qilishda o‘z qilmishining ijtimoiy xavfli oqibatlari kelib chiqishiga ko‘zi yetishi lozimligini bildiradi. Oqibatga ko‘zi yetish majburiyatining bo‘lmasligi, shaxsning uni haqiqatan ham yetkazganlikda bo‘lgan aybini istisno etadi. «Ko‘zi yetishi mumkin» – subyektiv mezon bo‘lib, shaxsning aniq vaziyatdagi shaxsiy qobiliyati va individual sifatlari (jismoniy rivojlanishi, ma’lumoti darajasi, kasbiy va hayotiy tajribasi, sog‘lig‘ining holati va hokazolar)ni o‘z qilmishining oqibatiga ko‘zi yetishi (jabrlanuvchining o‘limi)ni hisobga olishni bildiradi. Oqibatga ko‘zi yetishi uchun subyektiv imkoniyatning yo‘qligi, ularni haqiqatan yetkazganlik uchun shaxsning aybini istisno qiladi. Masalan, o‘lim yuz berganligida aybsizlik uchun fuqaro D.ga

nisbatan qo'zg'atilgan jinoyat ishi misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. Uning harakatlarida jinoyat tarkibining yo'qligi munosabati bilan qo'zg'atilgan jinoyat ishi asosli ravishda to'xtatilgan.

Shunday qilib, D. o'zining kuyovi J.ni kuchli mast holda uchratib uni uyiga olib borib qo'yishga harakat qiladi. Ammo J. qarshilik ko'rsatib uning qo'lidan chiqib ketishga urinadi va qoqilib ketib yiqiladi. Yiqilish vaqtida D.ni J. o'ziga tortadi. Shunda ularning ikkisi ham asfalt ustiga yiqiladi. D. yiqila turib, J.ning ko'kragi va qorin sohasiga tizzasi bilan turtib, bosib tushadi. D.ning vazni 120 kilogramdan ortiq bo'lganligi sababli J.ning o'ng qovurg'asini sindiradi va jigarini ezib yuboradi hamda J. shundan vafot etadi.

Ish materiallaridan ko'rinib turibdiki, D. J.ning ustiga yiqilib tushishi, bunda tizzasi bilan jabrlanuvchining qorni va ko'kragiga turtib yuborishi hamda buning natijasida uning vafot etishiga nisbatan bo'lgan holatlarni oldindan bilmagan va albatta unga ko'zi yetmagan. Ish bo'yicha bunga oldindan ko'zi yetishi mumkin bo'lmagan vaziyat mavjud bo'lgan. Shubhasiz, D. bunday holatda o'lim kelib chiqqanligi uchun javobgarlikka tortila olmaydi, chunki bu o'rinda shaxsga aybsiz holatda zarar yetkazigan.

Odam savdosi jinoyatini kvalifikatsiya qilish. XX asrning oxirlariga kelib odam savdosi butun insoniyatga qarshi asosiy tahdidlardan biri bo'lib qoldi. Odamdan ekspluatatsiya maqsadlarida foydalanish bilan bog'liq jinoyatlarning oshib borishi tendensiyasi, bunday ijtimoiy xavfli qilmishlar pirovard natijada jamiyatning demokratik negizlariga tajovuz qilishi bilan milliy xavfsizlikka ham tahdid soladi. Shu munosabat bilan, O'zbekiston odam savdosiga qarshi kurashishga oid qator xalqaro hujjatlarni, jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining «Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash to'g'risida»gi Konvensiyasini, uning ushbu Konvensiyasini to'ldiruvchi «Odam savdosi, ayniqsa ayollar va bolalar savdosini oldini olish hamda unga chek qo'yish va uning uchun jazolash haqida»gi Protokolni ratifikatsiya qildi, «Odam savdosiga qarshi kurashish to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi va xalqaro huquq normalarini milliy qonunchilikka implementatsiya qilishga doir tegishli o'zgartirishlar kiritdi.

O'zbekiston Respublikasida inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmatini va boshqa tabiiy huquqlari eng oliy qadriyat bo'lib, ularni ta'minlash Konstitutsiya bilan kafolatlanadi. Qonunda odam savdosi uchun jinoiy javobgarlik belgilanganligi shaxs erkinligining konstitutsiyaviy kafolatlaridan biri hisoblanadi.

Jinoyat kodeksi 135-moddasining birinchi qismi dispozitsiyasi mazmuniga ko'ra, odam savdosi deganda, odamni olish-sotish yoxud

odamni undan foydalanish maqsadida yollash, tashish, topshirish, yashirish yoki qabul qilish tushuniladi.

Odamning olish-sotish tariqasidagi savdosi uning bir shaxs tomonidan boshqasiga pul, boshqa moddiy qimmatliklar, mulkiy xususiyatga ega xizmatlar, mulkiy yoki pul shaklidagi qarzdan voz kechish va h.k.lar sifatidagi haq evaziga berilishi to'g'risida yozma yoki og'zaki bitim tuzilishini nazarda tutadi. Bunday ko'rinishdagi odam savdosida odamning qanday maqsadlarda sotib olinganligi (sotilganligi) huquqiy ahamiyat kasb etmaydi.

Shaxs odamni uning evaziga haq olinganidan so'ng topshirish sharti bilan sotishga va'da berib, biroq oldindan uning qasdi moddiy qimmatliklarni egallashga qaratilgan va unda bitim shartlarini bajarish niyati bo'lmagan hollarda uning harakatlari firibgarlik tarkibini tashkil etadi, oluvchining harakatlari esa sotib olish tariqasidagi odam savdosiga suiqasd sifatida kvalifikatsiya qilinadi.

Odamni olish sotish tariqasidagi savdosidan farqli ravishda, Jinoyat kodeksining 135-moddasida nazarda tutilgan boshqa barcha hollar (yollash, tashish, topshirish, yashirish, qabul qilish)da jinoiy javobgarlik yuzaga kelishining zarur sharti odamdan foydalanishga qaratilgan maqsadning mavjudligi hisoblanadi.

Odamdan foydalanish deganda, boshqa shaxslarning fohishaligidan foydalanish yoki ulardan shahvoniy foydalanishning boshqa shakllari, majburiy mehnat yoki xizmatlar, qullik yoki qullikka o'xshash odatlar, erksiz holat yoxud inson a'zolari yoki to'qimalarini ajratib olish tushuniladi.

Odam mehnati va xizmatlaridan mehnat, fuqarolik qonunchiligi normalariga muvofiq (masalan, qurilish yoki maishiy pudrat, haq evaziga xizmat ko'rsatish, yo'lovchi va yuk tashish, transport ekspeditsiyasi va h.k. shartnomalar bo'yicha) foydalanilgan barcha hollarda odam ekspluatatsiyasi mavjud bo'lmaydi. Bunday huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarmaslik bilan bog'liq nizolar fuqarolik sud ishlarini yuritish tartibida hal etilishi kerak.

Odam savdosiga oid ishlarni tergov qilish yoki ko'rishda tergov organlari va sudlar quyidagi tushunchalarni aniq farqlashlari lozim:

yollash deganda, odamdan foydalanish maqsadida aldash yoki ishontirish yo'li bilan uni biron bir faoliyat bilan shug'ullanishga jalb etishga qaratilgan faoliyat (shaxslarni qidirish, ular bilan muzokara yuritish va h.k.) tushuniladi;

tashish deganda, odamni olish sotish bitimi tuziladigan (ijro etiladigan), boshqa shaxsga topshiriladigan joyga yoki undan foydalanish maqsadida foydalaniladigan joyga har qanday usulda yetkazib berish tushuniladi. Bunda yetkazib beriladigan shaxs odam savdosini amalga oshirish uchun mo'ljallanganligi tashuvchiga oldindan ma'lum bo'lishi lozim. Tashish bitta aholi punkti doirasida ham, O'zbekiston Respublikasidan tashqariga chiqish bilan bog'liq tarzda ham amalga oshirilishi mumkin;

topshirish odamni boshqa shaxsga undan foydalanish maqsadida jismoniy tarzda berishda ifodalanadi;

yashirish jabrlanuvchini hokimiyat vakillaridan, qarindoshlaridan yoki uning taqdiridan manfaatdor boshqa shaxslardan har qanday joyda xufiya saqlashda ifodalanadi;

qabul qilish odamdan foydalanish maqsadida uni egallash va o'z tasarrufiga olish (masalan, hadya tariqasida, vaqtincha tekin foydalanish uchun yoki qarz evaziga va h.k.)ni anglatadi (odamni sotib olish hollari bundan mustasno).

Jinoyat kodeksi 135-moddasining birinchi qismi dispozitsiyasida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi formal bo'lib, jinoyat odamni olish sotish bitimi tuzilgan yoki qonunning mazkur moddasida ko'rsatilgan boshqa qilmish sodir etilgan paytdan tugallangan hisoblanadi.

Agar yuqorida ko'rsatilgan harakatlar a) o'g'irlash, zo'rlik ishlatish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish yoxud majburlashning boshqa shakllarini qo'llash orqali; b) ikki yoki undan ortiq shaxsga nisbatan; d) ojiz ahvoldaligi aybdorga ayon bo'lgan shaxsga nisbatan; e) aybdorga moddiy jihatdan yoki boshqa jihatdan qaram bo'lgan shaxsga nisbatan; f) takroran yoki xavfli retsivist tomonidan; g) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib; h) xizmat mavqeidan foydalangan holda; i) jabrlanuvchini O'zbekiston Respublikasining Davlat chegarasidan olib o'tgan holda yoki uni chet elda qonunga xilof ravishda ushlab turgan holda; j) qalbaki hujjatlardan foydalangan holda, xuddi shuningdek jabrlanuvchining shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarni olib qo'ygan, yashirgan yoxud yo'q qilib yuborgan holda; y) kishi a'zolarini kesib olib, boshqa kishiga ko'chirish (transplantat) maqsadida sodir etilgan bo'lsa JK 135-moddasi 2-qismining tegishli bndlari bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Shuningdek, ushbu harakatlar a) o'n sakkiz yoshga to'lmaganligi aybdorga ayon bo'lgan shaxsga nisbatan; b) jabrlanuvchining o'limiga yoki boshqa og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa; d) o'ta xavfli retsivist tomonidan va e) uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini

ko‘zlab sodir etilgan bo‘lsa, JK 135-moddasi 3-qismining tegishli bandlari bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyat kodeksi 135-moddasi ikkinchi qismining «z» bandida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etishda aybdor jabrlanuvchini O‘zbekiston Respublikasidan tashqariga yoki uning hududiga davlat chegarasi orqali (qonuniy yoki qonunga xilof tarzda) tashiydi yoki boshqa tarzda o‘tkazadi yoxud shaxsni uning erkiga zid ravishda xorijiy davlat hududida ushlab turadi.

Jabrlanuvchini chet elda qonunga xilof ravishda ushlab turish uning O‘zbekiston Respublikasi hududiga qaytishi yoki O‘zbekiston Respublikasi diplomatik yoki konsullik muassasalari bilan aloqa bog‘lash imkoniyatidan mahrum qilinishida namoyon bo‘ladi.

Ta’kidlash joizki, Jinoyat kodeksi 135-moddasining uchinchi qismi «b» bandi bo‘yicha jinoiy javobgarlik, faqat odam savdosida obyekt sifatida ishtirok etgan shaxsning o‘limi yoki boshqa og‘ir oqibatlar ehtiyotsizlik tufayli sodir bo‘lgan taqdirdagina kelib chiqadi.

Boshqa og‘ir oqibatlar sifatida, jumladan jabrlanuvchining o‘zini o‘zi o‘ldirishi, unga tanosil yoki OIV/OITS kasali yuqtirilganligi, ruhiy holati buzilishi va h.k. tan olinishi mumkin.

Odam savdosi jinoyati Jinoyat kodeksi 135-moddasining ikkinchi qismi «ж», «з», «и», «к» bandlari, uchinchi qismining «b» bandi bilan kvalifikatsiya qilinganda, qilmishni Jinoyat kodeksi mazkur jinoyatlar uchun javobgarlik belgilovchi moddalari bilan qo‘shimcha kvalifikatsiya qilishga, faqat qonunning boshqa normasida Jinoyat kodeksining 135-moddasi tegishli qismi sanksiyasida belgilangan jazodan og‘irroq jazo belgilangan hollardagina yo‘l qo‘yiladi.

Agar odam savdosida shaxsning badaniga qasddan og‘ir shikast yetkazilgan bo‘lsa, qilmish Jinoyat kodeksining 135-moddasi ikkinchi qismining «a» bandi bilan qamrab olinmaydi. Bunday hollarda aybdorning harakatlari Jinoyat kodeksi 104-moddasining tegishli qismi bilan qo‘shimcha kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi jinoyatlarni badanga shikast yetkazish va hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste’mol qilish jinoyatlaridan farqlash. Fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida ko‘pincha ularni fuqarolarning turar joyi daxlsizligini buzish (JK 142-m.) va badanga turli og‘irlikda shikast yetkazish (JK 104, 105, 109, 110-moddalari) hamda mehnat huquqining buzilishi (JK 148-m.) va hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste’mol qilish jinoyatlaridan farqlashda qiyinchiliklar kelib chiqadi.

JK 142-moddasida nazarda tutilgan jinoyatning mohiyatini tushunish uchun fuqarolarning qonun bilan kafolatlangan erkinliklarini ta'minlashdan iborat turar joyi daxlsizligini aniqlab olish zarur. Fuqaroning turar joyiga (shubhasiz, zo'rlik ishlatmay) ruxsatsiz kirishga faqat qonunda nazarda tutilgan istisnoli hollardagina yo'l qo'yiladi. Bu JPKning 158–168-moddalariga muvofiq amalga oshiriladigan tintuv yoki olib qo'yish yoxud mulkni band qilish (JPK 290-m.) yoki sudning qaroriga binoan majburiy ko'chirish bo'lishi mumkin. Qonunda maxsus qayd etib o'tilmagan boshqa barcha hollarda turar joyga faqat unda yashovchi shaxsning roziligiga ko'ra kirish mumkin. Turar joyga unda yashovchi shaxsning roziligisiz noqonuniy kirish, agar bu harakat zo'rlik ishlatish bilan birga amalga oshirilsa, jinoyat sifatida baholanadi. JKning 142-moddasiga ko'ra zo'rlik ishlatish deganda turtib yuborish, qo'lni qayirish, musht bilan urish, kaltaklash, badanga yengil yoki o'rtacha og'irlikda shikast yetkazish tushuniladi. Demak, agar turar joyga kirish ko'rsatib o'tilgan turdagi zo'rlik ishlatish bilan birga kelsa, JKning faqat 142-moddasini qo'llash kerak bo'ladi. Bunday hollarda aybdorning harakatlarini JKda nazarda tutilgan badanga ko'rsatilgan og'irlikdagi shikast yetkazish jinoyatlari jami bilan kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi. Kvalifikatsiya qilishning mazkur qoidasi JKning 142-moddasida bayon qilingan quyidagi jinoiy jazolanadigan harakat, ya'ni «turar joyga unda yashovchi shaxsning roziligisiz noqonuniy kirish, zo'rlik ishlatish orqali sodir etilganda» degan qoidaga asoslanadi.

Ko'rib chiqilayotgan jinoyating subyekti 16 yoshga to'lgan aqli raso jismoniy shaxs hisoblanadi. Agar turar joyga noqonuniy kirish mansabdor shaxs tomonidan zo'rlik ishlatish bilan birgalikda sodir etilsa, u holda qilmishni hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi JK 205-moddasi bilan qo'shimcha kvalifikatsiya qilish mumkin. Kvalifikatsiya qilishning ushbu qoidasi turar joyga noqonuniy kirishning zo'rlik ishlatish bilan birgalikda kelishi hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish shakllaridan biri, ammo subyektning holati JK 206-moddasida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi zarur elementini tashkil etadi va JK 142-moddasidagi harakatlar doirasidan chetga chiqadi, deb asoslanadi. Mehnatga bo'lgan huquqning buzilishi va hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilishni farqlashda JK 148-moddasida nazarda tutilgan jinoyat subyektining alohida xususiyatlariga e'tibor qaratish taqozo etiladi. Ular faqat davlat organlari yoki jamoat birlashmalarida ishlaydigan shaxslar bo'lishi mumkin. Mehnatga bo'lgan huquqning buzilishida faqat ishga qabul qilish

va undan bo'shatishga haqli bo'lgan mansabdor shaxslar javobgar bo'lishlari mumkin. Demak, mehnatga bo'lgan huquqning buzilishi hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilishning umumiy tarkibiga nisbatan maxsus tarkib hisoblanadi va shuning uchun ham bunday hollarda qilmishni JK 205-moddasi bilan qo'shimcha kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi, ya'ni bu erda faqat maxsus norma qo'llanilishi kerak bo'lgan umumiy va maxsus normalar raqobati to'g'risida so'z yuritiladi. Agar mehnatga bo'lgan huquqning buzilishi oqibatida huquq bilan muhofaza etiladigan manfaatlarga ko'p miqdorda zarar yoki jiddiy ziyon yetkazilgan taqdirda. maxsus norma (JK 148-m.) bilan qamrab olinmaydi va qilmishni JK 205-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish.

Tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan davlat va dunyo xalqlarining tinch va osoyishta turmushi asoslarini, shuningdek insoniyatning tinchligi va xavfsizligini qo'riqlash uchun xalqaro huquq prinsiplarini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qiluvchi ijtimoiy xavfli qilmishni o'zida ifoda etadi. Bu guruhdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish jarayonida terrorizmni shaxsni garov sifatida tutqinlikka olish (JK 245-m.), tovlamachilik (JK 165-m.) va odam o'g'irlash (JK 137-m.)dan farqlash vaqtida qiyinchilik yuzaga keladi. Terrorizmni shaxsni garov sifatida tutqunlikka olishdan farqlashni subyektiv tomon bo'yicha, aniqrog'i ularning maqsadlari bo'yicha amalga oshirish kerak. Agar zo'ravonlik harakatlari terrorizm uchun xos bo'lib, xalqaro munosabatlarni murakkablashtirish, davlat xavfsizligini izdan chiqarish, urush va qurolli nizo chiqishiga ig'vo qilish, vaziyatni izdan chiqarish, aholini qo'rqitish, davlat yoki jamoat arbobining, shunga tenglashtirilgan hokimiyat vakilining siyosiy yoki boshqa ijtimoiy faoliyatiga to'sqinlik qilish bilan sodir etilsa, qilmishni JK 155-moddasi bo'yicha kvalifikatsiya qilish zarur. Kvalifikatsiya qilishning bunday qoidasi O'zbekiston Respublikasining «Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida»gi 2000 yil 15 dekabr qonuni va JK 155-moddasi dispozitsiyasida ifoda etilgan terrorizmga tushuncha berilgan mazmunidan kelib chiqadi.

Shaxsni garov sifatida tutqunlikka olishda aybdorning maqsadi boshqa bo'ladi: davlatni, xalqaro tashkilotni, jismoniy yoki yuridik shaxsni biror-bir, masalan, garovdagilarni ozod qilish sharti singari xatti-harakatni sodir etish yoki uni sodir etishdan saqlanishga majbur etishdan iborat bo'ladi. Terrorizm albatta, davlat yoki jamoat arbobi yoxud hokimiyat vakiliga zo'rlik ishlatish, hayotiga suiqasd qilish, badaniga shikast yetkazish bilan

bog‘liq bo‘ladi, ammo shaxsni garov sifatida tutqunlikka olishda bunday harakatlarni sodir etilmasligi ham mumkin.

Terrorizmni JK 165-moddasida nazarda tutilgan tovlamachilikdan farqlash uchun ham maqsadni aniqlab olish zarur. Tovlamachilik faqat g‘arazli maqsadda sodir etiladi va o‘zganing mulki yoki o‘zganing mulkiga bo‘lgan huquqni, mulkiy foydani berishni talab qilish yoxud shaxsga yoki jabrlanuvchining yaqinlariga nisbatan zo‘rluk ishlatish, mulkni nobud qilish yoki jabrlanuvchi uchun sir saqlanishi lozim bo‘lgan ma‘lumotlarni oshkor qilish bilan qo‘rqitib, mulkiy xususiyatdagi harakatlarni sodir etish, yohud jabrlanuvchiga mulkni yoki mulkka bo‘lgan huquqini berishga majbur qiluvchi sharoit yaratishdan iborat bo‘ladi. Tovlamachilikda zo‘rluk kelgusida bajarilishi mumkin, terrorizm esa, zo‘rluk ishlatish, shu jumladan davlat, jamoat arbobi yoki hokimiyat vakilining hayotiga suiqasd qilish, mulkini yo‘qotish bevosita ijro etilishi mumkin.

Terrorizmni JK 137-moddasida nazarda tutilgan odam o‘g‘irlashdan farq qilishda ham maqsadning bo‘lishi zarur. Odam o‘g‘irlashda asosiy maqsad g‘arazli yoki boshqa past niyatlarda, jumladan o‘ch olish, o‘z irodasini o‘g‘irlangan ixtiyoriga bog‘lash va hokazo maqsadlarda ifodalanadi. Odam o‘g‘irlashda jinoyat obyekti sifatida terrorizmga xos bo‘lgan tinchlik va xalqaro xavfsizlik emas, balki shaxsning erkinligi, sha‘ni va qadr-qimmatini namoyon bo‘ladi. o‘g‘irlashda nafaqat davlat, jamoat arbobi yoki hokimiyat vakili, balki har qanday shaxs jabrlanuvchi bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, odam o‘g‘irlashda uning ustidan bo‘ladigan zo‘ravonlik harakati terrorizmga bo‘ladigan zo‘ravonlikdan jiddiy farq qiladi.

Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish. O‘zganing mulkini talon-toroj qilish iqtisodiyot sohasida amal qiladigan ijtimoiy munosabatlarga bo‘ladigan eng xavfli tajovuzni tashkil etadi va ularni kvalifikatsiya qilish muayyan qiyinchiliklar tug‘diradi. Jinoyatni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilish uchun talon-torojning umumiy belgilarini bilish zarur.

O‘zgalarning mulkini talon-toroj qilish bilan bog‘liq bo‘lgan jinoyatlarning aralash tarkibli jinoyatlardan farq qiluvchi umumiy belgilari quyidagilar hisoblanadi: a) tajovuz obyekti va talon-toroj predmeti; b) mulkni mulkdor yoki boshqa shaxsdan noqonuniy va qaytarmaslik sharti bilan olib qo‘yish; v) mulkni aybdor yoki boshqa shaxslarning foydasiga o‘tkazish; g) g‘arazni niyatning mavjudligi. Ulardan hatto bittasining bo‘lmasligi ham qilmishni talon-toroj deb topilishi mumkinligini istisno etadi. Masalan, aybdor shaxs tomonidan egasi muayyan tashkilot yoki xususiy shaxs bo‘lgan va unga

etib kelishi kerak bo'lgan mulkni aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish orqali ushlab qolish.

JK 170-moddasining aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan mulkiy zarar yetkazishni nazarda tutuvchi qilmishning boshqa zarur belgilari ham ifodalanganligi sharti bilan kvalifikatsiya qilinishi kerak bo'ladi. Kvalifikatsiya qilishning bu qoidasi shunday asoslanadiki, talon-toraj predmeti faqat shu mulkdorning yoki boshqa shaxsning xususiy mulki yoki tasarrufida bo'lgan mavjud mulk: u aynan mulkdor va mulk egasi tasarrufiga kelib tushishi lozim bo'lgan mulklar bo'ladi. Egasiga berilishi mo'ljallangan mulkning uning tasarruf qilishi uchun yetib kelmasligi, olib qo'yilishi, yoki o'zlashtirib yuborilishini talon-toraj sifatida baholanishi mumkin emas. Mulkni xususiy mulk egaligiga yetib kelishi tegishli tartibda uni kirim qilish bilan belgilanadi.

Talon-toraj qilishning obyektiv tomoni belgilarini to'g'ri aniqlab olish ham foydadan xoli emas. Bu moddiy boyliklarning noqonuniy ravishda va qaytarmaslik maqsadi bilan mulk egasidan aybdor ixtiyoriga o'tishi natijasida bo'ladigan faol harakatdir. Shundan kelib chiqib o'zga mulkdan, uni o'zlashtirish maqsadini nazarda tutmagan holda vaqtincha foydalanishni talon-toraj sifatida baholab bo'lmaydi. Masalan, savdogarga biror-bir buyumni sotib olishni taklif qilinishi va u yonida puli bo'lmaganligi tufayli keyinchalik joyiga qo'yish maqsadini nazarda tutib, savdodan tushgan puldan olganligi holatini shunday baholash mumkin. Savdogarning harakatida qaytarmaslik, g'araz motiv va noqonuniy boyish niyati bo'lmagan va bu talon-toraj tarkibining yo'qligini qayd etish imkonini beradi.

O'zganing mulkini talon-toraj qilishni ya'ni talonchilik va bosqinchilikdan jinoyatlarini bir-biridan farqlash muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Qonunga muvofiq ochiqdan-ochiq, zo'rlik ishlatmasdan yoki hayot va sog'liq uchun xavfli bo'lmagan zo'rlik ishlatib, o'zganing mulkini talon-toraj qilish talonchilik deb topiladi. Bosqinchilik o'zganing mulkini talon-toraj qilish maqsadida hujum qilib, hayot va sog'liq uchun xavfli bo'lgan zo'rlik ishlatish bilan sodir etiladi. Zo'rlik ishlatish bilan bo'ladigan talonchilik va bosqinchilikdagi farqlar, avvalo, zo'rlik ishlatish intensivligining turlicha ekanligi bilan ifodalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumida qayd etib o'tilganidek: «O'zgalar mulkini talonchilik va o'g'irlik bilan egallagan va aybdordan bu mulkdan o'z xohishicha foydalanish va uni ishlatish imkoniyatiga ega bo'lgan vaqtdan boshlab, bosqinchilik esa jabrlanuvchining hayot va

sogʻligi uchun xavfli boʻlgan zoʻrlik ishlatish yoki shunday zoʻrlik ishlatish bilan qoʻrqitib hujum boshlangan vaqtdan boshlab, tugallangan hisoblanadi.

Hayot uchun xavfli boʻlgan zoʻrlik ishlatish deganda, uning ishlatilishida jabrlanuvchining hayoti uchun xavfni vujudga keltiruvchi holat (masalan, jabrlanuvchini boʻgʻish, boshini suvda ushlab turish va hokazo) tushuniladi.

Sogʻliq uchun xavfli boʻlgan zoʻrlik ishlatish deganda, jabrlanuvchiga sogʻligʻining buzilishiga sabab boʻlgan badanga shikast yetkazish xavfini tugʻdiruvchi harakatlar tushuniladi».

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Iqtisodiyot sohasidagi jinoiy ishlar boʻyicha sud amaliyotida yuzaga kelgan ayrim masalalar toʻgʻrisida»gi 1998-yil 17-aprel 11-sonli qarorining 5-bandiga muvofiq aybdorning oʻzganing mol-mulkini talon-toroj qilishdan iborat boʻlgan harakatlariga huquqiy baho berishda uning sodir etilishi usulidan (oʻgʻirlik, talonchilik, bosqinchilik) qatʼi nazar, jinoyat Jinoyat kodeksi moddasining ogʻirroq jazoni koʻzda tutuvchi qismi bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim va ushbu moddaning boshqa qismlari bilan qoʻshimcha kvalifikatsiya qilinishi talab etilmaydi. Masalan, jinoyat juda koʻp miqdorda talon-toroj qilish belgisi boʻyicha JK 169-moddasining 3-qismi bilan kvalifikatsiya qilinganda JKning ushbu moddasi 1 va 2-qismlari bilan qoʻshimcha kvalifikatsiya qilish talab qilinmaydi.

Ushbu masalalarni hal qilishda huquqni qoʻllovchi shuni nazarda tutishi kerakki, agar aldash yoki ishonchni suiisteʼmol qilish orqali aybdor mulkni qoʻlga kiritisa va shundan foydalanib uni talon-toroj qilsa, talon-torojni firibgarlik sifatida emas, balki oʻgʻirlik yoki talonchilik kabi kvalifikatsiya qilinadi. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda aldov yoki ishonchni suiisteʼmol qilish firibgarlikda oʻzganing mulkini egallashning vositasi ekanligi qoidasiga asoslaniladi. Firibgarlikda aldov yoki ishonchni suiisteʼmol qilinishi taʼsirida xatoga yoʻl qoʻygan, yanglishgan jabrlanuvchi mulkni yoki unga boʻlgan huquqni ixtiyoriy ravishda aybdorga topshiradi. Aybdor shaxs tomonidan mulkni talon-toroj qilinishiga yoʻl ochish maqsadida foydalanilgan aldov talon-torojni osonlashtiradi, biroq u oʻzga mulkni egallash usuli hisoblanmaydi. Qarzni, kreditni qaytarmaslik va boshqa shunga oʻxshash harakatlarni talon-toroj sifatida kvalifikatsiya qilish uchun, subyekt bu boyliklarni olish chogʻida ularni oʻzlashtirish niyatida boʻlishi lozim.

Sud amaliyotida soxta hujjatlardan foydalangan holda firibgarlik jinoyati sodir etish holatlari uchrab turadi. Ushbu masalani hal etishda

shundan kelib chiqish kerakki, aybdor tomonidan soxta hujjatlardan foydalanib talon-toroj qilsa uning qilmishi JK 168-moddasi bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi va bu holda qilmishni qo'shimcha kvalifikatsiya qilish uchun bila turib soxta hujjatlardan foydalanganlik uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi 228-moddasining 3-qismi bilan kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi. Kvalifikatsiya qilishning ushbu qoidasi talon-toroj vaqtida soxta hujjatlardan foydalanish aldov ko'rinishlaridan biri hisoblanadi va firibgarlik tushunchasi bilan qamrab olinadi.

Agar firibgarlik yo'li bilan talon-toroj qilishda soxta hujjatlar aybdor shaxsning o'zi tomonidan tayyorlanib, undan foydalanilsa, boshqacha vaziyat yuzaga keladi. Bu holda qilmishga jinoiy-huquqiy baho berish JK 168-moddasining 1-qismi va 228-moddasida nazarda tutilgan jinoyatlar majmui bo'yicha amalga oshiriladi. Buni shunday tushuntirish mumkin: ushbu harakatda soxta hujjatlar tayyorlash fakti JK 168-moddasi doirasidan tashqarida bo'ladi va shunga ko'ra u firibgarlik tushunchasi bilan qamrab olinmaydi. Firibgarlikning soxta hujjatlar tayyorlash va ulardan foydalanish bilan birgalikda kelishini kvalifikatsiya qilishning mazkur qoidasi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Jazolarni liberallashtirish to'g'risida qonunni iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarga nisbatan qo'llashning ayrim masalalari haqida»gi 2004-yil 21-may 4-sonli qarorining 8-bandida bayon qilingan qoidalarga to'liq mos keladi. Unda qayd etilganidek, «agar mansabdor shaxs o'zi sodir etgan talon-toroj jinoyatini yengillashtirish yoki yashirish maqsadida hujjatlarga bila turib yolg'on ma'lumotlar va yozuvlar kiritgan bo'lsa, uning qilmishi JK 167 va 209-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlar majmui bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi kerak».

Ekologiya sohasidagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish. Ekologiya sohasidagi jinoyatlar jinoyat qonunchiligi tarixida birinchi marta O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining Maxsus qismida mustaqil bo'lim sifatida ajratildi va u tabiiy resurslarni qo'riqlash sohasi va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlarni o'z ichiga oladi. Bu holat mazkur toifadagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish xususiyatlarini ko'rib chiqish va ularni o'zga mulkni talon-toroj qilish jinoyatlaridan ajratishni amalga oshirish kerakligini taqozo etadi.

Ekologiya sohasidagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda shuni nazarda tutish joizki, ushbu jinoyatlar harakat va harakatsizlik yo'li bilan sodir etilishi mumkin. Bunda hech bir istisnosiz barcha jinoyatlarda muayyan oqibatning kelib chiqishi zaruriy belgi sifatida ko'rib chiqiladi. Masalan JK 193-moddasini qo'llash to'g'risidagi masalani hal etish uchun

jinoyatning oqibatlari va ekologik muhitdagi ijtimoiy boyliklarning kamayishi darajasini aks ettiruvchi bir qator miqdoriy ko'rsatkich albatta, hisobga olinadi. Bu jinoyatning oqibatlari bir yoki bir necha shaxsning o'limi, odamlarning ommaviy kasallanishi, atrof-muhitning o'zgarishi va boshqa og'ir oqibatlar bo'lishi mumkin. Ko'rsatilgan oqibatlarning bo'lmasligi qilmishning 193-modda bilan kvalifikatsiya qilinishini istisno etadi. Bir vaqtning o'zida qilmishda ularning mavjudligi sodir etilgan qilmish va kelib chiqqan oqibat yoki atrof-muhit hamda odamlar sog'lig'iga jiddiy zarar yetkazilishi xavfining kelib chiqishi o'rtasidagi sababiy bog'liqlikni aniqlashni talab qiladi.

Shu munosabat bilan zararli oqibatlar boshqa omillar, jumladan tabiiy ravishda o'z-o'zidan kelib chiqqanmi, ular belgilangan qoidabuzarliklarga bog'liq bo'lmagan holda vujudga kelganmi va shunga o'xshash g'ayriqonuniy qilmish oxirgi zarurat holatida sodir etilganmi, degan masalalar aniqlanishi kerak.

Ekologiya sohasidagi jinoyatlarning o'ziga xosligi ular joylashgan moddalar dispozitsiyasining blanket xususiyatga ega ekanligida hisoblanadi. Shu munosabat bilan aniq belgilangan qoidalar yoki ekologiya xavfsizligi sohasidagi qoidalarning buzilishini aniqlash uchun ushbu qoidalar ifodalangan boshqa qonunchilik hujjatlari yoki normativ hujjatlarga murojaat qilish zarur.

Sud amaliyotida ko'pincha o'zga mulkni talon-toroj qilish va ekologiya sohasidagi jinoyatlar, ya'ni hayvonot yoki o'simlik dunyosidan foydalanish qoidalarining buzilishi (JK 202-m.) va ekinzor, o'rmon va boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish (JK 198-m.) kabi jinoyatlardan farqlashda qiyinchiliklar yuzaga keladi va xatoliklarga yo'l qo'yiladi. Bu jinoyat predmetining asosan iqtisodiy va huquqiy maqomini noto'g'ri baholash bilan asoslanadi. Masalan, muayyan tuman hududida ikki suv havzasi joylashgan. Ulardan birida sotish uchun baliq parvarish qilinadi. Ikkinchisida esa tashkilot xodimlari va ularning oilasi havaskorlik maqsadida baliq ovlashlari va uni obodonlashtirish uchun muayyan mablag' sarflangan hamda bahorda unga mayda baliqlar qo'yvorib vaqti-vaqti bilan xo'rak tashlab turiladi. Bir qarashda ushbu suv havzasida boqilayotgan baliqlarning iqtisodiy maqomida hech bir farq yo'qdek ko'rinadi. Ammo birinchi hovuzdagi baliq tovar, ikkinchisidagi esa tovar hisoblanmaydi. Buni shu bilan ifodalash mumkinki, birinchi hovuzdagi baliq suv havzasiga inson mehnati vositasida tovar ishlab chiqarishga kiritilgan, ishlab chiqarish jarayoni yakunlanmagan mahsulot hisoblanadi, pul qiymatiga ega va pirovardida ishlab chiqarishda tovar

aylanmasiga kiritiladi. Ikkinchi suv havzasida esa uni yetishtirishga inson mehnati sarf qilingan bo'lsa-da, tabiat obyekti bo'lib qoladi.

Shubhasiz, ko'rib chiqilayotgan predmetlarning iqtisodiy maqomidagi farqlar ularni g'ayriqonuniy ravishda o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarning yuridik kvalifikatsiya qilinishini belgilab beradi. Birinchi hovuzdagi baliqlarni noqonuniy ovlash va o'zlashtirish, agar subyektga suv havzasida tovar baliq yetishtirilayotganligi ma'lum bo'lsa, o'zgalar mulkni talon-toroj qilishni yuzaga keltiradi. Bunday qilmish ikkinchi suv havzasida sodir etilsa, faqat JK 202-moddasi bilan ushbu tarkibning boshqa muqarrar belgilari mavjud bo'lganida, hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish kabi kvalifikatsiya qilinadi. Qo'riqxonalarda (pitomniklarda) yetishtiriladigan ekinlar, o'rmon va boshqa dov-daraxtlar, ularning ko'chatlari, xiyobonlar va hokazolardagi mavjud o'simliklar va hokazolarga nisbatan olganda ham shunday vaziyat yuzaga keladi.

Ko'chatlar o'rmon qo'riqxonasida bo'lgan davrda tovar belgisiga ega bo'ladi. Ular insonning mehnati orqali ishlab chiqarish jarayoniga kiritilgan, ishlab chiqarish jarayonining yakunlanmagan mahsuloti hisoblanadi, qiymatga ega va ishlab chiqarish yakunlanganidan keyin sotiladi. Ularni qo'riqxonadan boshqa hududga, landshaft muhitiga ko'chirilganida, o'zining tovarlik xususiyatini yo'qotadi hamda tabiat obyektiga aylanadi.

Shahar, kurort zonalar va hokazolardagi yashil o'simliklarning iqtisodiy tabiati g'araz niyatda g'ayriqonuniy kesishning jinoiy-huquqiy kvalifikatsiya qilinishini belgilaydi. Bunday harakatni o'zganing mulkini talon-toroj qilish singari kvalifikatsiya qilish mumkin emas, chunki jinoyat predmeti mulk hisoblanmaydi. kesilgan daraxtlarni g'ayriqonuniy o'zlashtirish atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish sohasidagi jinoyat hisoblanadi. Shu bois davlat o'rmon fondiga kirmaydigan (masalan, shahar va boshqa aholi punktlarida, temir yo'l va avtomobil yo'llari hamda kanal chetlarida) himoya va ko'kalamzor daraxt-butalarni g'ayriqonuniy kesishda aybdor shaxsning harakatini JK 198-moddasi bo'yicha ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish singari kvalifikatsiya qilish kerak.

Bayon qilinganlardan shuni qayd etish kerakki, ekologiya sohasidagi jinoyatlar asosan o'zgalar mulkini talon-toroj qilish jinoyatlaridan tajovuz obyekti predmetiga ko'ra ajratiladi. Talon-toroj predmeti faqat mulk, ekologiya sohasidagi jinoyatlarning predmeti – tabiiy yashash muhitida bo'lgan tabiiy jism hisoblanadi.

Hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyat tartibiga qarshi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish. Ushbu toifadagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning o'ziga xosligi shundaki. ularning ko'pchiligi mansabdor shaxslar yoki davlat hokimiyati, boshqaruv organlari va jamoat birlashmalarida lavozimga ega bo'lgan shaxslardir. Agar JKning 205-210, 230, 231, 234 va 235-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir etgan shaxs mansabdor shaxs bo'lmasa, u holda qilmishni ko'rsatilgan moddalar bilan kvalifikatsiya qilinishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Shuning uchun ko'rib o'tilayotgan jinoyatni o'rganishni JK Maxsus qismining 8-bo'limida keltirilgan mansabdor shaxs tushunchasini aniqlab olish va bu jinoyatlarga xos boshqa belgilardan boshlash kerak. Ko'rib chiqilayotgan jinoyatning obyektiv tomoni xizmat manfaatlariga zid ravishda shaxsning o'z mansab vakolatidan foydalanishini tavsiflaydi.

Mansab vakolatidan foydalanib, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etish mansabdor shaxsning shunday xulq-atvorini aks ettiradiki, unga berilgan mansab vakolatiga ko'ra bu istisno etiladi. Bunday hollarda agar mansabdor shaxs o'zining mansabdorlik holatiga bog'liq bo'lmagan qilmishni sodir etsa, u (qilmish) ko'rib chiqilayotgan jinoyatning belgisini hosil qilmaydi. Mansabdor shaxsning harakatlari xizmat manfaatlariga zid holda, ya'ni mansabdor shaxsga topshirilgan ish manfaatlari zarariga sodir etilishi, o'rganilayotgan har qanday jinoyatlar uchun xos hisoblanadi. Xizmat manfaatlarini yolg'ondakam tushunish bilan sodir etilgan, ayniqsa, tor idoraviy manfaatlarni qondirishga qaratilgan harakatlar, xizmat manfaatlariga zid harakatlar hisoblanadi.

Bunday jinoyatlarning obyektiv tomoni belgilariga hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish (205-m.), mansabga sovuqqonlik bilan qarash (JK 207-m.), hokimiyat harakatsizligi (JK 208-m.) ham ijtimoiy xavfli oqibatlar keltirib chiqaradigan jinoyatlarga kiradi. Bunday oqibatlar qonunda fuqarolarning muhofaza etiladigan huquq va manfaatlariga, davlat yoki ijtimoiy manfaatlarga yetkazilgan ko'p miqdordagi zarar yoki jiddiy ziyon deb hisoblanadi va bu JK Maxsus qismining 8-bo'limida bayon etilgan (biroq jiddiy ziyonga qonunda ta'rif berilmagan)

. Ko'rib chiqilayotgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish kabi bunday jinoyatlarning keng tarqalganligi va xavfli ekanligiga alohida e'tibor qaratish zarur. Xususan, mansab vakolatidan xizmat manfaatlariga zid ravishda foydalanishda ifodalanadigan hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilganlik uchun qanday oqibatlar mavjud bo'lganida jinoiy javobgarlik kelib

chiqadi, bunday jinoyatlarni sodir etish motivlari (gʻarazli yoki boshqa shaxsiy manfaatdorlik) qanday, xizmatni gʻarazli suiisteʼmol qilish oʻzganing mulkini mansab mavqeini suiisteʼmol qilish yoʻli bilan talon-toroj qilish (JK 167-m. 2-q., «g» b.)dan nimasi bilan farq qiladi kabi harakatlar toʻgʻrisida aniq tasavvurga ega boʻlish muhimdir.

Soʻngi masalani aniqlash uchun Oʻzbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar toʻgʻrisidagi ishlar boʻyicha sud amaliyotida kelib chiqadigan ayrim masalalar toʻgʻrisida»gi 1998-yil 17-aprel qarorida bunday jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning yagona, ishonchli qoidasi berilganligiga eʼtibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Xususan, unda qayd etilishicha, «mansabdor shaxsning oʻzganing mulkini qonunga xilof ravishda qaytarib bermaslik sharti bilan gʻaraz niyatda tekinga oʻzining mulkiga yoki boshqa shaxslarning mulkiga aylantirishda ifodalanuvchi mansab mavqeini suiisteʼmol qilishga talon-toroj qilish sifatida qaralishi va Jinoyat kodeksi 167-moddasi 2-qismining «g» bandi bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim boʻladi.

Bu oʻrinda taʼkidlash joizki, agar oʻzganing mulkini gʻayriqonuniy ravishda tekinga aybdorning mulkiga aylantirish maqsadi bilan olib qoʻyilganligi aniqlanmagan boʻlib, lekin boshqa gʻayriqonuniy harakatlar boʻlgan taqdirda bunday harakatlar (masalan, tovar-moddiy boyliklarning kamomadi yoki uni yashirish holatining oʻzigina; oʻzganing mulkidan oʻzinikiga aylantirib olish maqsadisiz vaqtincha foydalanish; oʻzganing mulkini qarzga berib yuborish va hokazo.) talon-toroj qilish deb tavsiflanishi mumkin emas. Yetarli asoslar mavjud boʻlganda, koʻrsatilgan harakatlar JK 205-moddasi bilan hokimiyat yoki mansab vakolatini suiisteʼmol qilish deb tavsiflanishi kerak».

Jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarni qonunga xilof ravishda tuzish jinoyatini kvalifikatsiya qilish. Jinoyat kodeksi 216-moddasining dispozitsiyasi mazmuniga koʻra, jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarni qonunga xilof ravishda tuzish deganda, gʻayriqonuniy jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarni qonunga xilof ravishda tuzish yoki ularning faoliyatini tiklash, shuningdek bunday birlashmalar yoki tashkilotlar faoliyatida faol qatnashish tushuniladi.

Jamoat birlashmalari va diniy tashkilotlar faoliyati va ularni tashkil etish bilan bogʻliq munosabatlar Oʻzbekiston Respublikasining «Oʻzbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari toʻgʻrisida»gi 1991-yil 15-fevral qonuni (II-bob), «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar toʻgʻrisida»gi 1998-yil 1-may qonuni (8-11-moddalari) hamda «Nodavlat notijorat

tashkilotlari to'g'risida»gi 1999-yil 14-aprel qonuni (III bob) bilan tartibga solinadi.

Mazkur qilmishni huquqiy baholashda yuqorida ko'rsatilgan qonun-hujjatlarida belgilangan tartibni buzib, jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarni tuzish holatlari aniqlanishi lozim.

Ushbu jinoyatni JKning 244²-moddasida belgilangan diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilotlar tuzish, ularga rahbarlik qilish, ularda ishtirok etish jinoyatidan farqlash lozim. JKning 216-moddasida nazarda tutilgan jinoyat, boshqaruv tartibining jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarni tuzish va faoliyat yuritishning belgilangan tartibiga (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga zid bo'lmagan (taqiqlanmagan) faoliyatni amalga oshiruvchi birlashma va tashkilotlarga) tajovuz qiladi.

JKning 244²-moddasida nazarda tutilgan jinoyatda esa, diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik tashkilotlar, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasiga muvofiq faoliyati taqiqlangan, ya'ni konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarni, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarni hamda jamoat birlashmalarini, maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish, ular faoliyatini yuritish uchun javobgarlik nazarda tutiladi.

G'ayriqonuniy jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarning faoliyatini tiklash deganda, sud qarori bilan tarqatib yuborilgan yoki faoliyati taqiqlangan yoxud cheklangan birlashmalar yoki diniy tashkilotlarning faoliyatini davom ettirish harakatlarini sodir etish tushuniladi. Taqiqlangan jamoat birlashmasi yoki diniy tashkilot faoliyatini qayta tiklash faqatgina sudning tugatilgan va taqiqlangan faoliyatni tiklash to'g'risidagi qarori va ushbu hujjatning qonuniy kuchga kirishi asosida amalga oshiriladi.

G'ayriqonuniy tashkilotlar faoliyatida faol ishtirok etish deganda, g'ayriqonuniy tashkilotlar faoliyatida har qanday xatti-harakatlar bilan qatnashish, qonunga xilof ravishda tuzilgan jamoat birlashmalari va diniy tashkilotlar tugatilganligi haqidagi qaror bo'lishiga qaramay, uning harakatlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan, shuningdek, bu tashkilotlarning noqonuniy faoliyatlarini amalga oshirishga yordam beruvchi xatti-harakatlar tushuniladi.

Faol ishtirok etish bunday birlashma (tashkilot)larning tuzilishi maqsadidan kelib chiquvchi natijalarga erishishga yo'naltiruvchi turli vazifalarni bajarish, ularni taqsimlash, ichki boshqaruvni amalga oshirish va boshqalarga rahbarlik qilish kabi harakatlarda ifodalanadi. Bundan tashqari, fuqarolarni fuqarolik burchlarini bajarmaslikka chaqiruvchi, bunday tashkilotlar tarkibida doimiy vazifalarni bajaruvchi va shu kabi boshqa harakatlarni amalga oshirish ham faol ishtirok etish deb e'tirof etiladi.

Tahlil etilayotgan jinoyat taqiqlangan jamoat birlashmasi yoki diniy tashkilot tuzish yoki faoliyatini qayta tiklash, ularning faoliyatida qatnashish harakatlari sodir etilgan paytdan boshlab tugallangan hisoblanadi.

Jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish. Ushbu turdagi jinoyatlarning xususiyatlari shunda ifodalanadiki, ular faqat ayrim shaxslarning manfaatlariga zarar yetkazib qolmay, balki umuman, jamiyatning turmush sharoitlari xavfsizligiga, ijtimoiy munosabatlarning keng doirasiga xavf tug'diradi.

Mehnatni muhofaza qilish qoidalarini buzish jinoyatini kvalifikatsiya qilish. Jinoyat kodeksi 257-moddasi dispozitsiyasining mazmuniga ko'ra, mehnatni muhofaza qilish qoidalarini buzish deganda, texnika xavfsizligi, sanoat sanitariyasi yoki mehnatni muhofaza qilishning boshqa qoidalarini shu qoidalarga rioya etilishi uchun mas'ul bo'lgan shaxs tomonidan buzilishiga yo'l qo'yish tushuniladi.

Mehnatni muhofaza qilish – bu tegishli qonun va boshqa me'yoriy hujjatlar asosida amal qiluvchi, insonning mehnat jarayonidagi xavfsizligi, sihat-salomatligi va ish qobiliyati saqlanishini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy, texnikaviy, sanitariya-gigiyena va davolash-profilaktika tadbirlari hamda vositalari tizimidan iborat.

Mehnatni muhofaza qilish qoidalari O'zbekiston Respublikasining «Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida»gi 1993-yil 6-may qonuni, O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi (XIII bob) va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda (vazirliklar, idoralar, konsernlar, assotsiat-siyalar, boshqa xo'jalik organlari O'zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi bilan kelishgan holda ish va xizmatning o'ziga xos sharoitlari va mehnat xavfsizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan talablar darajasini inobatga olib mehnatni muhofaza qilish qoidalarini tasdiqlaydilar) belgilanadi. Tahlil etilayotgan jinoyat obyektiv tomondan ham harakat, ham harakatsizlikda sodir etilishi mumkin.

Tahlil etilayotgan jinoyat blanket xususiyatga ega bo'lib, ushbu jinoyatni kvalifikatsiya qilishda mehnatni muhofaza qilish qoidalarining (O'zbekiston Respublikasining «Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida»gi 1993-yil 6-may qonuni, O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi (211-223-m.), vazirliklar, idoralar, konsernlar, assotsiatsiyalar va boshqa xo'jalik organlari tomonidan belgilagan tartibda tasdiqlangan va kuchga kirgan mehnatni muhofaza qilish qoidalari) aniq qaysi bandlari buzilganligini ko'rsatish zarur.

Mehnatni muhofaza qilish qoidalarini buzish, ya'ni texnika xavfsizligi, sanoat sanitariyasi yoki mehnatni muhofaza qilishning boshqa qoidalariga rioya etilishi uchun mas'ul bo'lgan shaxs tomonidan ushbu qoidalarning buzilishi oqibatida boshqa shaxslarga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazilgan taqdirda tugallangan jinoyat sifatida baholanadi. Bunday oqibatlar kelib chiqmagan hollarda jinoyat subyektining harakatlari intizomiy yoki boshqa yuridik javobgarlikka olib keladi.

Ushbu jinoyatning subyektiv tomoni mehnatni muhofaza qilish qoidalarini buzishga nisbatan shaxsning aybi qasdda ifodalanadi, biroq kelib chiqqan oqibatlarga nisbatan ayb ehtiyotsizlik shaklida ifodalangan bo'lishi zarur. Agar oqibatga nisbatan qasdning mavjudligi aniqlansa, qilmish shaxsga qarshi jinoyatlarni tegishli moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyatning subyektivi maxsus subyekt bo'lib, ish beruvchilar yoki tashkilotlardagi mehnatni muhofaza qilishga mas'ul sifatida biriktirilgan shaxslar bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 215-moddasiga muvofiq «xodimlarga texnika xavfsizligi, ishlab chiqarish sanitariyasi, yong'in chiqishdan saqlanish va mehnatni muhofaza qilishning boshqa qoidalari haqida yo'l-yo'riqlar berish hamda xodimlarning mehnatni muhofaza qilishning hamma talablariga rioya etishlarini doimiy ravishda tekshirib borish vazifasi ish beruvchi zimmasiga yuklatiladi». Demak, o'z xizmat vazifalariga ko'ra mehnatni muhofaza qilish qoidalariga rioya qilishni ta'minlaydigan shaxs sharhlanayotgan jinoyatning subyektivi hisoblandi. Barcha korxonalarda xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan mehnat sharoitlari yaratilgan bo'lishi kerak. Bunday sharoitlarni yaratib berish ish beruvchining majburiyatiga kiradi (Mehnat kodeksi 211-m.).

O'zbekiston Respublikasi JK 257-moddasida nazarda tutilgan jinoyat ko'p hollarda JKning 266-moddasida nazarda tutilgan jinoyat bilan raqobatda bo'ladi. Transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzish jinoyatlarini transport vositasi bilan

ishlashda texnika xavfsizligi yoki mehnatni muhofaza qilish qoidalarining buzilishi natijasida ro'y bergan jinoyatdan farqlash kerak. Agar transport vositalari bilan ishlab chiqarish jarayonida, yuklarni ortish yoki tushirishda, transport vositalarini ta'mirlashda, qurilishda (avtokranlarda beton plitalarni ko'tarish, yuklarni to'kish, chiqindilarni yuklash va boshqalar), qishloq xo'jalikda foydalanishda (yerni haydash, ariq-zovurlarni kovlash, bug'doy va boshqa ekinlarni o'rish) va shunga o'xshash boshqa ishlarni bajarishda texnika xavfsizligi yoki mehnatni muhofaza qilish qoidalarini buzishi natijasida o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazilsa (JK 257-m. 1-q.), odam o'lishi (JK 257-m. 2-q. «a» bandi) yoki boshqacha og'ir oqibatlar (JK 257-m. 2-q. «b» bandi) kelib chiqishiga sabab bo'lsa, shaxsning qilmishi JK 257-moddasining tegishli qismlari bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Faqat qurilish yoki ishlab chiqarishga mo'ljallangan transport vositalarining (avtokran, yuk mashinalari) yo'llarda harakatlanishi vaqtida yo'l harakati xavfsizligi qoidalari buzilsa, Jinoyat kodeksining 266-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Yo'llarda harakatlanishdan tashqari ishlab chiqarish jarayonida o'rnatilgan tartib-qoidani buzish natijasida og'ir oqibatlar kelib chiqsa, Jinoyat kodeksining 257-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilotlar tuzish, ularga rahbarlik qilish, ularda ishtirok etish jinoyatini kvalifikatsiya qilish. Ushbu jinoyatning asosiy bevosita obyekti jamoat xavfsizligi va jamoat tartibini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi.

Tahlil etilayotning jinoyat obyektiv tomondan diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilotlar tuzish, ularga rahbarlik qilish, ularda ishtirok etishda ifodalanadi.

Diniy ekstremistik tashkilotlar deganda, boshqaruv tuzilmasi mavjudligi asosida dinning ijodiy tabiatini inkor etish, dunyoviy xatti-harakatlarni diniy mafkura maqsadlariga bo'ysundirish, jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy norma va qadriyatlarni inkor qilish hamda boshqa har qanday radikal qarashlarga ega bo'lgan, o'z Qoyasi yoki fikrini zo'rlik ishlatish yo'li bilan singdirish, amalga oshirish yoki targ'ib qilish uchun tuzilgan birlashma tushuniladi.

Diniy separatistik tashkilotlar deganda, din bilan bog'liq holda ajralish, alohidalikka intilish, davlatning bir qismini ajratib olish yoki yangi davlat tashkil etishga qaratilgan tashkilotlar tushuniladi.

Diniy fundamentalistik tashkilotlar deganda, diniy qarashlarning ilk bosqichlarini bugungi kun amaliyotiga joriy etish, diniy aqidalarni ijtimoiy hayotning bugungi kun sivilizatsiyasini inkor etgan holda moslashtirishga qaratilgan holda tuzilgan har qanday tashkilotlar tushuniladi.

Boshqa taqiqlangan tashkilotlar deganda, O‘zbekiston Respublikasi-ning Konstitutsiyasi va qonunlariga zid bo‘lgan (taqiqlangan) faoliyatni amalga oshiruvchi birlashmalar, ya’ni O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy tuzumini zo‘rluk bilan o‘zgartirishni maqsad qilib qo‘yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ‘ib qiluvchi, xalqning sog‘lig‘i va ma’naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalar, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalar, maxfiy jamiyatlar va uyushmalar hamda jamoat birlashmalari yoki tashkilotlar tushuniladi.

Diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilotlar tuzish – ushbu tashkilotlar faoliyatini tashkiliy mustahkamlash va uni shakllantirishga yo‘naltirilgan har qanday harakatda, ya’ni ushbu tashkilotlar faoliyatida qatnashuvchi nomzodlarni tanlash, ularni yollash, tashkilot a‘zolari va uning tarkibiga kiruvchi jinoiy guruhlar o‘rtasidagi aloqa va ularning vazifalarni taqsimlash, ushbu tashkilotlar faoliyatining umumiy rejasini yoki alohida harakatlarni rejalarni ishlab chiqish va shu kabilarda namoyon bo‘ladi.

Diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilotlarga rahbarlik qilish – ushbu tashkilotlar faoliyatini boshqarish, bajarilishi majburiy bo‘lgan ko‘rsatma va buyruqlar berish, tashkilot a‘zolari o‘rtasidagi vazifalarni taqsimlash, ularning rejalarni ishlab chiqish va boshqa shu kabi har qanday harakatlarning bajarilishini anglatadi.

Diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilotlarda ishtirok etish deganda, bunday tashkilotlarning mavjudligining qonunga xilof ekanligini angalagan holda ushbu tashkilotlar faoliyatida ishtirok etish yoki hamkorlik qilish haqida rozilik berish tushuniladi.

Tahlil etilayotgan jinoyat formal tarkibli bo‘lib, diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilotlar tuzish, ularga rahbarlik qilish, ularda ishtirok etish vaqtdan boshlab tugallangan hisoblanadi.

Subyektiv tomondan jinoyat qasddan sodir etiladi. Jinoyat sodir etishdan koʻzlangan motiv va maqsadlar jinoyatni kvalifikatsiya qilishda ahamiyatga ega boʻlmaydi.

Jinoyatning subyekti 16 yoshga toʻlgan har qanday jismoniy shaxslar boʻlishi mumkin.

Ushbu jinoyatning sodir etilishi natijasida ogʻir oqibatlar kelib chiqqan boʻlsa, qilmish JK 244²-moddasining ikkinchi qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Ogʻir oqibatlar deganda, ushbu turdagi tashkilotlarning tuzilishi yoki uning faoliyat koʻrsatishi natijasida odam oʻlishi, ikki yoki undan ortiq shaxslarning badaniga ogʻir shikast yetkazilishi, oʻzganing mulkiga yoki atrofdagi uy-joy va boshqa inshootlarning buzilishi (portlashi, yonib ketishi, vayron boʻlishi) bilan bogʻliq juda koʻp miqdorda ziyon yetkazilishi kabi holatlar tushuniladi.

Agar shaxs taqiqlangan tashkilotlar mavjudligi toʻgʻrisida oʻz ixtiyori bilan xabar qilgan va jinoyatni ochishga yordam bergan boʻlsa, u ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan jinoyat uchun javobgarlikdan ozod qilinadi.

Shu bilan birga guruhga kiradigan xavfli va keng tarqalgan jinoyatlardan biri transport vositasini olib qochish (JK 267-m.)dir. Bunday turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda sud amaliyotida koʻpincha qiyinchiliklar kelib chiqadi. Ayniqsa bu olib qochish va transport vositasini talon-toroj qilishni ajratish jarayonida yaqqol namoyon boʻladi. Gap shundaki, obyektiv belgilariga koʻra olib qochish transport vositasini talon-toroj qilishga mos keladi. U yoki bu jinoyatning boshlanishi ham transport vositasini uning qonuniy egasidan noqonuniy olib qoʻyish hisoblanadi. Har ikki qilmish ham moddiy zarar keltiradi. Ular oʻrtasidagi farq qaytarmasdan olib qoʻyish yoki gʻarazli maqsadning bor yoki yoʻqligiga bogʻliq ravishda amalga oshiriladi.

Talon-toroj, yuqorida qayd etilganidek, har doim qaytarmasdan olib qoʻyish va gʻarazli maqsadni nazarda tutadi.

Olib qochish vaqtida aybdor shaxs oʻzi egallab olgan transport vositasining oʻrniga hech narsa qoldirmaydi. Biroq uni egallash muayyan muddatgacha amalga oshadi va subyekt olib qochilgan transport vositasini har doim ham oʻz foydasiga yoki boshqa shaxsning foydasiga aylantirishni maqsad qilmaydi. Boshqacha aytganda, uning noqonuniy boyishga intilish niyati boʻlmaydi. Bunday xulosa qonundan kelib chiqadi. JK 267-moddasida qayd etilganidek, olib qochish talon-toroj qilish maqsadsiz sodir etiladi. Demak, gʻarazli maqsad va transport vositasini butunlay

egallab olish maqsadining yoʻqligi olib qochishni kvalifikatsiya qilishda har doim zaruriy shart boʻlib hisoblanadi.

JK 267-moddasi boʻyicha jinoiy javobgarlikka tortish uchun transport vositasini olib qochish jinoyatining tamom boʻlgan vaqtini aniqlash asosiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu masalani hal etishda olib qochishning transport vositasini noqonuniy olib qochish va unda yurishda ifodalangan obyektiv tomonini belgilash zarur. Noqonuniy egallab olish transport vositasini olish boʻyicha turli xil harakatlar sodir etishda (garaj qulfini sindirish, bakni yoqilgʻiga toʻldirish, motorni ishga tushirish, transport vositasini turgan joyidan surib chiqarish va boshq.) ifodalanishi mumkin.

Yurish bir vaqtning oʻzida transportni boshqarish va uning harakatini ifodalaydi. Boshqarish – bu haydovchining vazifasini bajarish (jinoyat subyektini belgilashda ushbu holat nihoyatda muhimdir). Boshqacha aytganda, olib qochish ijrochisi yoʻlovchi yoki hamroh emas, balki transport vositasini boshqaruvchi shaxs, yaʼni haydovchisi boʻlishi lozim.

Aybdor tomonidan transport vositasini oʻzining shaxsiy mulkiga aylantirish maqsadini koʻzlagan holda olib qochganda, uning harakatlari Jinoyat kodeksining oʻzganing mulkini talon-toroj qilganlik uchun javobgarlikni belgilovchi tegishli moddalari bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim. Bu harakatlarni JKning 267-moddasi bilan qoʻshimcha kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi, chunki bu holatda transport vositasini olib qochish oʻgʻirlashning usuli (vositasi) hisoblanadi. Shaxs oʻziga birlashtirilgan transport vositasini oʻzboshimchalik bilan ishlatgan taqdirda Jinoyat kodeksining 267-moddasi bilan javobgar boʻla olmaydi⁴².

Bezoriilik (JK 277-m.)ni kvalifikatsiya qilish masalasini oʻrganishga alohida toʻxtalib oʻtish joiz. Shu munosabat bilan qayd etish lozimki, bezoriilik qisman jazoga sazovor boʻlgan haqorat qilish, oʻldirish bilan qoʻrqitish, kaltaklash, badanga shikast yetkazish va hokazo harakatlar sodir etilishida ifodalanadi. Ushbu hollarda qilmishni faqat JK 277-moddasining tegishli qismiga mos keluvchi yagona jinoyatlar yoki jinoyatlar majmui kabi yagona jinoyat sifatida kvalifikatsiya qilish masalasi nihoyatda dolzarb boʻlib, jinoyat huquqi nazariyasida hali oʻz yechimini topgani yoʻq.

⁴² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Транспорт воситаларини олиб қочиш ишлари бўйича суд амалиёти ҳақида» 1996 йил 20 декабрдаги 37-сонли қарори / Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари тўплами. 1991–2006. Биринчи жилд. – Т., 2007. – 73-б.

Uni hal qilishda jinoyatlar majmui bo'yicha kvalifikatsiya qilishning umumiy nazariyasi qoidalaridan kelib chiqish kerak. Boshqa og'ir jinoyat sodir etish usuli vositalarini aks ettiruvchi qilmishlar shu tarkib bilan qamrab olinadi va qo'shimcha kvalifikatsiyani talab qilmaydi. Bezorilikka nisbatan shunday yondashuvni qo'llashda barcha asoslar mavjud.

Haqorat qilish, kaltaklash badanga yengil yoki o'rtacha og'irlikda shikast yetkazish bilan bog'liq bezorilik harakatlari bezorilik tarkibi bilan qamrab olinadi va JKning shaxsga qarshi jinoyatlar to'g'risidagi moddalari bo'yicha qo'shimcha kvalifikatsiya qilishni talab etmaydi. Bir vaqtning o'zida bezorilik jinoyatlari bilan qiyoslaganda bezorilik niyatida yanada og'irroq jinoyatlar sodir etilganida, qilmish faqat bezorilik maqsadida yanada og'irroq jinoyat sodir etganligi to'g'risidagi modda bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Ushbu holatda bu qasddan odam o'ldirish (JK 97-m. 2-q. «l» b.) va badanga og'ir shikast yetkazish (JK 104-m., 2-q. «e» b.)ga taalluqlidir. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning bunday qoidasi shu bilan asoslanadiki, qonun chiqaruvchi ko'rsatilgan jinoyat tarkiblarini tuzishda «bezorilik oqibatida» ularni sodir etganlik uchun javobgarlikning og'irlashtiruvchi holatini nazarda tutadi. Chunki aybdor bezorilik oqibatida qasddan odam o'ldirganida yoki badanga og'ir shikast yetkazganida uning harakatlari nafaqat shaxsga, balki jamiyatga qarshi, jamoat tartibiga bo'lgan ochiqdan-ochiq hurmatsizligini namoyish qilishda ifodalangan bo'ladi. Ko'pincha aybdorga jabrlanuvchining holatida kimning bo'lishi farqsiz va unga faqat o'z kuchini namoyish qilish orqali o'zini ko'rsatishga intilish hamda bezorilikda ifodalangan jamiyatni mensimaslik xos bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Bezorilik to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi 2002-yil 14-iyun 9-sonli qarorida ko'rsatilganidek, «agar Jinoyat kodeksi Maxsus qismining boshqa moddalarida bezorilik ushbu jinoyatning kvalifikatsiya qilinadigan (aybni og'irlashtiruvchi) belgisi sifatida nazarda tutilgan bo'lsa (masalan, JK 104-m. «e» b., JK 97-m. 2-q. «l» b.), u holda qilmishni Jinoyat kodeksining 277-moddasi bilan qo'shimcha kvalifikatsiya qilish talab etilmaydi⁴³.

Agar bezorilik harakatlari odam o'ldirish yoki badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatlaridan oldin yoki bevosita undan keyin sodir etilsa, qilmishni jinoyatlar majmui tariqasida kvalifikatsiya qilish kerak.

⁴³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари тўплами. 1991–2006. Иккинчи жилд. – Т., 2007. – 386-б.

Xulosa qilib aytganda, ko‘rib chiqilganlar hali muammoning hammasi emas va hatto jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning ko‘pgina yagonalik qoidalari o‘zgarimas hisoblanadi hamda jinoyat qonunidagi o‘zgarishlarga bog‘liq. Shu bois qonunga kiritilgan o‘zgartish va qo‘shimchalar ehtimol kelgusida jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalarining o‘zgartirilishiga ham sabab bo‘lishi mumkin.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. *Alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy qoidalari nimalarni o‘z ichiga oladi?*
2. *Alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish umumiy qoidalarining ahamiyati nimalarda ifodalanadi?*
3. *Alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning yagona (yakkalik) qoidasi tushunchasini belgilang.*
4. *Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy, maxsus, xususiy va yagona(yakkalik) qoidalarining o‘zaro munosabatlari nimalardan iborat?*
5. *Alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning yagona qoidalari manbalariga nimalar kiradi?*
6. *Qasddan odam o‘ldirishning jabrlanuvchining o‘limiga olib kelgan badanga qasddan og‘ir shikast yetkazishdan farqi nimalardan iborat?*
7. *Terrorizm, shaxsni garov sifatida tutqinlikka olish va odam o‘g‘irlash jinoyatlari o‘rtasida qanday farqlar bor?*
8. *O‘zganing mulkini talon-toroj qilishning ekologiya sohasidagi jinoyatlardan qanday jinoyat tarkibi belgilari bo‘yicha farqlash amalga oshiriladi?*
9. *Hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyat tartiblariga qarshi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish xususiyatlari nimalardan iborat?*
10. *Hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste‘mol qilishni kvalifikatsiya qilishning yagonalik qoidasini belgilang.*
11. *Transport vositasini olib qochish va transport vositasini talon-toroj qilishning qanday farqlari mavjud?*
12. *Bezorilik va shaxsga qarshi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning yagonalik qoidasini belgilang.*

MUNDARIJA

Kirish	3
---------------------	---

1-BOB

JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISH TUSHUNCHASI VA JARAYONI

1-§. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish tushunchasi, mohiyati va ahamiyati.....	7
2-§. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning metodologik asosi.....	12
3-§. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning bosqichlari.....	17

2-BOB

JINOYAT QONUNI – JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISHNING HUQUQIY ASOSI

1-§. Jinoyat qonuni jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning huquqiy asosi sifatida.....	24
2-§. Jinoyat qonunida jinoyat tarkibi.....	30
3-§. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda jinoyat qonunining ahamiyati.....	35

3-BOB

JINOYAT TARKIBINING OBYEKTIV BELGILARI BO‘YICHA KVALIFIKATSIYA QILISH

1-§. Jinoyatning obyektini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan kvalifikatsiya qilish qoidalari.....	41
2-§. Jinoyatning obyektiv tomoni xususiyatlarini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan kvalifikatsiya qilish qoidalari.....	53

4-BOB

JINOYAT TARKIBINING SUBYEKTIV BELGILARI BO‘YICHA KVALIFIKATSIYA QILISH

1-§. Jinoyat subyektini aniqlash bilan bog‘liq bo‘lgan kvalifikatsiya qilish qoidalari.....	70
2-§. Jinoyat tarkibining subyektiv tomoni bo‘yichakvalifikatsiya qilish qoidalari.....	79

5-BOB

TAMOM BO‘LMAGAN JINOYATNI KVALIFIKATSIYA QILISH

- 1-§. Tamom bo‘lmagan jinoiy faoliyatni kvalifikatsiya qilish qoidalari.....102
2-§. Jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va jinoyatga
suiqasd qilishni kvalifikatsiya qilish.....108
3-§. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishni kvalifikatsiya qilish.....113

6-BOB

ISHTIROKCHILIKDA SODIR ETILGAN JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISH

- 1-§. Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarni obyektiv va subyektiv
belgilariga asoslanib kvalifikatsiya qilish qoidalari.....119
2-§. Ishtirokchilikning turi, shakli va sharoitlariga
bog‘liq kvalifikatsiya qilish qoidalari.....129

7-BOB

BIR QANCHA JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISH

- 1-§. Bir qancha jinoyatlar va ularni kvalifikatsiya qilish xususiyatlari.....160
2-§. Takroran sodir etilgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari.....172
3-§. Jinoyatlar majmui mavjudligida jinoyatlarni
kvalifikatsiya qilish qoidalari.....180
4-§. Retsidiv jinoyatni kvalifikatsiya qilish qoidalari.....197

8-BOB

JINOIY-HUQUQIY NORMALAR RAQOBATI VA JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISH

- 1-§. Jinoiy-huquqiy normalar raqobati tushunchasi va turlari.....206
2-§. Jinoiy-huquqiy normalar raqobatining turlaridan kelib chiquvchi
jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalari.....212

9-BOB

ALOHIDA TURDAGI JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISHNING XUSUSIYATLARI

- 1-§. Alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning umumiy
tavsifi.....227
2-§. Alohida turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning yagona
qoidalari.....230

JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISH

IV Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik

Muharrir: I. I. Huvaytov

Texnik muharrir: D. X. Hamidullayev

Bosishga ruxsat etildi 07. 02. 2012-y. Nashriyot hisob tabag'i 19,0 b.t.
Buyurtma № . Adadi 200 nusxa.

«Академия ноширлик маркази» давлат унитар корхонаси
Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 100197,
Тошкент шаҳри, Интизор кўчаси, 68.